

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ

МИКОЛА ШУЛЬГА

ЗБІЙ СОЦІАЛЬНОЇ МАТРИЦІ

КИЇВ 2018

УДК 316.64
Ш 95

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту соціології НАН України.
Протокол №7 від 24 жовтня 2017 року.*

Наукові рецензенти:

Е. Афонін, доктор соціологічних наук

М. Туленков, доктор соціологічних наук

Ш 95 Шульга М. Збій соціальної матриці.: монографія. Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. 284 с.

Shulga M. Social matrix disruption: monography. Kyiv: Institut of Sociology, NAS of Ukraine, 2018. — 284 p.

ISBN 978-966-02-86-41-2

У монографії розглядається соціальна матриця як парадигма буття соціуму. Проаналізовано вплив на її функціонування соціальних інтересів, соціальної відповідальності, соціальної напруженості, громадянської депривації, способу і стилів життя. Розглянуто проблеми становлення демократії, інтеграції і модернізації суспільства тощо. Через всі розділи проходить тема причин збою соціальної матриці.

Книга адресована науковцям, викладачам, аспірантам і студентам вищих навчальних закладів, політикам і державним службовцям, всім, хто цікавиться проблемами сучасної соціальної ситуації в Україні.

The monograph focuses at social matrix as social existence paradigm. The impact of social interests, social responsibility, social tension, civic deprivation, lifestyles and ways of life upon its functioning has been analysed. The problems of democracy development, social integration and modernisation have been looked at. The theme of social matrix disruption comes through all the chapters. The book is addressed to scientists, teachers, PhD and high schools students, politicians and civil servants, everyone interested in modern social situation in Ukraine.

УДК 316.64

ISBN 978-966-02-86-41-2

© Інститут соціології НАН України, 2018
© Шульга Микола, 2018

Зміст

ВСТУП	4
Розділ 1. СОЦІАЛЬНА МАТРИЦЯ – ПАРАДИГМА БУТТЯ СОЦІУМУ .	14
Розділ 2. ВІД СИСТЕМНИХ КРИЗ ДО КРИЗОВОГО СУСПІЛЬСТВА.	28
Розділ 3. НЕСКІНЧЕННИЙ КАСКАД БІФУРКАЦІЙ	45
Розділ 4. СОЦІАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ ЯК МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ	70
Розділ 5. СПОСІБ І СТИЛІ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ В СИТУАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ВИЖИВАННЯ.....	87
Розділ 6. БОЛЬОВІ ТОЧКИ СУСПІЛЬСТВА НАПЕРЕДОДНІ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОТЯСІНЬ	102
Розділ 7. СОЦІАЛЬНА НАПРУЖЕНОСТЬ ЯК ПЕРЕДУМОВА ЗБОЇВ СОЦІАЛЬНОЇ МАТРИЦІ.	117
Розділ 8. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ, НЕВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ, БЕЗВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ.....	132
Розділ 9. ФЕНОМЕН ГРОМАДЯНСЬКОЇ ДЕПРИВАЦІЇ	159
Розділ 10. ЗАГРОЗА ВТРАТИ ОСВІТНІХ І КУЛЬТУРНИХ КОМПЕТЕНЦІЙ НАСЕЛЕННЯ.....	169
Розділ 11. ПЕРЕШКОДИ НА ШЛЯХУ ІНТЕГРАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ	183
Розділ 12. АБЕРАНТНИЙ СТАН СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ	204
Розділ 13. ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ.....	228
Розділ 14. ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИБІР ЧИ МОДЕРНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА?	244
ПІДСУМКОВІ РОЗДУМИ.....	264
Post Scriptum. РЕЦЕНЗУВАННЯ НАУКОВИХ ПРАЦЬ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ	268

ВСТУП

Як можна охарактеризувати стан, у якому наразі перебуває українське суспільство? Скільки ще триватимуть його невизначеність і нестійкість? Які причини такого стану? Ці питання найчастіше ставлять соціологам пересічні громадяни, журналісти, політики, державні службовці, колеги-науковці з суміжних та віддалених галузей науки. Такий інтерес зрозумілий, адже, маючи соціальний діагноз суспільства, кожна людина, по-перше, краще розуміє саму себе, оскільки може уявити своє місце в координатах соціуму, по-друге, розробляє свою стратегію, вибудовує шлях у майбутнє, виходячи з певних уявлень про стан суспільства. По-третє, якщо людина ідентифікує себе з цим суспільством, то природно вона піклується, проявляє відповідальність за його стан і тому цікавиться, яким він є. Напевно, можна продовжити перелік причин, які викликають у людини інтерес до суспільства, в якому вона живе.

Також слід визнати, що вітчизняна суспільна наука зіткнулася зі значними труднощами в поясненні й оцінці того, що відбувається в країні. Ми не маємо надійної теорії, здатної пояснити нинішній стан українського суспільства, у нас не розроблено необхідного для цього поняттєво-категоріального апарату. Методолого-теоретичні труднощі переживають і соціальні філософи, і політологи, і економісти, і соціологи, і представники інших соціогуманітарних наук. Вирішуючи поточні завдання, соціологи, натрапивши на пізнавальні проблеми, нерідко використовують метафори, ситуативні соціологічні передпоянтя, а частіше – буденні уявлення, словесні штампи повсякденного мовлення. Спроби імпортувати для аналізу українського суспільства пояснювальні схеми, що виникли для тлумачення процесів, подій і явищ в інших суспільствах, вочевидь неодноразово виявлялися теж малопродуктивними. Навіть вироблені там соціологічні поняття часто-густо є малоприслужними для пояснення українських реалій.

З цього випливає кілька висновків. По-перше, ніхто, окрім самих українських учених, не здатний створити адекватну картину життя українського соціуму, надати його кваліфікований аналіз, розробити пояснювальну теоретичну модель суспільних процесів.

По-друге, як і раніше, гостро стоїть завдання створення картини соціологічного бачення сучасного українського суспільства. Потрібні теоретичні моделі пояснення того, що відбувається в країні, потрібен розгалужений науковий апарат, здатний відобразити адекватний поточній практиці образ суспільства. Без цього наше соціальне життя залишатиметься непоясненим, а отже, некерованим і непередбачуваним.

Відповідь на питання про стан суспільства може дати науковий соціальний діагноз. Зрозуміло, що як «стан», так і «діагноз» – це метафоричні поняття, якими рясніють суспільні науки. Характеристики, якими описують стан суспільства, є теж метафоричними. Говорять про здоровий і хворий

стан суспільства, про різні ступені його здоров'я або хвороби (процвітаюче, благополучне, здорове, хворе, кризове), фіксують больові точки суспільного організму, вказують на будь-яку його недостатність (економічну, соціальну, моральну, ідейну), відзначають схильність суспільства до сприйняття зовнішніх впливів (західним, східним, культурним, релігійним, модним, екстремістським тощо), навіть якщо вони шкодять стратегічним інтересам цього суспільства. Природно, що такі визначення дають лише загальне уявлення про соціальні явища, вказують на деяку спрямованість розвитку суспільних процесів. Такі характеристики припустимі в журналістських і публіцистичних роботах.

Однак для вибору перспектив розвитку суспільства, розробки стратегії державного будівництва, управління суспільними процесами потрібні точні наукові знання про стан суспільства, потрібен більш надійний його діагноз. Кожна з наук про суспільство розробляє свої методи адекватного відображення стану суспільства і застосовує їх у дослідницькій практиці. Особливість соціологічного діагнозу полягає в тому, що він фіксує стан суспільства або його окремих сфер у певний момент або в певний проміжок часу, використовуючи методики і прийоми соціологічної науки. Соціологічний діагноз дає змогу абстрагуватися від динаміки розвитку суспільства, відобразити суспільство в стійкому стані і його найбільш характерні ознаки та риси, встановити причинно-наслідкові зв'язки, спонукальні мотиви поведінки соціальних суб'єктів.

Однак така методика вивчення суспільства не виключає можливості дослідження суспільства і в динаміці. Регулярна діагностика стану соціуму дає змогу вибудувати динаміку суспільних змін за певний період, визначити довготривалі тренди розвитку як окремих сфер, так і суспільства загалом. Соціологія має перевагу перед іншими суспільними науками в галузі соціального діагностування, адже нею розроблений великий арсенал прийомів, які уможливають з допомогою доволі точних кількісних і якісних показників відображати стан суспільства в цілому, його елементів (соціальних спільнот, класів, груп, соціальних інститутів), а також стан особистісної свідомості.

Одним із валідних і надійних прийомів збору інформації про стан суспільства є соціологічні моніторинги. Вони дають змогу за однією й тією ж програмою накопичувати дані про стан суспільства упродовж багатьох років. Моніторинги фіксують стан суспільства і його елементів з певним часовим інтервалом, завдяки чому вони об'єднують можливості статичного та динамічного аналізу. Довготривалі моніторинги розкривають динаміку кожного зі спостережуваних явищ і процесів, дають змогу передбачити тенденції їхнього подальшого розвитку.

Одним із найбільш обсягових за масивом даних є академічний проект «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін», програма якого була розроблена науковцями Інституту соціології НАН України та почала реа-

лізуватися ще в 1992 р.[1]. Відтоді в рамках моніторингу вчені інституту проводять щорічні опитування дорослого населення країни. Накопичено величезний масив інформації про соціальні процеси, що відбуваються в усіх сферах українського суспільства протягом чверті століття.

Іншим великим соціологічним моніторингом є «Європейське соціальне дослідження», в якому беруть участь три десятки європейських країн, включаючи й Україну[2]. Безпосереднім учасником цього проекту з 2005 р. був Інститут соціології НАН України. Дане дослідження давало можливість зіставити соціальні показники нашої країни з відповідними показниками інших країн і визначити реальне місце України в спільноті європейських держав. На жаль, неувага держави до науки, небажання чиновників знати про реальні процеси, які відбуваються в суспільстві, яким є місце України з-поміж інших європейських держав, стали причиною того, що участь українських дослідників у цьому європейському проекті не була підтримана фінансово. Відтак з 2013 р. вітчизняні науковці не мають змоги брати участь у цьому важливому проекті.

Запропонована увазі читача книга містить тематику, яка охоплює основні сфери українського суспільства. Вони розглядаються крізь призму функціонування соціальної матриці суспільства. У цій монографії запропоновано поняття соціальної матриці, збою соціальної матриці і зрушення соціальної матриці. Використовуючи ці поняття, ми розглядаємо розгортання соціальних процесів у основних сферах українського суспільства.

Емпіричною базою дослідження стали результати згаданого соціологічного моніторингу «Українське суспільство». Завдяки цьому зроблено важливі узагальнення, що стосуються розвитку українського суспільства як соціального цілого. По-перше, ми дійшли висновку про те, що українське суспільство, як і інші пострадянські суспільства, з початку 90-х років минулого століття набуло статусу суспільства, що трансформується. По-друге, систематичні спостереження за кардинальними змінами в суспільстві – у сфері власності, соціальної структури, соціальних інститутів, соціальних норм – дали підстави побачити завершення періоду трансформації й переходу його в новий стан – розвитку на власній основі[3].

Що це означає? Це означає, що загалом завершилась стадія кардинальних трансформацій основних соціальних інститутів, схем соціальних відносин, тобто вже встановилися принципи їхнього існування, модель їхнього функціонування досягла певної якісної стабільності й відтворюється в цій якості. Звичайно, зміни в суспільстві тривають, але вони вже відбуваються в рамках однієї й тієї ж соціальної якості.

Щоправда, те, що зміни тривають, дає підстави деяким авторам заявляти, що трансформація не скінчилася, що перехідний період у суспільстві триває і до його завершення ще далеко. Крім того, таку точку зору підживлюють і ті аргументи, що багато сфер суспільства не торкнулися ніякі реформи, або

торкнулися дуже мало, або те, що проголошені реформи, насправді, є імітацією реформ, а більша частина секторів суспільства продовжує залишатися в архаїчному стані, зумовлюючи нестабільність і кризові явища.

Ми вважаємо, що ця точка зору не суперечить нашій. У своєму головному висновку ми хотіли підкреслити лише те, що суспільство вже відтворюється на своїх власних засадах, а не здійснює марш від одних базових соціальних моделей до інших. Але це зовсім не усуває необхідності подальших змін і перетворень. Реформування ще конче потрібні на різних рівнях і в різних сферах суспільства.

При цьому зауважимо, що тенденції змін українського суспільства мають суперечливий характер. Аналіз свідчить, що в суспільстві одночасно розгортаються процеси по вектору піднесення, розвитку, розквіту й зворотні процеси по вектору деградації, занепаду, загасання. Вони по-різному проявляються в різних сферах суспільного життя. В одних, як наприклад у сфері інформаційних технологій, зв'язку, комп'ютеризації, переважають процеси розвитку, вдосконалення. В інших же галузях, наприклад у системі охорони здоров'я, поглиблюються процеси деградації, занепаду, у третіх, наприклад у галузі сільського господарства, одночасно відбуваються і ті, й інші процеси.

Проте відтворення суспільних відносин на нових власних принципах зовсім не означає того, що воно забезпечує успішний розвиток суспільства як системного цілого, рухає країну шляхом подальшого економічного, соціального, правового і культурно-духовного вдосконалення. Якраз навпаки, майже три десятиліття існування новітньої української держави демонструють нездатність не тільки рухатись уперед, а й утримати ті позиції серед держав, які були у країни в час проголошення незалежності. До цього часу держава не спромоглася навіть досягнути ВВП рівня показника 1990 р. За рівнем доходів населення вона опинилася на останньому місці серед країн Європи.

Осмислення цих пекучих проблем приводить до думки, що в житті нашого суспільства в останні десятиліття на базисному рівні відбулося пошкодження алгоритму його здорового, стабільного існування. Що сталося? Це одне із центральних питань, яке ми намагалися розглянути у цій роботі. Його можна розглядати на різних рівнях – на рівні особистості, рівні малих груп, рівні середніх соціальних груп, рівні великих соціальних груп і, нарешті, на соцієтальному рівні, тобто на рівні всього суспільства як цілого. Залежно від теоретичного рівня розгляду проблеми обирають і адекватні, найбільш ефективні методологічні підходи та відповідний їм методичний інструментарій. На кожному із цих рівнів накопичено вже доволі солідний теоретичний і емпіричний доробок. Мабуть, лише на соцієтальному рівні відчувається нестача досліджень.

У зв'язку з цим постає ще одна дослідницька проблема. Вона полягає у тому, що хоча окремі розробки на мікро- і мезорівнях дають відповіді на

конкретні суспільні питання, проте навіть певна сума таких досліджень не може дати відповіді на проблеми, що існують на соціальному рівні. Тобто за допомогою великої кількості праць на низових рівнях не можна пояснити того, що відбувається із соціальною системою як цілим. Останнє має бути досліджене лише на відповідному, тобто соціальному, рівні. Саме аналіз на такому рівні й може наблизити нас до достеменної відповіді на питання, які соціальні мутації відбуваються на рівні соціальної системи, що приводять до збою її роботи. Саме тому ми і звернулися до аналізу життя українського соціуму за допомогою поняття соціальної матриці, яке, на нашу думку, є найбільш узагальнюючим теоретичним інструментом.

У цьому дослідженні розгорнуто аналіз поняття «соціальна матриця», дано його визначення та зроблено порівняння з близькими до нього поняттями, зокрема поняттям «цивілізаційна матриця». Проте завдання полягало не тільки в осмисленні феномену соціальної матриці, а й у тому, щоб наблизитись до розуміння збою його функціонування, до різних аспектів його прояву, що ведуть до руйнування соціальних зв'язків, деградації суспільних інститутів, відмови дії суспільних норм, зламу соціального порядку.

Під кутом зору висвітлення центральної теми роботи, а саме – збою соціальної матриці – досліджувалися поняття соціальної кризи, системної довгострокової кризи, кризового суспільства. Вони розглядалися за допомогою понять, що застосовуються для вивчення суспільно-історичних явищ: соціальні виклики-відповіді, соціальні запити, соціальні завдання тощо.

У дослідженні встановлено, що відсутність прийнятої для всього суспільства стратегії розвитку призводила і призводить до частоті зміни курсів реформ у економіці, соціальній політиці, типі державного устрою, зовнішній політиці, що породжує розвороти в напрямках розвитку на 180 градусів. Особливо драматично це проявилось у зовнішній політиці, де протягом невеликого проміжку часу оголошувалися знакозмінні вектори розвитку: то Україна збирається вступати до Північноатлантичного союзу і ЄС, то вона приймає закон про позаблоковий статус, то знову бере курс на НАТО, то заявляє про інтеграцію у східному напрямку, то обирає шлях інтеграції з Європейським Союзом. У книзі простежуються найбільш значущі і різноспрямовані тренди розвитку в різних секторах життєдіяльності суспільства за період більше двох з половиною десятиліть, аналізується відповідність політики державних інститутів цим трендам.

Центральним питанням трансформації суспільних відносин у означений період був перехід від державної форми власності до приватної, процес приватизації. Зрозуміло, що така кардинальна зміна організації суспільного життя не могла не відбитися на функціонуванні соціальної матриці соціуму. Відтак у дослідженні акцентовано на тому, як сприймається населенням передача власності в приватні руки, наскільки справедливою вона вважається. Розглянуто ставлення громадян до передачі в приватну власність не тільки

промислових об'єктів, нерухомості, комунальних об'єктів, об'єктів освіти, медицини та культури, великих і малих підприємств, а й землі. Показана динаміка змін ставлення людей до приватизації за два десятиліття, а також нестійкість стану легітимності власності в ці роки.

Ще однією узагальнюючою темою, що показує глибинні зміни в суспільстві, є зміна способу життя суспільства та стилів життя соціальних груп. Аналізу піддано такі характерні для останніх десятиліть явища, що надають специфіки життю українського соціуму, як засвоєння основною масою населення цінностей суспільства споживання у період потужного збідніння. У роботі зафіксовано парадокс нинішнього українського життя, що деформує й напружує соціальну матрицю: бідне населення, яке перебуває у стані виживання, з втраченими соціальними перспективами і недовірою до влади і яке водночас орієнтується на цінності суспільства споживання.

В умовах зростання хаотизації суспільних відносин, руйнування соціального порядку, інших системних девіацій відбуваються процеси розмивання і втрати своїх інтересів соціальними групами. Низка спільностей дезорієнтована щодо своїх корінних інтересів. Їм нав'язані хибні, утопічні, химерні інтереси. Таким чином, найважливіші механізми інтеграції соціальних груп і всього суспільства знаходяться у розладнаному стані, наслідком чого є ослаблення всієї соцієтальної системи. Саме тому в роботі багато уваги приділено соціальним інтересам як проявам функціонування соціальної матриці.

Не менш важливим суспільним механізмом, від якого залежить ефективність функціонування соціальної матриці, є соціальна відповідальність. У монографії це явище розглядається у трьох проявах – як відповідальність, невідповідальність і безвідповідальність. У однойменному розділі роботи докладно розглянуто особливості кожного із проявів цього складного соціального явища, показана їхня масштабність і поширеність у середовищі різних соціальних груп. Тривогу викликає вкрай низький рівень відповідальності громадян країни за все, що знаходиться поза межами їхнього вузького кола соціального спілкування. Особливо тривожить те, що вкрай низькою є відповідальність особистості за стан справ у суспільстві загалом. Така ситуація загрожує самому існуванню суспільства як цілого.

Потенціал сучасного суспільства дедалі більшою мірою залежить від освітньої, професійної і культурної компетенції населення та проблеми її використання. Відомо, що за роки незалежності країна втратила значну частину кваліфікованих кадрів, особливо робітників високого розряду, деформації зазнали соціальні інститути в цьому секторі суспільства. Тому якщо дивитися в майбутнє, то вихід із нинішнього скрутного становища слід шукати не просто у відновленні соціального потенціалу економічного розвитку, а в розширенні потенціалу інноваційного розвитку економіки.

Для цього необхідно сформулювати такі якості у працівників, соціальних груп і суспільства, завдяки яким вони будуть сприймати, створювати, впро-

ваджувати і поширювати нововведення. Таке завдання не з простих. Щоб його вирішити, необхідно дати чесну оцінку сучасного стану людського потенціалу. Деградація ряду галузей економіки, масове закриття підприємств призвели до різкого зростання безробіття й звуження ринку робочих місць. Переважання низькокваліфікованої праці призводить до деградації освітнього й професійного рівня робочої сили.

Активність людського капіталу значною мірою залежить від типів світогляду, соціокультурних норм і цінностей, що панують у суспільстві. Однією з таких цінностей, яка активно впроваджувалася в нашу суспільну свідомість в останні десятиліття, була ідея орієнтації особистості на успіх. Як виявилось, імплантація цієї ідеї в соціальне поле українського суспільства також привела до її істотної модифікації. Якщо в західних суспільствах засобами досягнення успіху, на думку наших співгромадян, є високий інтелект, здібності, чесність, то в нашому суспільстві – впливові родичі, заможні батьки, вміння обходити закон.

Зміни в професійно-освітній структурі суспільства безпосередньо пов'язані зі змінами в соціальній структурі суспільства. Зроблено певний крок у вивченні соціальної структури українського суспільства. Будьмо відверті, ми недостатньо знаємо, яких контурів вона набула після зміни форм власності, розпаду цілих галузей економіки, масштабних міграційних процесів. Навіть характеристики основних соціальних класів суспільства вивчені слабко. Все ще триває процес перетворення соціальних груп: зародження одних, відмирання інших, трансформація третіх.

Не знімаючи відповідальності з учених, зауважимо, що ще однією причиною поганого знання соціальної структури суспільства є дефіцит свіжої статистичної інформації про соціальні спільноти. Останній Всеукраїнський перепис населення проводився у 2001 р. Наступний мав відбутися у 2011 р. Однак, як виявилось, держава не в змозі провести черговий перепис населення через брак коштів, і його проведення уряд переносив уже кілька разів.

Для таких перехідних суспільств, як українське дані про соціальні класи, професійні, освітні, вікові, регіональні та інші групи мають особливе значення, адже відбуваються динамічні зміни в соціальному статусі мільйонів людей. Ця обставина породжує, з одного боку, труднощі для надійного теоретичного аналізу соціальної структури, а з другого – підвищує роль соціології у вивченні структури суспільства як одного з небагатьох джерел, здатних надати надійну інформацію про ці аспекти соціуму.

Багато уваги в роботі приділено такому важливому суспільно-політичному процесу, як намагання побудови демократичних інститутів, спроби демократизації різних сфер суспільного життя, формування громадянського суспільства. Становлення демократії в нашому суспільстві відбувається у складних умовах: поширеність авторитарних настроїв, вкоріненість патерналізму, низький рівень довіри до влади, соціальна безвідповідальність. За

таких обставин суспільство з великими труднощами просувається до панування права. Регулювання порядку в усіх сферах суспільства багато в чому здійснюється все ще через традицію і авторитет. Продовжує залишатися високою віра в те, що сильний лідер розв'яже усі проблеми.

Розмивання і руйнування принципу колективізму в суспільних відносинах і заміна його принципом індивідуалізму, соціальна атомізація суспільства породили феномен нового патерналізму, який полягає в тому, що нездолена, позбавлена багатьох соціальних гарантій особистість покладає свої сподівання на державу, що побудована на засадах приватної власності та ринкових відносин. В умовах кризового суспільства, коли звужуються можливості для самореалізації особистості, коли деформовані соціальні інститути, що забезпечують задоволення першочергових людських потреб, люди втрачають віру в себе, виносять локус причин своїх невдач назовні. Такі особливості стану українського суспільства природно взаємовпливають і породжують нові вади у функціонуванні соціальних інститутів. Зокрема, під їх впливом перебуває процес становлення громадянського суспільства, початкові обриси якого в нас істотно відрізняються від ідеального типу такого суспільства, що сформований протягом століть у західноєвропейських країнах.

Значна частина змісту книги присвячена явищам і процесам суспільної свідомості. Зрозуміло, що зміни суспільно-політичного ладу, трансформація форм власності, розпад старих і формування нових соціальних інститутів спричинили кардинальні перетворення у сфері суспільної свідомості. Найглибші її пласти, які входять у матрицю сприйняття та інтерпретації природного і соціального світу, також зазнають змін. Деградація статусів соціальних груп, розвал нормативно-ціннісної системи, втрата соціальної стабільності відбиваються в суспільній свідомості в узагальнених негативних асоціаціях, пов'язаних з відповідним образом українського соціуму, у депресивному стані соціального самопочуття населення, високому рівні тривожності, поширеності різноманітних фобій. Аналіз показав, що в суспільній свідомості України наразі переважають невизначеність, розгубленість, розчарування, невпевненість, нігілізм, байдужість. Проте особливу тривогу викликають процеси моральної деградації, зростання агресивності, жорстокості й насильства в суспільстві. На цьому тлі відбувається послаблення рівня взаємної довіри та солідарності в соціумі. У цьому контексті багато уваги приділено дослідженню страхів як своєрідної форми існування в людській свідомості найважливіших життєвих цінностей, як квінтесенції того, що люди побоюються втратити.

І останнє, на що варто звернути увагу. У книзі подано матеріал, який відображає процеси та тенденції, характерні для років, що передували соціальному вибуху в Києві наприкінці осені 2013 р. і подальшим драматичним подіям на півдні і сході країни. Ці надто свіжі події суспільного життя, учасниками чи свідками яких ми були і є, емоційно тяжіють над

психологічним станом дослідника, інколи заважають відсторонитися від ситуативних деталей, від чогось випадкового, наносного, поверхового. Але водночас свіжа пам'ять дає змогу зафіксувати факти, без яких розуміння того, що відбувалось, виходить спрощеним. Наприклад, згадані події породили масу громадських ініціатив, високу політичну активність, групову солідарність доволі значної частини населення. Але вони були засновані на короткочасному емоційному пориві. Чимало цих проявів виявилися нестійкими. Подібні почини як миттєво спалахували, так само й швидко згасали. Втім, з часом все повертається на круги своя, все повторюється. Громадянська і політична культура суспільства не виникає враз. Її висока якість є результатом багатьох десятиліть становлення. Вона повнокровно може існувати лише зайнявши відповідну нішу в тисячолітній матриці менталітету народу.

Отже, у даній книзі зроблена спроба узагальнити актуальні проблеми українського суспільства. Таку можливість надає поняття соціальної матриці. Проте до кола проблем, що аналізуються, було включено не тільки явище соціальної матриці, а й причини, що ведуть до її збою. І тому центральною темою книги є аналіз саме збою соціальної матриці та пошук його причин. Для більшої переконливості аргументації своїх позицій ми конструювали логіку доводів, виходячи з емпіричних даних нашого моніторингу і піднімаючись сходинками узагальнення до соціального рівня.

Література

1. Розрахункова вибірка охоплює 1800 осіб, які репрезентують доросле населення України (18 і більше років) за статтю, віком, освітою, типом поселення та регіонами. Вибірka є триступеневою, стратифікованою, випадковою на перших двох етапах, з квотним скринінгом на останньому етапі. Квотний скринінг на останньому етапі дає можливість у підвибірках кожної області України зберегти пропорції населення за типом поселення (обласний центр/місто/село), статтю, віком та рівнем освіти, характерними для даної області й даного типу населеного пункту. – Докладніше про моніторинг 2001–2017 рр.: *Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін* / за ред. д. ек. н. В. М. Ворони, д. соц. н. М. О. Шульги. Київ: ІС НАНУ, 2005. 653 с.; *Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг* / за ред. д. ек. н. В. М. Ворони, д. соц. н. М. О. Шульги. Київ: ІС НАНУ, 2006. 578 с.; *Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін* / за ред. д. ек. н. В. М. Ворони, д. соц. н. М. О. Шульги. Київ: ІС НАНУ, 2009. 560 с.; *Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг* / за ред. д. ек. н. В. М. Ворони, д. соц. н. М. О. Шульги. Київ: ІС НАНУ, 2010. 636 с.; *Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг. Т. 1. Аналітичні матеріали* / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. Київ: Ін-т соціології НАН України, Азбука, 2011. 576 с.; *Українське суспільство 1992–2012. Стан та ди-*

наміка змін. Соціологічний моніторинг. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2012. 660 с.; *Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг* / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2013. 566 с.; *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 1 (15), Т. 1* / гол. ред. д. ек. н. В. М. Ворона, д. соц. н. М. О. Шульга. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2014. 650 с. Додаток: «Українське суспільство – 2014»; *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 2 (16)* / гол. ред. д. ек. н. В. М. Ворона, д. соц. н. М. О. Шульга. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2015. 780 с. Додаток: таблиці моніторингового опитування «Українське суспільство – 2015»; *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 3 (17)* / гол. ред. д. ек. н. В. М. Ворона, д. соц. н. М. О. Шульга. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2016. 550 с. Додаток: таблиці моніторингового опитування «Українське суспільство – 2016».

2. Головаха Є., Горбачик А. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціологічного дослідження» 2005–2007–2009–2011–2013. – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2014. 96 с.

3. Див., напр.: Шульга М. О. Суспільна трансформація закінчується? *Україна – 2002. Моніторинг соціальних змін*. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2002. С. 548–561.

Розділ 1. СОЦІАЛЬНА МАТРИЦЯ – ПАРАДИГМА БУТТЯ СОЦІУМУ

Розпочнемо розгляд винесеної у назву книги теми з того, що визначимо, що маємо на увазі, коли говоримо про соціальну матрицю. Спочатку з'ясуємо, що таке матриця. У найзагальнішому вигляді термін матриця використовують на позначення чогось вихідного, базового, основного. Це і зразок якоїсь деталі, і штамп, і модель, які слугують першоосновою для масового відтворення подібних виробів, об'єктів, примірників і т. п. Недарма ж латинське слово *matrix*, від якого походить відповідний науковий термін, означає «першопричина».

Саме в першопричинах того, що відбувається в українському суспільстві, нам і хотілося б розібратися. Хоча ми добре розуміємо, наскільки відповідальним є таке завдання. Можливо, його вагомість, значущість і збентежать дослідників. Адже треба мати певну сміливість, щоб заявляти про такі речі, як пошук першопричин. Зрозуміло, що це стримувало й нас. Але час минав, стримування тривало, а в суспільстві справи йшли дедалі гірше і гірше. Ставало зрозумілим, що нічого не говорити, не аналізувати проблему перманентної суспільної кризи, деформації і руйнування соціальних інститутів у глибинному філософсько-соціологічному сенсі означає втечу від неї, загання її ще глибше в розумові надра, опосередковано слугує подальшому розкладанню соціального організму.

Подальші роздуми показували, що навіть якщо наші міркування й будуть у чомусь недосконалими, незавершеними, все одно винести їх на публічне обговорення буде краще, ніж не робити нічого. Вже сама постановка проблеми, привернення до неї уваги колег-науковців може бути корисною, оскільки є сподівання, що знайдуться автори, які захочуть продовжити аналіз проблеми через призму свого бачення, зможуть її поглибити, знайти в ній нові ракурси.

З такими установками ми й розпочали роботу.

У соціологічній науці існує традиція аналізувати суспільство на різних рівнях узагальнення і в різних часових масштабах. Завдяки цьому вдається зафіксувати різноманітні та різношвидкісні соціальні процеси, розглядати мікро- і макросуспільні феномени. У наш час великих кардинальних змін як у середині українського суспільства, так і на глобальному рівні актуалізувалися проблеми макрорівня. Існує нагальна потреба в осмисленні суспільних проблем на найвищому рівні узагальнень. Річ у тому, що частка соціологічних праць на такому рівні є доволі скромною. Найбільше соціологічних досліджень присвячено явищам, що розгортаються на макрорівні, ще частина з них ведеться на середньому рівні.

Соціальна матриця – це базисна структура соціальних відносин, які забезпечують даний тип існування суспільства або його спосіб життя. У ній

втілені засади соціального порядку даного суспільства. Матриця являє собою приховану парадигму принципів діяльності та мислення, форму реакцій, що спираються на колективні міфи і традиції. Вона є результатом тривалої еволюції певного соціального організму, формується під впливом багатьох факторів природного і соціального середовища. Матриця постає глибинною основою стійкої системи практик суспільства, які забезпечують відтворення останнього в природному та соціальному (в т. ч. міжнародному, міжнаціональному, міжетнічному) середовищі. Основою системи згаданих практик є образи і стилі життя суспільства. Отже, у визначенні матриці є два смислових аспекти. По-перше, матриця – це та основа, яка забезпечує постійне відтворення даного типу системи. По-друге, це стійка система взаємозв'язків між елементами, яка має високий ступінь стійкості, що забезпечує тривалість відтворення. Даний смисловий аспект робить акцент на тій якості матриці, яка забезпечує стійкість історичних феноменів у часі.

Соціальна матриця включає в себе модель ставлення до навколишнього світу, способи і форми його освоєння, що історично склалися в даному суспільстві. На основі усталених соціальних практик формується картина світу, уявлення про головні риси світопорядку і розуміння сенсу відносин між його соціальними структурами. Ці уявлення і розуміння становлять ядро культури даного суспільства, яке підтримується й відтворюється протягом історичної епохи.

Неповторність соціальних і природних умов життя кожного соціуму, його історична доля проявляються в особливостях світогляду народу, його характері, архетипах, менталитеті. Найбільш глибинні й життєво важливі взаємозв'язки, тобто ті, які становлять основу суспільства, які в остаточному підсумку визначають цілісність, стійкість у часі й якісне відтворення суспільства, можна визначити як соціальну матрицю в широкому сенсі, або матрицю соціуму.

Соціальна матриця являє собою систему взаємодіючих елементів, характер відносин між якими формує її неповторний образ. Матриця – це базисна структура соціальних відносин, які забезпечують даний тип існування суспільства. Системоутворювальними елементами соціальної матриці є історично сформований спосіб життя, соціальні інститути, картина світу, домінуючі духовні цінності, національний характер, архетипи і стереотипи свідомості, культурні коди. Їх неповторна єдність і принципи взаємодії є основою існування суспільства, народу. Соціальна матриця є поняттям, яке відображає насамперед цілісність соціальної системи. Природно, що її елементи, своєю чергою, є складними суспільними утвореннями. У даному контексті прикметник «соціальна» ми розуміємо не у вузькому значенні, коли соціальне стоїть в одному ряду з економічним, політичним, культурним і т. п., а в широкому – коли економічне, політичне, культурне входять у соціальне як його складові. Холістичне поняття соціальної матриці відображає складний

феномен з різними типами зв'язків: лінійних і нелінійних, ієрархічних і горизонтальних, координатії та синхронізації тощо.

Кожен із згаданих елементів, що утворюють соціальну матрицю, своєю чергою, є узагальненням високого рівня, що відображає певну сферу буття суспільства. Дослідники у сфері теорії цивілізацій ці сфери суспільства як його підсистеми, ще називають алгоритмами [1]. Соціальна матриця може бути розглянута як система соціальних інститутів, підвалин, базових соціальних і культурних норм, принципів, домінантних цінностей, стандартів, зразків, регламентів, форм, способів, неписаних правил поведінки, звичаїв, традицій, ритуалів, культурних кодів, дискурсів, уявлень і т. п., реалізація яких і відносини між якими виявляються в суспільстві в якості соціальних скріп, що відтворюють і утримують у стійкому стані суспільство. Відмінності елементів соціальної матриці один від одного в різних суспільствах проявляються в неповторності їх змісту, структурі, домінуванні окремих складових, стилі, формі, інтенсивності, ритмі функціонування і т. д. Скажімо, структура основних соціальних ролей практично в усіх суспільствах збігається. Однак кожна культура має свій неповторний характер, манеру, відтінок, нюанс їх виконання, які й становлять стиль матриці даного суспільства, її унікальність і неповторність.

Скріпами суспільства як системи передусім є інституціональні матриці. На думку С. Кірдіної, інституціональна матриця – «це стійка, історично сформована система базових інститутів, що регулюють взаємопов'язане функціонування основних суспільних сфер – економічної, політичної та ідеологічної» [2, с. 67]. Інституціональна матриця є лише підсистемою соціальної матриці. Тому й поняття соціальної матриці суспільства є ширшим порівняно з ним, адже відображає не тільки інститути суспільства і відносини між ними, а й його менталітет, цінності, традиції та ін. Соціальні інститути суспільства змінюються значно швидше, ніж соціальна матриця, оскільки остання лежить глибше його соціальної структури. Одна соціальна матриця історично охоплює структури соціальних інститутів суспільства, що змінюють одне одного.

Для матриці характерні стійкість і міцність зв'язків між елементами. Даний вид стійкості має історичний характер. Базові зв'язки формуються й відтворюються протягом століть, вони інваріантні для багатьох поколінь. Ці зв'язки є тим кістяком і тими скріпами, які утримують цілісність культури народу. З іншого боку, культура народу є відтворенням соціокультурної матриці. Матриця забезпечує поведінку елементів за певними універсальними для всього цілого, для даної системи нормами і правилами, орієнтує соціальні суб'єкти на дотримання загальноприйнятих протягом століть домінантних цінностей і зразків поведінки.

Поведінка людей багато в чому ґрунтується на елементах соціальної матриці, оскільки остання відображає соціальні регулярності, засновані на за-

кономірностях, відображених у неписаних правилах, звичаях, поширених звичках. Увесь процес соціалізації особистості, все соціальне середовище її перебування пронизані елементами, кодами і атмосферою культури даного народу, що зумовлює повсякденну поведінку особистості як неусвідомлене слідування правилам соціальної матриці. Для особистості така поведінка є звичкою, яка спирається на імпліцитну систему приписів. Людина не замислюється й навіть не підозрює про наявність у її свідомості сформованих відповідних правил і норм, які можуть бути зафіксовані дослідниками як регулярність, повторюваність елементів її поведінки. Особистість засвоює, інтеріоризує стійкі уявлення даного суспільства, його культури про належне, допустиме, бажане, про високе і нище, успіх і поразку, рівність та справедливість.

З огляду на те, що протягом історичних епох формуються ширші, ніж окремі держави, сукупності суспільств, які мають ряд загальних соціокультурних і психологічних рис, можна виділити матрицю ще більш загального характеру, ніж соціальна – цивілізаційну. В останні роки в наукових колах їй приділяють доволі багато уваги. Навіть якщо ми не будемо дискутувати, чим є цивілізації – «єдиними цілісностями» чи «звалищем соціальних і культурних скупчень» [3–5], все одно визначити дане поняття ще складніше, ніж поняття соціальної матриці. Це пов'язано з тим, що до самого поняття «цивілізація» існує неоднозначне ставлення. По-перше, воно є багатозначним, у нього вкладаються різні смисли (як ступінь розвиненості людського буття, як специфічне історичне соціокультурне утворення та ін.). По-друге, поняття цивілізації є концептом дуже високого рівня узагальнення, під який підводяться дуже абстрактні соціокультурні ознаки. Природно, що його висока абстрактність дає змогу підводити під нього соціальні явища й об'єкти, що істотно різняться між собою, результатом чого стає його розмитість і невизначеність. Найбільш певними ознаками цивілізаційної матриці є когнітивні стереотипи, стиль мислення, базові соціальні інститути, що забезпечують виживання системи, спосіб життя.

Ті автори, які вбачають у цивілізаціях певні, нехай навіть і такі, що не дотягують до рівня системної цілісності, займаються пошуком детермінант, що зумовлюють матриці окремих цивілізацій. В якості детермінант називають як об'єктивні чинники, наприклад, ґрунт і клімат (географічний детермінізм) або технології, так і суб'єктивний чинник, етнокультурний, лінгвістичний та ін. Утім, якщо перший чинник за певних застережень ще можна розглядати як аргумент теоретичного обґрунтування, то другий нічого не пояснює, оскільки самі чинники, що згадуються – етнокультура, мова і т. п., своєю чергою, потребують пошуку додаткових чинників, що пояснюють їх походження.

Втім, у контексті того завдання, яке ми вирішуємо в даному розділі – визначення соціальної матриці – згадану вище проблему пошуку чинників

утворення цивілізаційної матриці можна залишити за рамками обговорення й зосередитися на розгляді особливостей цивілізаційних матриць. У такому випадку сформовану, зрілу цивілізацію розглядають як даність, не вникаючи в пояснення причин того, під впливом яких чинників вона стала такою, а не іншою. Цивілізаційну матрицю за подібного підходу розглядають як базис, що зумовлює особливі риси, характеристики цієї історичної людської спільноти. Такою основою виступають менталітет, тип раціональності, архетип, національний характер. При цьому зауважимо, що аналізувати такі, що слабо фіксуються, доволі розмиті феномени, як національний характер, архетип, ментальність складно. Для кожного з них існує багато аргументів, як таких, що підтверджували б їх існування, так і таких, які вказували б на їх ілюзорність. І, тим не менш, наука накопичила достатньо фактів, які свідчать про те, що такі макроспільноти, як цивілізації виявляють подібні культурні та соціально-психологічні риси. Тому цивілізаційну матрицю визначають як «когнітивні стереотипи, що утворюють ментальну цілісність, що об'єднують великі популяції людей, і що лежать в основі всіх найважливіших сфер людської діяльності. Цивілізаційну матрицю утворюють такі ключові ланки, як господарський уклад (історично сформований тип господарської діяльності і взаємини з природою), мова, писемність, система соціальних відносин і форм суспільної свідомості» [6].

Багато сучасних авторів у визначенні цивілізаційної матриці вирізняють наявність у її ядрі архетипів. Якщо відкинути містичні аспекти, якими густо насичена концепція К. Юнга, в основі якої лежать уявлення про те, що архетипи – колективне несвідоме – якимось дивним і незбагненим чином народжуються в душі людини, і уважно проаналізувати сутність архетипів культури, то за ними виявляться елементи соціальної матриці народу. Тому дослідження архетипів дає змогу глибше зрозуміти феномен соціальної матриці, побачити різноманіття її елементів.

До речі, з'являється чимало наукових робіт, автори яких відмовляються від юнгівського трактування поняття архетипу як психіатрично-психологічного поняття, а звертаються до початкового філософського тлумачення (у філософії Платона, а пізніше у працях Св. Августина Блаженного) поняття і розвивають його [7].

Порівняння визначень соціальної і цивілізаційної матриць свідчить, що вони майже є збіжними і їх складно розмежувати, позаяк відображають одні й ті ж економічні, соціокультурні, психологічні феномени.

Отже, соціальна матриця є тією глибинною і найбільш стійкою, незмінною основою соціуму. Вона не може бути доволно замінена. Феномен соціальної матриці – це соціальний каркас, що утримує суспільство в життєздатному стані цілі історичні епохи. Не тільки еліта, істеблішмент не можуть її змінити, а й навіть ціле покоління народу не в змозі доволно перейти від однієї матриці до іншої. Дана структура існує завжди, поки є народ, куль-

тура, суспільство. Вона є зворотною стороною його ідентичності. У цьому твердженні немає заперечення історизму.

Дослідники, аналізуючи соціальну матрицю, зосереджуються на її стійкості в часі, на сталому відтворенні елементів і зв'язків між ними. Але це не означає, що соціальна матриця не змінюється. Звичайно ж, вона, як і все суще, схильна до змін, до розвитку. Але вона належить до тих феноменів соціального світу, завдання яких полягає в збереженні процесів, відносин і явищ, які забезпечують відтворення якості певної соціальної системи. Проте характер змін, що відбуваються в окремих складових соціальної матриці, поступово приводить до накопичення такого потенціалу, який буде здатний вплинути на зміни в матриці як цілому. Трансформації, руйнування окремих елементів, зрушення в системі цінностей, зародження нових соціальних інститутів, стилів життя, що ведуть до зміни способу життя всього суспільства, призводять до дисфункції матриці. Але до змін матриці можуть привести не тільки внутрішні відхилення в іманентному функціонуванні. Стан соціальної матриці піддається і впливу зовнішніх чинників. Останні можуть діяти з різною силою й інтенсивністю. Соціальна матриця до певної міри може поглинати й адаптувати зовнішні впливи без істотних змін у характері її функціонування. Однак у певних ситуаціях, коли сила впливу зовнішніх факторів перевищить певний поріг, у соціальній матриці можуть початися зміни. Характер змін може набувати форми кризи, збою роботи системи, а може виливатися й у форму пароксизму, паралічу системи з переходом у руйнування, колапс, катастрофу.

Всі людські спільноти мають початок і кінець. Але одні живуть багато тисячоліть, а інші існують короткий час – кілька століть. Кожна з них належить до певної цивілізаційної матриці. Однак останні істотно різняться своїми хронотопами. Один тип матриці еволюціонує тисячоліттями, а інший – століттями. Тому, говорячи про цивілізаційні матриці, треба мати на увазі, що йдеться про два типи розвитку великих історичних соціальних організмів, соціальних систем. Перший тип еволюції можна назвати природно-соціальним, традиційним. Для нього характерна надзвичайно стійка, малорухлива в часі соціокультурна структура матриці. До таких типів еволюції серед нині існуючих цивілізаційних матриць можна назвати східні – китайську, індійську, японську, а також єврейську. До цього типу можна віднести й арабо-мусульманську соціокультурну матрицю, хоча вона й існує значно коротший проміжок історичного часу, ніж названі вище. Вона сформувалася і розвивалася протягом останніх півтори тисячі років. Другим типом еволюції цивілізаційних матриць є матриці з динамічними, швидкоплинними в масштабах історичного часу соціокультурними структурами. Важливо підкреслити, що ні в тому, ні в іншому типі окремі соціальні матриці не замінюються на інші

матриці шляхом вибуху, перевороту, реформи, а вони змінюються в діапазонах історичних часових інтервалів на власній цивілізаційній основі.

Отже, цивілізаційна і соціальна матриці еволюціонують, трансформуються в певних діапазонах, які можна назвати межами їх мінливості. У цих межах матриці залишаються самі собою, знаходяться у межах певної соціокультурної ідентичності. Якщо ж зміни виходять за ці межі, то і цивілізаційна, і соціальна матриця або втрачає свою ідентичність, або руйнується.

Такі ситуації складаються, якщо в середовищі носіїв даної матриці накопичується критична маса іншої матриці або формується нова матриця. У результаті цього руйнується колишня соціальна матриця, зникає колишній народ, колишня культура, колишнє суспільство. Іноді такий процес називають вибором народом нової соціокультурної матриці. Насправді ж, відбувається саморуйнування народу, його ідентичності, культури. Такий процес точніше було б назвати самознищенням народу, а не його вибором. Історія свідчить, що такого роду масштабні зміни цивілізаційних і соціальних матриць відбуваються в результаті занепаду суспільств, збою їхніх соціальних матриць. Подібні катаклізми трапляються в результаті завоювання народу носіями інших соціальних матриць і загибеллю їхніх оригінальних соціальних матриць. Наприклад, така історична втрата цивілізаційних і соціальних матриць сталася у людей, які постійно жили на територіях сучасних Греції, Італії, Єгипту. На цих територіях населення, що їх населяло, не винищувалося. Але під впливом ряду соціальних факторів, у тому числі й переходу влади до завойовників, заселення території носіями інших соціокультурних матриць, у корінного населення розмивалася самоідентичність, втрачалися коди власної соціокультурної матриці, зникали мови. Лише окремі елементи колишніх матриць зберігалися завдяки тому, що вписувалися в систему нової матриці, набували смислів нової системи. Так, сучасні єгиптяни і греки зберегли навіть колишні етноніми, що сприяє збереженню їхньої історичної пам'яті. А от соціокультурні матриці Китаю, Індії, Японії тисячоліттями залишаються одними й тими ж. Протягом часу їхні соціальні матриці змістовно істотно еволюціонували, але жодного разу вони не вийшли за межі їхньої цивілізаційної мінливості.

У широкому історичному контексті еволюція цивілізаційної матриці відбувається через проходження різних етапів або фаз, періодів розвитку. Наприклад, А. Тойнбі виділяв такі періоди розвитку цивілізацій, як: виникнення, зростання, «надлом», занепад і розкладання [8]. Їх можна застосувати й до соціальних матриць окремих суспільств. Проте це надто великі у часовому вимірі кроки. Адже збій матриці може проявлятися у кожному із періодів, які називає А. Тойнбі. Тому феномен збою матриці у рамках соціології застосовується до менших від згаданих за часовою масштабністю періодів.

Хоча є очевидним і те, що на рівні масштабу історичних періодів явище збою також присутнє. У цьому випадку воно є частиною соціальних механізмів

мів переходу від одного періоду розвитку соціального організму до іншого. Воно може бути складовою соціальної катастрофи.

Соціальна криза відрізняється від соціальної катастрофи тим, що перша завершується збереженням системи, яку вона вразила. Процес кризи може призвести до серйозних трансформацій усередині системи. Увійшовши в стан кризи, система втрачає ряд елементів, змінює ряд внутрішніх і зовнішніх функцій, але вона виходить з кризи життєздатною. Якщо ж система вичерпала себе, у ній зруйнувався механізм самозбереження, тобто механізм збереження даної соціальної матриці, то криза переходить у катастрофу. Катастрофа ж означає повне руйнування системи.

Отже, ми розглянули природні процеси еволюції цивілізаційних і соціальних матриць. Ці зміни слід відрізняти від збою соціальних матриць. Коли мова заходить про збій, то виділяють особливий процес, який трапляється в будь-яких функціональних системах. Насамперед поняття збою використовують у технічних та електронних системах. Але воно також набуло поширення й при аналізі функціонування соціальних і природних систем. Поняття збою означає короткочасне переривання, зупинку, розлад діяльності, роботи, прояви якого-небудь об'єкта. Щодо соціальної матриці збій ми розглядаємо як відхилення, порушення функціонування її складових елементів на базовому рівні суспільної системи. Збій може трапитись тоді, коли виникне розлад: а) у системі в цілому (тобто станеться розлад зв'язків елементів на рівні цілого, відбудеться серйозне пошкодження одного з елементів системи, внаслідок чого він не зможе виконувати своїх функцій); б) коли виникнуть неполадки в кількох елементах системи (тобто всередині кількох підсистем). Він може статися як у результаті цілеспрямованої діяльності людей, так і мимовільно. Соціальний збій проявляється у вигляді соціальних девіацій: кризи, системної деградації, катастрофи.

Збій соціальної матриці слід відрізняти від її зрушення. Останнє означає зміни в структурі матриці як наслідок довготривалих соціальних перетворень. Зміни в структурі матриці проявляються в тому, що в часі відбуваються трансформації характеру відносин між елементами: посилення одних і послаблення інших, зміна домінантних, провідних елементів матриці, порушення порядку взаємодії елементів. Наприклад, висунення споживацтва в якості цінностей у центр способу життя наших співгромадян у 70–80-х роках ХХ ст. зумовило певні зрушення нашої соціальної матриці. На більш скромне місце в її структурі були відсунуті такі моральні якості, як безкорисливість, благородство, душевність, гостинність, творча наснага тощо, а натомість заступили прагнення до багатства, грошей, успіху.

У соціологічному контексті соціальний збій розгортається у короткому часовому діапазоні. Він означає шкідливі для системи зміни, тобто переродження або руйнування відносин, що ведуть до порушення її нормальної роботи, до відхилень, а отже, до ослаблення соціального організму. Збій со-

ціальної матриці проявляється у вигляді соціальних криз, затяжних соціальних загроз, соціокультурних мутацій, інституціональних деградацій, правових, моральних і психологічних девіацій тощо.

Наприклад, затяжний збій соціальної матриці українського суспільства проявляється передусім у накопиченні загроз аварій у виробничо-технологічних і соціально-культурних мережах (зношеність споруд і конструкцій – греблі і шлюзи великих водосховищ, електростанції, у тому числі атомні, промислові та сільськогосподарські комплекси і гірничорудні шахти, житловий фонд і видовищно-театральні споруди, музеї, архіви, спортивні споруди) в інженерній інфраструктурі (газопроводи, водогони, канали, лінії електропередач, мости) тощо. У новітній українській державі нічого не було зроблено для акумулювання засобів накопичення, створення відповідних фондів і навіть у принципі не передбачались економічні механізми накопичення коштів для спорудження наддорогих об'єктів загальнонаціонального значення. А спроби залучити до цього бізнес та громадськість завершувались гучними скандалами. Прикладом може слугувати так звана «Дитяча лікарня майбутнього», для якої у 2006 р. було зібрано 147 млн гривень (тоді курс долара дорівнював 5 гривень). Передбачалось, що будівництво лікарні буде завершено у 2009 р. Проте було закладено лише її фундамент. Будівництво лікарні вже понад десять років як заморожене, а на рахунках залишилося лише 55 тис. гривень [9].

За майже три десятиліття не була розв'язана навіть проблема регулярного підтримання в належному стані згаданих вище стратегічно важливих об'єктів. Тому періодично, з наростаючою частотою з року в рік виникають надзвичайні ситуації на шлюзах, мостах, сміттєзвалищах, складах боеприпасів, у міських теплових мережах тощо, що потребують негайного вирішення.

Для українського кризового суспільства притаманний наростаючий тотальний збій соціальної матриці. Кризові симптоми загострюють конфліктотенні точки суспільства. Оскільки наше суспільство є одним із найбільш складних серед своїх сусідів за своєю соціальною і соціокультурною структурами, то в ньому об'єктивно присутні потенційні точки, що можуть провокувати збій цілісної соціальної матриці. Ознакою наростання тотального збою матриці є те, що в суспільстві помітно посилилась фрагментизованість громадян на великі ціннісні групи, які перебувають не в стані співпраці або хоча б поважливого співіснування, а протиборства. Кожен із фрагментів (для прикладу можна взяти регіональний) має відмінні ціннісні синдроми-комплекси, що включають культуру, мови, конфесії, ідеології тощо. Вже тільки така розщепленість суспільства на соціокультурні фрагменти суттєво ослаблює і виснажує його життєздатність, постійно зберігає в ньому високий потенційний рівень соціальної та політичної напруженості. Але до цього збою додаються й інші.

Причинами збою соціальної матриці можуть бути також девіації у сві-

тоглядно-ціннісній системі суспільної свідомості. У цьому разі збій набуде форми дезорієнтації особистості, соціальної групи у процесі соціальної поведінки. Це трапляється тоді, коли під впливом різноманітних подій і процесів у соціальних суб'єктів розмивається світогляд, ідеали, коли вони відмовляються від традицій, коли масово порушуються усталені соціальні норми. Втрата ідеалів може відбутися під впливом чинників, що діють у середині суспільної системи, або як результат дії зовнішніх чинників. Ідеали можуть розмиватися в суспільній свідомості внаслідок розгортання їх критики, поступового підриву їхнього авторитету, суспільної значущості, моральної цінності для людей.

Не маючи можливості розглядати всі типи збоїв функціонування підсистем соціальної матриці у різних сферах суспільства, нагадаємо додатково ще про актуалізовані сьогодні збої у функціонуванні інститутів охорони здоров'я, відтворення населення, сім'ї, освіти, культури тощо. Наскрізнюю проблемою, такою, що проходить через усі суспільні сфери, є моральна деградація, тобто моральний збій.

Матриця має доволі великий коефіцієнт стійкості. Навіть у тому випадку, коли відбувається серйозний збій у одній чи декількох підсистемах соціальної матриці, вона продовжує відтворювати логіку своєї роботи, хоча, можливо, і з більш або менш помітними перекосами. Свідченням цього є явище виживання в українському суспільстві. Воно демонструє мобілізацію вольових, інтелектуальних, творчих потенціалів як окремих осіб, так і соціальних груп, що спрямовуються на головну суспільну мету – вижити, зберегтися, відтворитися. При цьому, як свідчить практика, функціонування матриці підкоряється загальним правилам роботи складних систем, у яких функції вражених підсистем можуть перебрати на себе інші підсистеми. Так, А. Лурія і К. Лешлі відкрили взаємозамінність більшості частин кори головного мозку, яка проявляється у тому, що функції уражених ділянок мозку, які відповідають за дію механізмів мови і органів чуття, перебирають на себе інші ділянки мозку [10; 11].

Аналогічний принцип заміни певною мірою проявляється і в роботі соціальної матриці. Деформовані, занепаді ділянки соціального простору трансформуються у більш економні, збіднілі зони, які беруть на себе виконання, нехай і в примітивному вигляді, втрачених нормальних соціальних функцій. Щоправда, у суспільній матриці заміна відтворення функцій проявляється не прямолінійно – скажімо, якщо функціонування правоохоронних органів дає збій, то їхні функції виконують установи культури. Такого не буває. У соціальній системі паралізовані функції підсистеми можуть почати виконувати інші інститути, що виникають у відповідь на існуючі в суспільстві запити. Наприклад, ми стали свідками того, коли функції щодо захисту прав власників, які не виконують правоохоронні органи, взяли на себе парамілітарні організації. Щоправда, у цьому випадку спостерігається збій матриці

щонайменше двічі. По-перше, ці організації перебрали на себе функції державних органів без офіційної передачі своїх повноважень з боку останніх. По-друге, парамілітарні організації грубо порушують Конституцію, тому що тільки державні органи мають право на застосування сили.

Збереження цілісності соціуму, запобігання хаосу вимагає активного включення відповідних соціальних інститутів, насамперед державних, метою яких є охорона системи, її відтворення, недопущення конфліктів. На жаль, в умовах кризового українського суспільства практично жоден державний інститут у даний час повноцінно не виконує своїх функцій. Кожен із них по-своєму деформований, підточений, ослаблений, дезорганізований. Наприклад, збій функціонування соціальних інститутів, їх послаблення, суттєве зниження ефективності їхньої діяльності. Деформація роботи державних інститутів триває упродовж усіх років незалежності. Можна наводити численні приклади, коли протистояли Верховна Рада і Президент у періоди президентства Л. Кравчука і Л. Кучми, протистояння між правоохоронними органами, коли Президентом був В. Ющенко. Ця вада не викорінена до цього часу. Хіба не про це свідчить жорстке протистояння останніх років між САП і НАБУ?

Особливо небезпечними є такі збої соціальної матриці, які паралізують основні механізми відтворення соціуму як цілого. Наприклад, одним із небезпечних збоїв функціонування соціальної матриці є такий, що в остаточному підсумку веде до розладу зв'язку особистості з країною. Найбільший збій у роботі соціальної матриці стався в підсистемі відтворення населення. Він пов'язаний з трудовою міграцією. Упродовж уже більше двох з половиною десятиліть країна втрачає населення. Його чисельність з різних причин зменшилася з 52-х до 42 млн осіб. Утім, цифра 42 млн є вельми оптимістичною. Але довести її неточність вкрай важко, тому що останній перепис населення проводився 2001 р.

Поштовхом до розвитку цієї тенденції є низький життєвий рівень населення, безробіття, безперспективність, невпевненість у своєму майбутньому тощо. Коли згадані явища набули масового характеру, виникла безпосередня загроза депопуляції нашої країни. При цьому загроза депопуляції накладається на інші: вкрай низький рівень народжуваності, обмежений середній вік життя населення, особливо чоловіків, високий рівень розлучень сімейних пар. Масова зовнішня міграція у кризовому суспільстві, що розтягується у часі, поступово призводить до послаблення зв'язків великих груп населення (громадян або вже колишніх громадян) із країною, державою, батьківщиною.

Суспільно небезпечною за наслідками ця форма збою матриці є тому, що втрачаються численні суспільні, культурні, побутові контакти особистості мігранта з соціальним середовищем країни походження. Через певну кількість років емоційні зв'язки особистості з батьківщиною можуть ослабнути настільки, що її вже більше приваблюватиме середовище нової країни

перебування, ніж батьківщина. Цей тип збою соціальної матриці сьогодні в українському суспільстві в повному розпалі. Проте суспільство і держава реагують на нього неадекватно його істинній загрозі. Державні органи навіть убачають у цьому багато позитивного [12; 13].

Нормальне функціонування соціальної матриці «випромінює себе» у трьох часових формах. Переважно ми аналізували її в теперішньому часі. Проте таке ж значення для її розуміння має аналіз її у майбутньому та минулому. Не маючи можливості докладно розглянути прояви соціальної матриці у всіх трьох часових вимірах, окреслимо хоча б контурно, що мається на увазі, коли говоримо про майбутній і минулий час.

Майбутнє у функціонуванні матриці заковане у відповідальній поведінці сучасників. Останні діють не тільки в інтересах свого покоління, а й з урахуванням інтересів своїх нащадків. Конкретизація цього напрямку дії соціальної матриці проявляється у створенні необхідних умов, без яких не можливе її нормальне функціонування в майбутньому. Таким умовами є проектування необхідних об'єктів, мереж, пошук енергетичних джерел, підготовка кадрів тощо і накопичення засобів, коштів, інших потенціалів, призначених для майбутнього. Якщо ж у роботі соціальної матриці з'являються серйозні збої, то від цього починають страждати передусім ті лінії її випромінювання, що спрямовані в майбутнє. Починає урізатися потенціал, призначений для майбутнього.

Ця вада теперішнього проявляється у наявності численних суспільних викликів, що залишаються без відповіді. Наприклад, затяжний збір у соціальній матриці українського суспільства породив довгу низку ключових викликів. Із-поміж економічних, соціальних, технологічних, екологічних викликів, що гостро постали перед українським суспільством, можна назвати необхідність повного переходу економіки до п'ятого технологічного укладу і поступового переходу до шостого (хоча більшість наших технологій знаходиться на рівні третього укладу), прискореного створення мільйонів нових робочих місць, зростання добробуту населення, подолання бідності, створення умов для доступності всіх верств населення до медичних закладів, збільшення народжуваності й зменшення смертності населення, негайне припинення виснаження природних ресурсів тощо.

Минуле у відтворенні соціальної матриці присутнє як слідування традиціям, шанобливе ставлення до історії, здобутків попередніх поколінь як вітчизняної, так і світової культури. При цьому зауважимо, що орієнтації на прогресизм у громадській думці останніх двох століть мали наслідком те, що до суспільних традицій багато політиків, митців і дослідників стали ставитись як до явищ з негативним нашаруванням, з флером відсталого, віджилого. Але, як свідчить соціальна практика останніх десятиліть, суцільне,

тотальне відкидання суспільних традицій не просто збіднює культурно-духовне життя соціуму, а й провокує збій соціальної матриці.

Крім того, якщо молоде покоління в пориві революційної пристрасності цілеспрямовано дискредитує, відторгає, змітає соціокультурні традиції, матеріальні знаки, пам'ятки, музеї, то воно досягне лише тимчасового успіху. По-перше, розправа із елементами культури минулого лише збіднює інтелектуальний потенціал суспільства. А, по-друге, вже наступне покоління, виховане в агресивному ставленні до знаків минулого, продемонструє таке ж відторгнення тих цінностей, які пропагували їхні батьки-революціонери, борці з історією.

Отже, тема соціальної матриці є вельми широкою. Зрозуміло, що в одній роботі, тим більше такій, яка мала на меті лише постановку проблеми соціальної матриці, можна обговорити доволі обмежене коло питань. Ми намітили розглянути право на існування самого поняття соціальної матриці, дати його визначення, спробувати знайти його місце в сучасній теорії соціології і показати суміжні з ним поняття, окреслити емпіричне поле, в якому може бути застосоване це поняття. Його значущість полягає в тому, що воно дає змогу побачити найістотніші схеми соціальних відносин у суспільстві, які залишаються непорушними навіть в умовах різних криз і катаклізмів, з якими стикається суспільство в процесі свого існування. Різного роду потрясіння – посухи, повені, економічні кризи, війни, революції і т. п. – розбалансовують, послаблюють, виснажують, паралізують соціальну систему, але її матриця залишається непорушною.

Ще однією перевагою поняття соціальної матриці є те, що, по-перше, воно як узагальнення дуже високого рівня впорядковує і систематизує знання про базові основи суспільства. По-друге, це поняття передає взаємозв'язок між економічною, політичною, соціальною і культурно-духовною сферами суспільства та показує їх не рядопокладеними, що існують кожна сама по собі, а в межах соціального цілого.

У наступних розділах зробимо аналіз збоку матриці у декількох суспільних сферах та інститутах. Це політична, соціальна, освітньо-культурна, соціально-психологічна сфери, а також соціетальні та правові інститути. Проте поза межами аналізу залишилося велике поле соціального життя. Зокрема, не розглянута соціокультурна сфера українського суспільства, у якій найбільш помітними є збої на рівні соціальної матриці: цінності, ідеали, норми, традиції тощо. В даній роботі вони були проаналізовані лише частково, у тих випадках, коли виступали додатковими аргументами у викладенні матеріалу. Ця сфера настільки великомасштабна, що потребує окремого дослідження.

Література

1. Див.: *Леонова О. Г. Сохранение цивилизационной стабильности страны в глобальном мире. Россия в мире: гуманитарное, политическое и*

экономическое измерение: материалы всеросс. науч. конф. (Москва, 19 марта 2010 г.). Москва: Научный эксперт, 2010. С. 228–231.

2. Кирдина С. Г. Институциональные матрицы и развитие России: введение в X-Y-теорию. Изд. 3-е, перераб., расшир. и иллюстр. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2014. 468 с.

3. Sorokin, P. Society, Culture, Personality. Their Structure and Dynamics: A System of General Sociology. N. Y. & London: Harper & Brothers Publishers, 1947.

4. Алалыкин-Извеков В. Н. Феномен цивилизации через призму научных воззрений П. А. Сорокина. *Гаудеамус*. 2014. С. 93–108.

5. Зюев Н. Ф. Интегрализм Питирима Сорокина и теория цивилизаций: возможности синтеза. *Философия и общество*. 2004. Вып. 3 (36).

6. Плебанек О. В. Цивилизационная матрица как категория геополитики. *Вестник Русской христианской гуманитарной академии*. 2011. № 1. С. 108–109.

7. Бойцова П. Архетипы испанской культуры. *Знание. Понимание. Умение*: науч. журнал Московского гуманитарного университета. 2004–2008. № 1. С. 239–243.

8. Тойнби А. Дж. Постижение истории: сб. Москва: Прогресс, 1991. 736 с.

9. Овчинникова М., Савчук В., Біда О., Аббасова С. Лікарня майбутнього в минулому. Невдалий піар Ющенко за наші кошти? *Українська правда*. 2015. 29 грудня. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2015/12/29/205573/>

10. Леши, Карл Сненсер. Мозг и интеллект. Москва; Ленинград: Соцэкгиз, 1933. 222 с. URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01009300637>

11. Лурия А. Р. Высшие корковые функции и их нарушение при локальных поражениях мозга: монография. Москва: Изд-во МГУ, 1963. 431 с. URL: <http://www.humanbrain.ru/luria/>

12. *Українці за кордоном: названо користь для економіки країни. POLITEKA*. 2018. 11 березня. URL: <https://politeka.net/ua/news/613337-ukrayintsi-za-kordonom-nazvano-korist-dlya-ekonomiki-krayini/>

13. *Робота українців за кордоном: скільки вони заробляють та чому не повертаються додому. 24 канал: сайт*. 2018. 13 серпня. URL: <http://pravda.if.ua/roboata-ukrainciv-za-kordonom-skilki/>

Розділ 2. ВІД СИСТЕМНИХ КРИЗ ДО КРИЗОВОГО СУСПІЛЬСТВА

Потреба проаналізувати зміни в українському суспільстві упродовж понад двох з половиною десятиліть надзвичайно актуалізувалась. Суспільство увійшло в чергову глибоку системну кризу, найбільш знаковими проявами якої стали драматичні події, що розпочалися восени 2013 р. на Майдані Незалежності й потім поширилися на інші регіони країни. Не тільки журналісти і публіцисти, а й деякі політики та експерти їх назвали революцією.

Однак не поспішаймо з визначенням події, що в історичному контексті ще не завершилась. Час покаже, наскільки принциповими будуть соціально-економічні та політичні зміни в суспільстві як результат згаданих подій, якою є їхня соціальна природа, які суспільні сили за ними стоять і які їхні справжні інтереси.

Як відомо, події на Майдані восени 2004 – взимку 2005 р. деякі автори теж поспішали назвати революцією – «помаранчевою революцією». Але вже через декілька років стало зрозуміло, що це була довготривала масова акція протесту, яка не привела ні до яких істотних змін ні в державному, ні в соціально-економічному, ні в політичному устрої України. І хоча за цими подіями і закріпився в суспільній свідомості термін «революція», за своєю суттю вони нею не були. Основи політичного і соціально-економічного ладу в результаті цієї події не змінилися.

Тому важливо зауважити, що згадане протистояння на Євромайдані, а потім події на величезній території півдня і сходу країни, можна поки що впевнено характеризувати як прояв вищої стадії соціального конфлікту в українському суспільстві, який нарастає багато років. Ці соціальні потрясіння ще сильніше загострили потребу в теоретичному осмисленні основних тенденцій і векторів розгортання суспільних процесів, що відбуваються в українському соціумі, у дослідженні головних причин перманентного кризового стану суспільства, поглибленні уявлень про рушійні сили цих процесів тощо.

У пошуку причин цих явищ, виявлення мотивів поведінки соціальних акторів дослідники натрапляють на безліч методологічних проблем, без розв'язання яких неможливе подальше просування у вивченні сучасного українського суспільства. Завдання пошуку адекватних методів аналізу суспільства, яке перебуває протягом тривалого часу у кризовому стані, актуалізується ще й внутрішньонауковими обставинами. Адже в соціології в останні десятиліття переважають методи, які дають змогу відображати в науковому описі й поясненні окремі аспекти суспільних процесів, сегменти соціального життя, фрагменти прояву суспільних практик, але не дають цілісного пояснення того, що відбувається в соціумі і з соціумом.

До речі, подібна ситуація характерна не тільки для соціології, а й для ін-

ших суспільних наук: політології, історії, культурології тощо. Подібний стан методології досліджень намагаються виправдати постмодерністські теорії, в основі яких лежить постулат, що будь-який з підходів до дослідження соціуму правомірний і рівнозначний іншим, що даний підхід дає змогу адекватно відображати сучасне суспільство, яке є настільки складним і різноманітним у своїх проявах, що його можна досягнути шляхом застосування низки методологічних прийомів, кожен з яких визнається рівнозначним і рівноцінним незалежно від рівня його узагальнення, ступеня охоплення аналізом різних сторін предмета дослідження. На нашу думку, подібний підхід є певним кроком назад порівняно з теоріями, в основі яких лежав системний розгляд суспільства як органічного цілого, що має різноманітні, різноякісні та різнорівневі зв'язки між своїми елементами. Суспільство функціонує і розвивається не тільки за своїми внутрішніми закономірностями, а й під впливом різноманітних умов, середовища та впливу зовнішніх чинників.

Тож важливо знайти такий методологічний підхід, який би уможлилював найбільш адекватно відображати в дослідженні процеси, що відбуваються в суспільстві упродовж великого часового проміжку, показати суспільство саме в цілісності, системно, а не просто відображати окремі фрагменти, сфери суспільства, не фіксуючи між ними різноманіття зв'язків. Здавалося б, що таким вимогам відповідає класичний системний підхід до вивчення суспільства, який розглядає його як цілісну органічну систему, що розвивається. Однак він одразу наштовхується на багато труднощів, пов'язаних з тим, що весь період незалежності українське суспільство прожило в стані, коли кризи змінюють одна одну. Протягом цього періоду суспільні проблеми не розв'язувалися, а накопичувалися. Не подолавши кризи в одній сфері, суспільство потрапляло в кризу в іншій. Матриця суспільства як цілого давала збої. Тому в методологічній площині необхідно підійти до вивчення соціуму з урахуванням його перманентної кризи. Передусім необхідно проаналізувати якісну своєрідність суспільства, що переживає перманентний системний кризовий стан.

Другою великою методологічною проблемою у вивченні сучасного українського суспільства є пошук теоретичного підходу до його вивчення, який би давав можливість найбільш адекватно відобразити тривалий процес його неефективної трансформації, пояснюючи в узагальненому вигляді причини невдач. Ми пропонуємо застосувати до вивчення нашого перманентно кризового суспільства теоретичну схему, запропоновану А. Тойнбі для пояснення зміни цивілізацій [1]. Якщо говорити лаконічно, то вона постає як усвідомлення суспільством історичних викликів і підготовка та реалізація адекватних відповідей на них. Природно, що для соціологічного аналізу ця схема є надто абстрактною. Тому ми пропонуємо її конкретизувати та адаптувати до соціологічного дослідження.

Отже, окресливши наше дослідницьке завдання, приступимо до вирі-

шення його першого етапу – аналізу якісної своєрідності кризового суспільства. Сам термін «криза» в контексті досліджень суспільства деякою мірою має метафоричний відтінок. Однак традиція вживання цього терміна у суспільних науках дає змогу з його допомогою відображати такі характеристики соціальних явищ, що перебувають у нестійкому, нестабільному і від цього небезпечному стані. За допомогою цього поняття відображають перехідні стани в суспільстві або в його елементах, при цьому акцентуючи увагу на негативних аспектах процесу: загостреннях, небезпеці, загрозах, несподіванках, різких змінах [2–5]. Соціальна криза означає деформації і руйнування соціальних інститутів, розпад існуючих соціальних цінностей, норм, дискредитацію і руйнування традицій, втрату життєвих орієнтирів тощо.

Кризу також визначають як таку соціальну ситуацію, у якій під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників соціального середовища проявляються три характерні риси: загроза базовим цінностям, обмеженість у часі для вирішення ситуації і високий рівень невизначеності [6]. У зв'язку з цим визначенням зазначимо, що, насправді, вихід з кризи вимагає негайної реакції, негайних дій. Але існують ситуації, коли в обмежений час з кризою не впоралися, і вона триває роками. Тому спроба розглядати короткочасність кризи як одну з її основних рис в українських умовах не витримує перевірки соціальною практикою. Як ми вже зазначали, в українському суспільстві останні тридцять років одночасно в активному, розгорнутому стані знаходяться одразу кілька криз в окремих сферах. Така довготривала соціальна ситуація породжує нове суспільне явище – перманентність і всеосяжність соціальних криз переводить суспільство в новий стан – воно стає кризовим суспільством. Соціальна криза і кризове суспільство мають певні подібності, але це два різні суспільні феномени, які потребують окремого розгляду й аналізу.

Тому продовжимо аналіз явища соціальної кризи. Остання водночас поєднує з'єднувальні та роз'єднувальні тенденції [7], доцентрові і відцентрові процеси. Ознакою кризового стану соціального елементу або соціального інституту є різке зниження ефективності їх функціонування. При цьому слабшають застарілі зв'язки, елементи, що вже зжили себе. Водночас зароджуються, зміцнюються і формуються способи відтворення нових елементів.

Кризи можуть проявлятися як системні і як часткові. Часткові кризи окремих підсистем істотно впливають на стан всієї суспільної системи, але далеко не завжди ведуть до її зміни. Найбільш руйнівними є системні кризи. Саме системні затяжні, довгострокові кризи перетворюють суспільство, переводять його у новий якісний стан, тобто породжують кризовий соціум. У зв'язку з цим необхідно розглянути сутність кризового суспільства, окреслити його основні характеристики.

Дослідники звертають увагу на те, що процеси розгортання і проходження етапів системних соціальних криз вивчені недостатньо, що, як правило, увага зосереджується або на причинах виникнення кризи і або на змінах,

до яких приведе криза. Сама ж криза за традицією вважається переходом, стрибком, «чорним ящиком», у якого відоме тільки те, що є на вході й на виході [8].

Поки що мало конструктивного для пояснення ситуації кризи дає і синергетика, яка розглядає стрибок як стан одночасного, паралельного руйнування старого і творення нового. Але ця схема є дуже загальною і часто малопродуктивною для аналізу кризи в конкретному суспільстві. Сьогодні ми є свідками і учасниками довготривалої системної соціальної кризи, для якої характерне розгортання по всьому фронту руйнівних процесів і зовсім малопомітними є нові, продуктивні тенденції. Такий стан деякі автори пояснюють тим, що «процес руйнування старої системи може випередити протилежний процес так, що на якийсь час людина виявляється серед соціальних руїн і не має у своєму розпорядженні нічого, окрім цих руїн» [8], – пише Л. Бляхер. Проте не зрозумілим залишається те, як, завдяки яким внутрішнім суспільним елементам вдається знайти шлях для виходу суспільства із затяжної кризи.

Ще заплутанішою є ситуація з визначенням поняття кризового суспільства. Деякі дослідники кризовим суспільством називають соціум, який стикається з певною довготривалою суспільною проблемою. Наприклад, деякі автори використовують це поняття для опису техногенних негативних наслідків у сучасних високотехнологічних суспільствах. Е. Демиденко, Н. Лапченко називають такі суспільства техногенно-кризовими [9; 10]. Інші автори, наприклад, Е. Афонін, М. Лапін, А. Мартинов, В. Ядов, зосереджуючись при дослідженні кризи лише на елементах суспільної свідомості, суспільних норм і цінностей, визначають все суспільство в цілому як кризове [11–13]. Як неважко помітити, тут не розрізняють суспільства, які переживають кризи в певних сферах, і кризові суспільства.

Ще більше існує робіт, у яких використовується поняття кризового суспільства без розкриття його змісту, без пояснень його якісних особливостей. Через дане словосполучення автори інформують читача, що вони (автори) розглядають суспільства, в яких є криза. Іноді робляться спроби дати хоча б деякі характеристики такого суспільства. З цих визначень випливає, що кризове суспільство – це таке суспільство, яке може бути описане «кількома видами кризових процесів» [14], що йому притаманний прогресуючий розпад соціальної інтеграції, криза єдиного соціокультурного простору і що криза зачіпає особистість, суспільство і культуру [15].

На нашу думку, слід відокремлювати поняття кризового суспільства від поняття суспільства, що переживає кризу в одній чи декількох сферах. Поняття «кризове суспільство» відображає соціум, у якому відбуваються серйозні збої цілісного функціонування, у якому відтворюються процеси, що ведуть до деформації всієї системи, до руйнування усталеної організації життя. Воно означає соціум, в якому порушуються функції його основних ін-

ститутів – економічних, фінансових, політичних, соціальних, духовно-культурних, моральних та ін. Внаслідок цього деформуються взаємозв'язки між соціальними інститутами, взаємовідносини між ними слабшають, відбувається збій соціального порядку, руйнуються основи буття соціальних груп, відбувається потрясіння всіх підвалин суспільства. У даному випадку не йдеться про становлення суспільства з новим типом соціального порядку, з новою соціальною матрицею, а йдеться про грубі руйнування елементарної керованості суспільної системи по всій вертикалі й горизонталі соціальних зв'язків, які вводять її у стан невизначеності.

Для кризового суспільства характерним є турбулентний стан. Ні в чому немає стійкості, стабільності – в економіці, політиці, зовнішній політиці, соціальній сфері і навіть у духовній сфері. Сприймаючи негативно нестабільність і турбулентність як характеристики кризовості суспільства, не забуваймо, що не будь-яка стабільність є благом. Адже стабільність суспільства може означати його перебування у фазі стагнації. В такому разі це не та стабільність, яку можна оцінювати позитивно, а та, що накопичує потенціал кризи.

Якщо невизначеність і турбулентність різною мірою виявляються у всіх сучасних суспільствах, а особливо в технологічно розвинених, то дезорганізація зв'язків і порушення соціального порядку притаманні саме кризовим суспільствам. Неузгодженість взаємозв'язків між інститутами і групами кризового суспільства може досягати різних ступенів і рівнів. Тому важливо не тільки зафіксувати стан кризовості суспільства, а й визначити ступінь глибини наявних у ньому порушень і соціальних девіацій. Перед кризовим суспільством відкривається альтернатива або одужання, або катастрофи і розпаду. Кризовий соціум є водночас і нестабільним, і нестійким. Термін «нестабільне суспільство», якщо його використовувати без додаткового пояснення, сам по собі малопродуктивний. По-перше, будь-яке суспільство нестабільне. Воно постійно перебуває у стані зміни – або по лінії розвитку (зміцнення, піднесення, прогресу, гармонізації), або по лінії занепаду (ослаблення, деформації, регресу).

Його додатковими визначеннями є терміни «нестійке», «турбулентне», «нерегульоване», «дезорганізоване», «малокероване», «непередбачуване» суспільство. У такий стан, як свідчить світова практика, суспільства входять, потрапляють у перехідні періоди. У часовому вимірі такі стани тривають по декілька років і навіть десятків років. Після цього соціум знаходить певний алгоритм змін, виходить на стійку траєкторію соціального руху, вступає в смугу відносно стійкого розвитку (швидкого, інтенсивного або помірнього, повільного).

Нестабільність у суспільстві проявляється в тому, що, по-перше, відбувається неузгодженість характеру відносин між окремими соціальними інститутами, між їх більшістю або навіть між усіма, по-друге, у частій зміні

правил і норм взаємовідносин між соціальними інститутами, між групами, між окремими особистостями. Нестабільність є наслідком такої організації (дезорганізації) суспільства, в якій відсутні загальна, соціетальна мета, загальне бачення цілісної картини світу, єдина система базових цінностей, інші системні регулятори. У такому суспільстві зруйнована мегапарадигма або соціальна матриця існування і розвитку. Внаслідок цього настає не просто дисгармонія соціетальних відносин, а їх хаотизація.

Тобто, з одного боку, в нестабільній ситуації спостерігається ослаблення формальних інститутів, у тому числі й державних, а з другого – це полегшує утворення нових структур, частина з яких має перспективу утвердитися як суспільні інститути. Проте можливий і інший варіант розвитку. Якщо дезорганізація соціальних інститутів затягується в часі, якщо нестійкість суспільного організму поглиблюється, якщо державні структури стають дедалі аморфнішими, якщо суспільство втрачає ряд ознак суверенності й до вищої міри хаотизується, якщо воно значною мірою втрачає керованість, хоча ще і зберігає деякі контури окремого (не можна сказати самостійного) суспільного організму, то його називають державою, що не відбулася. Проте ні та, ні інша згадана теоретична модель суспільних змін не відповідає реальному стану речей в українському суспільстві. Насправді, воно знаходиться десь у проміжку між цими моделями.

Передусім нестабільність у суспільстві відбувається через порушення порядку взаємовідносин між державними інститутами. Це пов'язано з тим, що хоча відносини між ними і будуються на ґрунті системи права, проте воно в умовах нестабільності є дуже рухливим, заплутаним і суперечливим. До об'єктивних суперечностей тут додається ще й людський чинник: амбіції, заздрість, суперництво тощо. В інших же сферах суспільного життя відносини між соціальними інститутами є більш стійкими, оскільки процеси неузгодженості між інститутами, що визначають і відтворюють певний спосіб життя суспільства, базуються на більш глибоких взаємозв'язках соціальної матриці, перебіг змін у яких значно повільніший, ніж у випадку з державними інститутами.

Феномен нестабільності українського суспільства з початку 90-х років минулого століття по теперішній час має подвійну природу. Початок кардинальних перетворень у нашій країні збігся за часом з новим етапом світової інтеграції – активною фазою глобалізації, що посилюється. Однією з головних характеристик останньої є те, що всі суспільства за багатьма параметрами стають нестійкими, невизначеними й непередбачуваними. Ці особливості прояву глобалізації стали предметом дослідження ряду соціологів, які описали сучасні феномени нестабільності.

Е. Гідденс назвав свою книгу, присвячену розвитку нестійкості сучасних суспільств, «Вислизаючий світ. Як глобалізація міняє наше життя», пояснюючи таку назву тим, що дана фраза передає відчуття людей, які живуть в

епоху швидких змін [16]. Він також акцентував увагу на тому, що світ стає дедалі менш керованим, передбачуваним та вислизаючим з-під контролю. У ньому зростають чинники ризиків і невизначеності. Дані тенденції є системними, вони проникають у всі країни й однаковою мірою впливають на людей, незалежно від того, до якого прошарку суспільства належать – бідних або багатих, привілейованих або знедолених.

Інший відомий соціолог З. Бауман описав нові якості сучасних суспільств, пов'язані зі зростанням нестійкості, у книзі з характерною назвою «Плинна сучасність» [17]. На його думку, найважливішою особливістю суспільств, у яких ми наразі живемо, є неспрямованість змін, їх несподівані прояви. У таких суспільствах у людей зникає ілюзія досягнення повного задоволення всіх потреб, отримання повного щастя. Швидкі й несподівані перемини створюють відчуття невпевненості. Незнання віддалених наслідків своїх дій породжує невпевненість. Для світу, в якому тепер живе людина, характерні непростійність, ненадійність.

Нестабільність, мінливість, невизначеність, які охоплюють все нові сфери суспільства, а також надлишок у суспільстві смислів, на думку німецького соціолога Д. Беккера, ведуть до нової парадигми організації суспільства. У книзі «Дослідження наступного суспільства» він висунув ідею, що сучасний тип соціуму переходить від парадигми рівноваги в парадигму системи, для якої характерні крихкість і постійне оновлення складових її ненадійних елементів [18].

Названі світові процеси розбалансування суспільств у процесі глобалізації торкнулися й України. Проблеми суспільства ризику наклалися на наші внутрішні проблеми, що є характерними для кризового суспільства, і посилили їх. При цьому слід зазначити, що процеси дезорганізації, нескоординованості, протистояння, хаотизації, флуктуації, які ведуть до суспільної нестабільності, у нашому суспільстві відбуваються зовсім на іншій основі, ніж подібні явища у процесі глобалізації. Передусім цій основі ми й приділимо увагу в даній роботі.

Дослідники виокремлюють різні аспекти кризового суспільства як нестабільної системи. Однією з основних його рис є несподівані, непередбачувані, часто різкі й швидкі, зміни в економіці, політиці, праві, у соціальному середовищі. Нестійкість інтересів політичної еліти, невпевненість бізнес-еліти у долі своїх статків у країні, аномія широких верств на тлі руйнування старих соціальних класів і млявого формування нових пронизує всі рівні суспільного життя, включаючи загальнодержавний, національний. Наслідком цього є нестратегічність еліт, неодноразові прояви з їх боку знакозмінних рішень: вони упродовж понад двох з половиною десятиліть вагалися між двома зовнішньополітичними полюсами, часто-густо балансуючи і намагаючись уникнути чітких відповідей на нагальні виклики, відкладали рішення на потім і так далі.

Таким чином, українське кризове суспільство є подвійно нерівноважним

середовищем: по-перше, його пронизують усі тенденції сучасного глобалізованого світу і, по-друге, воно знаходиться у власній зоні соціальної турбулентності. Остання зумовлена тим, що в суспільстві ще співіснують елементи різних економічних устроїв, діють правила різних соціальних систем, регіони країни мають різні картини історичного минулого, орієнтуються на духовні цінності, що суттєво відрізняються, у суспільстві не консолідовані політичні й гуманітарні еліти, не зміцнилася вертикаль влади, ще залишаються суперечності в геополітичних орієнтаціях не лише різних політичних утворень, а й у представників державних інститутів та їхніх керівників. Інтереси соціальних суб'єктів не є усталеними, вони мають переважно короткочасний характер. Поведінка окремої особистості у таких умовах стає також «вибитою» з системи, вона хаотизується. В умовах політичної і соціальної дезорієнтації, розмитості групової самоідентичності процес усвідомлення особистістю своїх глибинних, корінних інтересів ще більше ускладнюється. Такі ж проблеми існують і щодо виокремлення й уясування інтересів груп та спільностей.

Другою методологічною проблемою дослідження кризового суспільства, до якої ми хотіли б привернути увагу, є пошук причин нездатності суспільства вийти зі смуги невдач, зривів, провалів, нездатності переходу до плідного, стабільного етапу розвитку, тобто проблема пошуку причин збою соціальної матриці. На нашу думку, доволі значний евристичний потенціал у цьому контексті має відкритий А. Тойнбі закон про суспільні виклики і відповіді на них [1].

Хоча ця концепція і піддавалася неодноразовій критиці за абстрактність і спробу підвести під неї всю історію людства, не можна не бачити в ній і змістовні ідеї. Однією з них є те, що даний підхід дає можливість розглянути суспільний організм у динаміці змін на найбільш високому рівні узагальнення, дає змогу, не тонути в деталях, побачити основні чинники, що зумовлювали зміни, і також показати основних суб'єктів, що впливають своїми діями на суспільні процеси, розглянути особливості соціальних механізмів, що регулювали ці процеси. Аналіз, пояснення того, що відбувається, за допомогою тойнбіанської схеми «виклик – відповідь» дає змогу розглянути якраз великомасштабно, узагальнено ті явища, тих суб'єктів та інститутів, які при детальному розгляді, при вивченні в меншому масштабі, просто відсутні, вони немов би винесені за дужки. Тут ми не ставимо завдання розгорнути докладно зазначену схему. Але зробимо спробу хоча б окреслити її канву, її обриси, подати спрямованість логіки цієї схеми, послідовність пояснення.

При цьому не забуваймо про її надмірно високий рівень узагальнення, що виводить її за межі соціології і наближає до соціальної філософії. Проте також не забуваймо, що для сучасної науки характерним є процес порушення традиційних меж класичних дисциплін, а сама ідея цієї схеми є доволі привабливою. Отже, схема, запропонована А. Тойнбі, має доволі простий вигляд: на певному етапі існування в суспільстві накопичуються великі про-

блеми, які постають перед ним як виклик; виклик повинен бути уловлений і осмислений елітою, а потім остання повинна розробити і запропонувати суспільству відповідь на виклик.

Зауважимо, що категорії аналізу, запропоновані А. Тойнбі, майже не отримали розвитку й деталізації в інших суспільних науках. Концепція А. Тойнбі створювалася як методологія історичного дослідження, що оперує століттями. Для соціологічного дослідження такий рівень узагальнення є надто високим. Для того, щоб у соціологічному аналізі уберегтися від цього недоліку, нами було запропоновано розрізняти поняття «виклики історії» і «виклики часу» [19, с. 385].

Перша категорія відображає потребу, яка виявляється у відносно великих суспільно-історичних суб'єктах у масштабах часу їх життя – цивілізацій, культур, суспільств, етносів та ін. Друга відображає темпорально окреслені питання, виклики до зовнішніх обставин, ситуацій, до окремих спільнот, до соціальних інститутів, до соціальних груп тощо. Тобто категорія «виклики часу» є більш гнучкою, конкретизованою і застосовується до менших за масштабом соціальних об'єктів, об'єктів з меншою тривалістю життя, ніж ті, які охоплюються категорією «виклик історії».

Крім того, на нашу думку, суспільні виклики слід конкретизувати на основі критерію часового масштабу. Можна виділити довгострокові, середньострокові та короткострокові виклики, як це робиться, наприклад, у сучасній прогностиці щодо прогнозу.

При цьому ми стикаємося з однією з методологічних проблем – меж сьогодення, меж, за якими починається минуле. Сьогодення може обмежуватися діапазоном від конкретного моменту до певного за тривалістю періоду. Сьогодення, яке визначається як «зараз», може означати цієї миті, тепер чи включати тривалість від декількох хвилин до декількох років. Дана ситуація знаходить відображення в тому, що в деяких мовах існує граматичний теперішній продовжений час, що відрізняється від простого теперішнього часу. Але в багатьох суспільних науках дана проблема залишається недостатньо артикульованою, і кожен автор у процесі її вирішення вносить у її розуміння забагато суб'єктивного. Залежно від діапазону часу, який відносять до сьогодення, він по-різному сполучається з минулим і теперішнім.

Подальша конкретизація поняття «виклик часу» в просторі соціології приводить до поняття суспільного (соціального) запиту. Дане поняття використовується в багатьох суспільних науках, але в теоретичній площині залишається малорозробленим. Сам термін «запит», як і термін «виклик», є багатозначним. Він вживається у правознавстві, теорії управління, політології, культурології, естетиці та інших суспільних науках. Однак у них його сенс набуває різного значення.

Так, в управлінській практиці запитом називають прохання, вимогу до офіційних органів у отриманні будь-якої інформації, роз'яснень. Окремим

видом запитів є депутатські звернення до інститутів державної влади, що є формою парламентського контролю. У психології, культурології, естетиці поняття запиту використовується, по-перше, у сенсі потреби суб'єкта, людини, респондента, покупця. У цьому сенсі, наприклад, говорять про культурні запити людини або групи. По суті, тут термін «запит» ідентичний терміну «потреба». По-друге, дане поняття в цих науках використовується з дещо іншим змістовим навантаженням. У такому випадку воно відображає рівень розвиненості потреби, певні вимоги і прагнення суб'єкта в системі естетичних відносин. Наприклад, говорять про високі інтелектуальні запити, про нерозвинені культурні запити та ін.

У сучасних умовах, мабуть, найпоширенішим видом запитів є запити до пошукових систем у Інтернеті або в інших базах електронних даних. Вони являють собою сформульовані терміни або фрази, за допомогою яких вдається отримати певний контент.

У соціології, на нашу думку, поняття «соціальний запит» означає певний сигнал, що подається суспільством як цілим або його окремими елементами. У найзагальнішому вигляді мета цього сигналу полягає у тому, щоб привернути увагу до чогось, що вимагає реакції, відповіді. Соціальний запит одночасно є і сигналом від суспільства та зверненням до системи суспільства або до її елементів. Такого роду сигнали від суспільства та його елементів складаються об'єктивно. Вони є відображенням нової моделі, нового патерну суспільних відносин, що або складається, або вже склалася. Цю нову конфігурацію глибинних соціальних зв'язків, що відтворюються, неможливо помітити одразу на рівні повсякденних, буденних відносин. Але цей сигнал обов'язково хтось прийме, позначить і сформулює.

Один з представників революційного мистецтва, об'єднаних у 20-х роках ХХ ст. навколо журналу «ЛЕФ», Осип Брик зазначав, що «все велике створено у відповідь на запити дня», що «не себе виявляє великий поет, а тільки виконує соціальне замовлення». Сформованість соціального запиту, на думку О. Брика, приводить до того, що хто-небудь з сучасників його почує і дасть відповідь. Тому «не було б Пушкіна, «Євгеній Онегін» все одно був би написаний. Америка була б відкрита і без Колумба» [20, с. 213]. Можливо, що в такому трактуванні формування соціального запиту й підготовка на нього відповіді подана надто спрощено і прямолінійно. До того ж автор не проводить відмінність між соціальним запитом і соціальним замовленням. Він використовує в одній невеликій статті обидва ці терміни як синоніми. Проте сама ідея, висунута ним, заслуговує на увагу.

Усвідомлення соціального запиту суспільством являє собою складний багаторівневий процес. Спочатку соціальний запит відчують, вловлюють. Тим середовищем, у якому вловлюються перші сигнали соціального запиту, є специфічна атмосфера суспільства, пронизана новими очікуваннями, що мають загальний вектор спрямованості. Соціальний запит, що зароджуєть-

ся, сприймається в суспільстві як дух часу, передчуття, настрої, мода. Сигнал соціального запиту може мати різні форми і види прояву, які передбачають різні способи його вловлювання. Форма, якої набуває сигнал, багато в чому визначається суб'єктом сприйняття, який залежно від того, в якій суспільній ситуації знаходиться, може розпізнавати тільки ті чи інші аспекти сигналу, сприймати його з різною силою відчуття, з різним ступенем чіткості і під різним кутом бачення. Розмитість перших сигналів запиту до суспільства детермінує нечіткість їх вербальних формулювань. Таку атмосферу особливо чутливо вловлюють і відчувають ті, хто творить у галузі філософії, художньої культури, літератури, ЗМІ, суспільних наук, політики. Не всі вони одночасно чують суспільні запити, що зароджуються. Тут виявляє себе випадковість. Але особливо чутливі до таких сигналів філософи, поети та письменники. Часто вони набагато випереджають у часі політиків і управлінців.

У міру конкретизації меж, змісту та смислу даного сигналу в суспільстві він оформляється у вигляді художніх образів, ідей і концепцій, які потім все більше відчуваються й усвідомлюються як потреби, проблеми, завдання, «вузькі місця» і т. п. Соціальна теорія поки що приділяє цій проблемі недостатньо уваги. Явище соціального запиту досліджено слабо. Щоправда, вже існують фундаментальні дослідження близького за значенням поняття «суспільна проблема». Остання визначається як «форма існування і вираження необхідності для суспільства здійснити певну діяльність» [21, с. 20].

Отже, соціальний запит, суспільна проблема – це потреби суспільного організму, що ще тільки формуються або вже сформовані. У системі наявних суспільних відносин вони об'єктивно визріли й існують як необхідність. Слід звернути увагу на подвійний зміст, який присутній у цьому понятті. Як колись зазначив В. Тугарінов, «поняття необхідність має два сенси: сенс неминучості і сенс потреби» [22, с. 105].

Визрілі потреби не розгортаються в суспільстві як невідворотність. Вони існують як необхідна можливість. Однак вони можуть як реалізуватися, так і не реалізуватися. Крім того, щоб стати дійсністю, по відношенню до необхідної можливості повинен бути дотриманий ряд умов.

По-перше, соціальний запит повинен бути достатньо потужним і активним. Інакше він залишиться лише деякою заклопотаністю. Інакше його сигнали можуть не помічатися і не розпізнаватися суспільством. Талановиті, творчі люди, як правило, відчувають ці потреби першими. Вони роблять спроби усвідомити та оформити їх так, щоб зробити зрозумілими для мас. Спрямованість суспільних прагнень допомагає креативним особистостям дати відповідь на запит у вигляді наукових і художніх творів, у яких проявляються смисли цих очікувань. У сучасних суспільствах функцію уловлювачів суспільних запитів виконує ряд соціальних інститутів. Такими є політичні інститути, громадські організації (елементи громадянського суспільства),

засоби масової інформації, суспільні науки, література і мистецтво. Кожен з цих інститутів має свою специфіку уловлювання соціальних запитів.

По-друге, перехід соціального запиту з можливості в дійсність відбудеться у тому випадку, якщо він сприйнятий у суспільстві своєчасно. Якщо на запит тривалий час у суспільстві немає відгуку, він починає перероджуватися, змінювати свою сутність, згасати. Це пов'язано з тим, що можливість як модус актуальна тільки в певній суспільній ситуації. Остання є динамічною системою, яка саморозвивається і самозмінюється і яка тотожна самій собі, володіє певними якостями і характеристиками тільки в рамках обмеженого часового діапазону. Адже і внутрішні, і зовнішні чинники, що впливають на дану ситуацію, не тільки відтворюються, а й змінюються, розвиваються. Змінюються й суб'єкти даної соціальної ситуації. З'являються нові можливості й зникають колишні. Тому ситуація змінюється і перетворюється на якісно нову. Відповідь, яка підготовлена на запит, що кинутий однією соціальною ситуацією, абсолютно не підходить як відповідь на запит іншої соціальної ситуації. Вона стає неадекватною для нових умов.

В обох випадках запит набуває форми нереалізованої можливості. До речі, постійна зміна соціальних ситуацій створює відповідну постійну зміну можливостей, векторів розвитку соціальної системи, запобігає зумовленості розвитку подій, знімає безальтернативність виборів рішень. Нова ситуація відкриває новий спектр можливих варіантів майбутнього. Отже, щоб упоратися з соціальним викликом, щоб відреагувати на суспільний запит, необхідно його усвідомити, прийняти, осмислити, підготувати адекватну відповідь і реалізувати. Можливі й інші варіанти опису даного шляху від соціального запиту, зародження суспільної проблеми до відповіді на неї.

Наприклад, академік В. Куценко описував його так: «умови становлення проблеми – «передача» змісту і структури умов у проблему – «переробка» їх – складання вимог проблеми – регулівний вплив цих вимог на суспільні явища – підпорядкування дій людей цим вимогам – вибір і створення умов вирішення проблеми – діяльність – досягнуті результати» [21, с. 9]. Звичайно, кожна з ланок цього ланцюжка сама по собі є доволі складним за структурою утворенням, яке вимагає свого опису. Зокрема, підготовка відповіді на соціальний виклик передбачає цілий комплекс заходів. Вона починається із з'ясування та оцінки виклику, визначення його сутності, спрямованості, масштабу, гостроти. Потім слідує розробка стратегії і технології відповіді тощо. Або інший приклад складності окремих ланок цього ланцюжка: відповідь на соціальний запит не являє собою окремий разовий діяльнісний акт. Насправді, це розтягнутий у часі процес, який передбачає постійний зворотний зв'язок між суб'єктом відповіді та реальністю. Завдяки зворотному зв'язку суб'єкт суспільного управління коригує свої уявлення, оцінки, інформацію, знання про те, як лягає на практику та частина відповіді, що вже була реалізована. При першому ж сигналі про те, що в процесі реалізації відповіді на соціальний запит виходять

результати, які відрізняються від задуманого, запланованого, суб'єкт управління повинен вносити у відповідь корективи. Це одна з обов'язкових умов успішної в широкому сенсі відповіді на суспільні виклики.

Соціальні запити різняться силою, інтенсивністю, рівнем загроз, які вони несуть суспільству або його елементам. Вони можуть бути, за словами А. Тойнбі, вкрай суворими, надмірними. Вкрай суворі виклики є руйнівними і неефективними для подальшого розвитку соціальної системи. Рівень загрози виклику може зростати, якщо суспільство, його соціальні суб'єкти несвоечасно реагують на виклик. Однак не всі суспільні запити бувають почутими, далеко не всі з них стають проясненими для соціальних суб'єктів, відповідальних за прийняття рішень на різних рівнях соціуму. Не почутий запит провисає в соціальному просторі, він існує як пасивний виклик, який з часом згасає і переходить у розряд нереалізованих можливостей.

У сучасних умовах, для яких характерна висока динаміка розвитку суспільних процесів, суспільна свідомість, її складові, відповідальні за уловлювання суспільних проблем, можуть серйозно відставати в часі з відповіддю, навіть якщо вони і сприймуть відповідний соціальний запит. Не на всі соціальні запити суспільство готове в даний момент дати відповіді. І, тим не менш, у політиці, державному управлінні відповідь на соціальний запит доводиться давати зараз, сьогодні. Відповідь не можна відкласти на потім.

Втім, доволі поширеною, часто повторюваною є така ситуація, коли суб'єкт ухиляється від відповіді на запит, уникає прийняття рішення. До речі, на характер відповідей на соціальні запити істотний вплив справляють соціокультурні моделі поведінки, укорінені в тому чи іншому суспільстві. Як відомо, стійкою моделлю відповіді на соціальні запити в нашій культурі є всім відома «та якось воно буде». У зв'язку з цим слід зазначити, що виклики можуть бути як зовнішніми (стимули, необхідні для генезису цивілізації у доіндустріальну епоху; кризовий стан екології в індустріальну епоху тощо), тобто такими, що надходять іззовні суспільної системи, так і внутрішніми, тобто такими, що йдуть із середини системи. Зовнішній виклик часу можна інтерпретувати як такий, що має наголос на слові «час» – тобто виклик суспільству кидає час. А внутрішній – як виклик, який суспільство чи його частина кидає часу, в який воно живе, уявленням, нормам, що вже стали загальноприйнятими у світі.

Як це не парадоксально, але внутрішнім викликом часу може стати і менталітет народу. Це важко і боляче усвідомити досліднику, який є частиною цього народу. Але відповідь на цей внутрішній виклик може сформуватися лише в самому суспільстві, у самому носії цього менталітету. Для цього потрібна мужність, у тому числі колективна мужність суспільства, здатність основної маси людей побачити свої недоліки, піднятися над ними, іронізувати над ними.

Скажімо, український менталітет як стан морального і психологічного стану суспільства вже багато в чому не відповідає часу: змирення з місцем,

яке займає країна із її потужним людським потенціалом у світовій спільноті; байдуже, і навіть злочинне, ставлення суспільства до довкілля, самомишування традиційними типовими недоліками співгромадян, вкоріненими в культуру, менталітет, ентелехію народу: індивідуалізм-атомізм, ескапізм – «моя хата скраю»; наївна надія на просте вирішення складних питань, патерналізм, бажання перекласти свої проблеми на когось; завищені очікування від держави і водночас відчуженість від неї; зрада як поширена риса, особливо серед еліти тощо. Цей внутрішній виклик, виклик менталітету, йде з середини суспільного суб'єкта, від його традиційних якостей, які вступили в суперечність із часом.

Ще одним варіантом реакції суспільства на соціальний запит може бути його ігнорування елітою, тими, кого називають мислячою частиною суспільства, а також інститутами, функцією яких є уловлювання суспільних запитів. Причини такої поведінки еліти можуть бути різними: невідповідність її якостей тій історичній ролі, яка на неї випала, груповий егоїзм, що виявляється в тому, що еліта свої корпоративні інтереси ставить вище суспільних, нестратегічність еліти, нездатність її мислити масштабно. Зважаючи на таку виключно відповідальну роль еліти в організації життя суспільства та у виборі шляхів його розвитку, у теоретичній схемі А. Тойнбі еліті відводиться центральна роль.

На думку британського історика, суб'єктом, що бере на себе роль розробника адекватної відповіді на виклики історії, є «творча меншість», або еліта. Для цього в неї є відповідний статус і здібності. Проте вона не завжди здатна знаходити успішні відповіді на виклики. Призвичаївшись до свого комфортного стану, «творча меншість» перетворюється на замкнену касту, вироджується. Всю свою активність вона спрямовує на боротьбу за самозбереження, розколюється і зосереджується на боротьбі за владу, таким чином, залишаючи суспільство без відповіді на виклики часу. Такій деморалізованій «творчій меншості» у суспільстві протистоїть «внутрішній пролетаріат». Цим терміном А. Тойнбі позначає не соціальний клас, а групу, що утворюють люди з однаковим станом душі. «Внутрішній пролетаріат» характеризується не стільки бідністю чи простою походження, а постійним почуттям незадоволеності, дискомфортністю свого соціального статусу, готовністю до обурення, протесту.

В умовах нездатності «творчої меншості», як і «внутрішнього пролетаріату», давати адекватні відповіді викликам часу, суспільство підходить до межі надлому, занепаду і розкладання [1]. Уникнення відповідей, глухота до викликів веде до накопичення проблем і, зрештою, до повного збою соціальної матриці, аж до катастрофи системи. При аналізі поняття «соціальний запит» дослідники часто зосереджують увагу не на змістовно-технологічному аспекті процесу сприйняття суспільного сигналу, який спонукає до зміни елементів суспільства, і не на якості та адекватності відповіді на нього, а на тому, що відповідь пристосована до ідеології панівної соціальної верстви, що автори поділяють цінності офіційного державного дискурсу, що відпо-

відь грає на користь влади, держави. Інакше кажучи, категорія «соціальний запит» набуває ціннісно-ідеологічного забарвлення, тобто феномен соціального запиту звужують до ідеологічного замовлення правлячої верстви.

Можливо, з цієї причини до неї проявляється деяка настороженість. На нашу думку, поняття «соціальний запит» має право на існування як гносеологічна категорія. Що ж до ідеологічного навантаження, то воно є моральною проблемою автора: або він зосереджений на пошуку наукової істини, або прагне догодити існуючій кон'юнктурі. Вирішення ситуації соціального запиту може бути або позитивним, успішним або негативним, провальним.

Для позначення цих двох випадків можна скористатися двома поняттями, які використовуються в гештальт-терапії. Якщо ситуація терапії завершується позитивно, якщо вона відходить на другий план і про неї забувають, то у такому випадку її називають закритим гештальтом. Якщо ж з ситуацією терапія не справляються, якщо вона не дає позитивного результату, то її називають відкритим гештальтом. У вирішенні соціальних запитів часто виникає відкритий гештальт.

Не розв'язана суспільна проблема знову й знову постає перед соціумом. Суспільство, його сфера або сегмент знову опиняються в ситуації необхідності пошуку розв'язання проблеми. Як відомо, в синергетиці така точка, в якій можливий вибір одного рішення з двох або вибір одного рішення з багатьох можливих, отримала назву точки біфуркації або точки поліфуркації.

Завершуючи розгляд заявлених на початку розділу двох методологічних проблем, зробимо висновки. По-перше, збої в ланцюжку «соціальний запит, суспільна проблема – прийняття запиту – прийняття рішення за запитом – відповідь» ведуть до дестабілізації суспільства, його розбалансування, кризи. По-друге, кризове суспільство, своєю чергою, не здатне організувати ефективне функціонування даного ланцюжка. Таким чином, теорія кризового суспільства та концепція соціального запиту і відповіді на нього відкривають можливість для адекватного аналізу сучасного стану українського суспільства, визначення науково обґрунтованого соціального діагнозу його стану, пошуку вразливих точок у соціальній матриці, а отже, і для надійних та аргументованих рекомендацій щодо виходу його в стабільний стан і переходу до сталого розвитку.

Література

1. Тойнби А. Постигжение истории: сб. Москва, 1991. 736 с.
2. Seeger, M. W., Sellnow, T. L., & Ulmer, R. R. Communication, organization and crisis. In M. E. Roloff (Ed.). *Communication Yearbook*. Vol. 21. 1998.
3. *Crisis Theory in a Crisis Society*. URL: <http://www.krisis.org/2003/crisis-theory-in-a-crisis-society>

4. *The crisis of modern society*. URL: <https://libcom.org/library/crisis-modern-society>
5. *Crisis*. URL: <http://en.wikipedia.org/wiki/Crisis>.
6. Гончарова Н. П. Кризисное состояние общества: содержание и структура понятия. *Известия Алтайского государственного университета*. 2010. № 1–2. С. 177–188.
7. Богданов А. А. Тектология: Всеобщая организационная наука: в 2-х кн. Москва: Экономика, 1989. 488 с.
8. Бляхер Л. Нестабильные социальные состояния. Из книги, готовящейся к печати в издательстве РОССПЕН. URL: http://www.russ.ru/publishers/extracts/20050314_lb.html
9. Див., напр.: Демиденко Э. С., Дергачева Е. А. Техногенное развитие общества и трансформация биосферы. Москва: Красанд, 2010. 288 с.
10. Лапченко Н. Н. Информатизация общества в условиях техногенного социоприродного развития: философский и правовой аспекты. Брянск: Группа компаний «Десяточка», 2009. 221 с.
11. Афонін Е., Мартинов А. Соціально-психологічний чинник трансформації і соцієтальна структура кризового суспільства. *Соціальна психологія*. 2007. № 1. С. 3–11.
12. *Кризисный социум*. Наше общество в трех измерениях. Москва, 1994. 245 с.
13. Ядов В. А. Социальная идентификация в кризисном обществе. *Социологический журнал*. 1994. № 1. С. 35–52.
14. Рудко Е. А. Особенности личности преступника в кризисном социуме: социально-философский анализ: автореф. дисс. ... канд. филос. наук. Архангельск, 2002. 20 с.
15. Горбова Г. А. Социально-философский анализ ценностей в современной России: личность, социум, культура: автореф. дисс. ... канд. филос. наук. Ростов-на-Дону, 2004. 20 с.
16. Гидденс Э. Ускользающий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь. Москва: Весь мир, 2004. 120 с.
17. Бауман З. Текучая современность. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 240 с.
18. *Общество будущего: какое оно?* Беседа с Дирком Беккером. РЖ. 2012. 04 июля. URL: <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Obschestvo-buduschego-kakoe-ono>
19. Див.: Шульга Н. Дрейф на обочину. Двадцать лет общественных изменений в Украине: монография. Киев: Друк. «Бізнесполіграф», 2011. 447 с.
20. Брик О. М. Т. н. «Формальный метод» (1923). Хрестоматия по теоретическому литературоведению / изд. подг. И Чернов. Тарту: Изд-во ТГУ, 1976. URL: <http://www.ruthenia.ru/sovlit/j/2777.html>

21. *Куценко В. И.* Общественная проблема: генезис и решение: монография. Киев: Наук. думка, 1984. 439 с.

22. *Тугаринов В. П.* Соотношение категорий диалектического материализма. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1988. 344 с.

Розділ 3. НЕСКІНЧЕННИЙ КАСКАД БІФУРКАЦІЙ

Сучасне українське суспільство є складним, багатограним, різноманітним і суперечливим, що підсилює його нестійкість. В умовах перенасиченості суспільної свідомості інформацією окремії людини, що не займається спеціально, фахово аналізом політичних, соціокультурних процесів, важко утримати в індивідуальній свідомості всі нюанси того, що відбувалося у згаданих сферах декілька місяців тому. Годі вже й казати про події п'ятирічної давнини, десять років здаються вже дуже далеким часом.

Проте соціальні процеси мають свою логіку і тяглість. Без розуміння цих характеристик навряд чи можна зрозуміти смисли поточних подій. Тим більше не можливо зрозуміти того, що сьогодні відбувається в нашому суспільстві, у якому карколомні зміни нерідко стаються протягом усього кількох тижнів.

Тому для соціологічного аналізу подій у нашому соціумі неоціненну роль відіграє багаторічний моніторинг Інституту соціології НАН України «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін». У ньому представлені поширені у соціумі типові думки, точки зору, ставлення, оцінки у той чи той рік. Це дослідження відображає різноманіття суспільних груп, які різняться сприйняттям соціальних процесів, оцінками подій, свідками і учасниками яких є респонденти, ставленням їх до фактів в основних сферах життя. Крім того, зібраний масив даних дає змогу розглянути динаміку відповідних процесів упродовж кількох десятиліть. Звичайно, моніторинг суспільної свідомості фіксує насамперед безпосередні реакції різних груп населення на процеси, що відбуваються в суспільстві, перші емоційно насичені враження від них, збереження в пам'яті того, що лежить на поверхні. Хоча в міру накопичення суспільством в цілому й окремими особами досвіду включеності в соціальні відносини певного типу, навіть у буденній свідомості люди починають фіксувати процеси, що проходять на глибших рівнях, краще їх розуміти, проникати в їх сутність.

Названі дестабілізуючі українське суспільство процеси не просто відбуваються, а вони вже виробили певні алгоритми і механізми власного відтворення. З великою частотою і повторюваністю в різних сферах суспільства, на різних ділянках державного будівництва, при визначенні перспектив розвитку фіксуються ситуації біфуркації. Правлячі еліти, а нерідко й усе суспільство стоять перед черговим вибором напряму розвитку, стратегії дії. Причому дуже часто масштабні виклики, на які, можливо недавно, вже давалися відповіді, знову повторюються, оскільки, як виявляється, відповіді були вкрай неефективними, непрофесійними, недалекоглядними. Виникає явище надлишку суспільних викликів.

Йдеться про надмірну кількість ключових, основних, важливих і надважливих викликів, а не другорядних, не про інформаційний спам. Надлишок

викликів постає як непомірно велика кількість життєво важливих проблем, що постали перед суспільством і які потребують негайного вирішення. Оскільки суспільство не має не тільки ресурсів, а й згуртованих еліт, а тим паче соціального гегемона, здатного мобілізувати і згуртувати соціум навколо себе на розв'язання доленосних проблем, не має зрозумілої та переконливої для більшості громадян стратегії виходу із кризи і подальшого розвитку, то збій соціальної матриці ще більше загострюється. Він розтягується на десятиліття, а каскад біфуркацій примножується [1].

Як уже зазначалося, для такого сценарію розгортання суспільного життя характерною є непередбачуваність, яка впливає з черги подвоєння вибору рішень, вибору моделей поведінки. З кожним новим вибором зростає невизначеність і відкривається ще більш ускладнена багатоваріантність наступного вибору. Це шлях, що веде від порядку до безладу. На жаль, довгий каскад біфуркацій привів українське суспільство до крайньої межі. За нею вже зримо проглядається смуга розпаду. У певному сенсі для суспільства настав момент істини.

На особистісному рівні ця ситуація переживається як дискомфорт невизначеності людиною свого становища в суспільстві, невпевненості у своєму майбутньому. Вона сприймається дуже хворобливо. Особливо гостро це відчувається в пострадянських суспільствах з їхньою подвійною нестабільністю – глобалізаційною і внутрішньою. Адже у нестабільному суспільстві людині неможливо планувати свої життєві стратегії. Особистість вимушена виробляти для себе особливі стратегії власної поведінки, щоб досягти, бодай, мінімального ефекту (про успіх вже годі й говорити). Дослідники вказують на те, що в такому соціумі зменшується індивідуальний життєвий ресурс, руйнуються системи соціальної регуляції поведінки, особистість готується до непередбаченого і найбільшого числа можливих варіантів розвитку подій. Така величезна кількість невизначеностей блокує логіку раціонального вироблення рішень [2].

Світова криза, яку аналітики визначили як фінансово-економічну, й хронологічно її відлік вели з літа 2008 року, наклалася додатковим тягарем на внутрішню українську системну багаторічну кризу і стала додатковим чинником збою функціонування соціальної матриці суспільства. Світова фінансово-економічна криза тривала кілька років. У деяких країнах вона набула системного характеру, охопивши не лише фінанси та економіку, а й політику. Такі суспільства були охоплені соціальними вибухами, відставками урядів, парламентів. До нестабільних потрапила й частина держав, що входять до ЄС, – Греція, Іспанія, Ірландія, Італія. Та й сам Союз, на думку багатьох відомих аналітиків, потрапив у вкрай небезпечну зону. «Європейський Союз – це не країна, і маловірогідно, що він виживе» [3], – передбачав Дж. Сорос. Ступінь вірогідності цього пророцтва підвищував намір Великої Британії щодо виходу з ЄС.

Специфіка останньої світової кризи полягала в тому, що багато дослідників її розглядали не як чергову кризу в рамках капіталістичних відносин, а як кризу всієї цієї системи. «Є підстави думати, – пише Г. Кнабе, – що криза, яка відбувається, виходить далеко за рамки фінансів і економіки, що в ній знайшов вираз вичерпання тієї цивілізації, в якій ми жили в другій половині ХХ ст., а за більш глибокого погляду і значно довше» [4].

Українська влада на початку світової фінансової кризи намагалася заспокоїти своїх співгромадян і заявляла, що в нас цього лиха немає, що криза нас ominула, оскільки в Україні інша, ніж у промислово розвинутих державах, економічна структура і що ми слабо інтегровані в світову господарську систему. У своєму виступі на засіданні Кабінету Міністрів у жовтні 2008 р. прем'єр-міністр Ю. Тимошенко заявила, що «на сьогодні прояву світової фінансової кризи в Україні ні в яких жорстких формах не існує» [5]. Та й про його закінчення прем'єр-міністр поквапилася оголосити ще в липні 2009 р.: «Україна почала поступово виходити з економічної кризи» [6]. Насправді ж, кризові явища в українському суспільстві, у тому числі й у фінансах, в економіці, не говорячи вже про політику та мораль, не тільки поглиблювалися, а у ряді сфер не досягли на той час ще навіть дна.

Криза нерівномірно уразила різні галузі народного господарства. Найбільш твердо стояло на ногах сільське господарство – в ньому обсяги виробництва практично не зменшилися. А однією з найуразливіших галузей було будівництво. Тут обсяги виробництва в січні-вересні 2009 р. знизилися на 52% по відношенню до цього ж періоду 2008 р.

Учасники Першого міжнародного щорічного форуму з питань економічного розвитку України, що відбувся в жовтні 2009 р. у Вашингтоні, дійшли висновку, що падіння ВВП становитиме близько 14% [7]. Фахівці зазначали тоді, що навіть за середньорічного падіння ВВП у 2009 р. його обсяг становитиме лише 68% до рівня 1990 р. [8].

У період світової кризи українські вчені застерігали, що вихід з неї буде для країни важким. Якщо не вжити кардинальних заходів для зміни принципів управління країною, а економіка не перейде на новітні технології, то країна дедалі більше відставатиме від промислово розвинутих країн.

Грунтуючись на прогнозі Мінекономіки України, доктор економічних наук А. Ревенко зробив песимістичний і оптимістичний прогнози зростання ВВП України на найближчі десятиліття. За песимістичним сценарієм до 2020 р. наш ВВП становитиме лише на 1,1% більше, ніж у 1990 р., а за оптимістичним – на 17,8%. Але при цьому слід врахувати, що світовий ВВП до 2008 р. уже зріс на 38–40% щодо 1990 р. [9].

Наше наростаюче відставання від інших країн гостро відчували, грунтуючись на своєму важкому практичному досвіді, багато простих громадян України. На запитання нашого моніторингу *«Якщо подумати про можливі зміни у нашій країні років за десять, то що, на Вашу думку, найбільш вірогідно:*

країна наздожене в економічному рівні розвинуті країни?» вже у 2009 р. 54 % з них були впевнені, що це «маловірогідно» і ще 20% – «зовсім не вірогідно». На жаль, прогноз пересічних громадян, наших респондентів виправдавсь. За наступні роки Україна не тільки втратила ті позиції, за якими випереджала інші країни у 90-х роках ХХ ст., а й помітно скотилася вниз, навіть порівняно з нульовими роками, відстала навіть від своїх найближчих сусідів. Якщо в 1990 р. ВВП на душу населення в Україні був вищим за середньосвітові показники на 11%, то вже у 2006 р. цей показник в Україні становив 6224 дол., що на 33% нижче середньосвітових показників (9316 дол.). Щодо деяких інших країн це мало такий вигляд: Білорусь – 9737 дол., Казахстан – 9832 дол., Росія – 13 205 дол. [7].

У наступні після світової фінансової кризи роки становище нашої країни не тільки не поліпшилось, а навпаки, суттєво погіршилось. Особливо різким було падіння економіки у 2014–2015 рр. Директор банківської групи Moody's Investors Service Ярослав Совгіра, виступаючи у жовтні 2017 р. на CIS bankers VI Ukrainian Banking Forum, зазначив: «Я спеціально дивився ВВП України за кращих часів: у 2008 р. номінальний ВВП у доларах був близько 8 тис. доларів, а в 2013 – близько 4 тис. доларів. Зараз 2 тис. доларів» [10]. Порівняно з іншими країнами за показником ВВП на душу населення ми так і залишаємося в кінці списку: Україна 2205 дол., Білорусь – 5237 дол., Казахстан – 7418 дол., Росія – 8664 дол. Як і раніше, у Європі ми попереду тільки Молдови, у якої цей показник дорівнює 1806 дол. [11].

Розгортання світової фінансово-економічної кризи створило додаткові проблеми для українських громадян. Оскільки в населення, починаючи з 1990-х років, була більша довіра до американського долара, ніж до вітчизняної грошової одиниці, то в період фінансової кризи, коли відбулося падіння курсу американського долара по відношенню до інших валют, сталося знецінення заощаджень багатьох людей, які берегли свої накопичення в цій валюті в банках або вдома. З іншого боку, не менших втрати зазнали й ті, хто мав вклади в гривні – падіння курсу національної валюти з 4,9 улітку 2008 р. до 9,5 за один долар у березні 2009 р. майже наполовину знецінило їхні заощадження. До того ж як перші, так і другі виявилися жертвами розорення банків, заморожування депозитів. Це було не перше фінансове потрясіння для українських громадян (знецінення карбованця наприкінці горбачовських реформ, введення купоно-карбованців тощо), але, на жаль, і не останнє. Потім було невелике зміцнення гривні по відношенню до долара. У 2013 р. за долар давали близько 8 гривень. А у 2014 і 2015 рр. гривня полетіла в прірву – долар вже коштував 28–30 гривень. Це була катастрофа для мільйонів українців. За кілька місяців вони стали в три-чотири рази бідніші.

На тлі різкого погіршення умов життя українських громадян у кризові й післямайданні роки є небезпека міфологізації 2005–2008 рр. як періоду економічного процвітання. Звичайно ж, що у ці роки рівень добробуту на-

селення був значно вищим, ніж у 2018 р. Хоча насправді, у нас ще не було економічної стабільності і стерпного рівня життя. Був невеликий період деякого полегшення, незначного поліпшення фінансового стану сімей усіх соціальних прошарків, зниження рівня тривожності населення. Значна частина з того, що сприймалося як підвищення життєвого рівня, трималося на кредитах, що стали доступними саме у 2005–2008 рр. Але все це відбувалося в рамках системної кризи суспільства, в яку воно потрапило ще на початку 90-х років минулого століття.

Світова фінансово-економічна криза розвіяла ілюзію прийдешнього матеріального благополуччя, прискорила протверезіння легковажних і безвідповідальних кредиторів, особливо серед пересічних громадян. Це ж потрясіння вкотре засвідчило деформованість, асиметричність деградування української економіки. Тільки кілька галузей – металургія, хімія, сільське господарство – виробляли продукцію, затребувану на світовому ринку: різні види металопродукції, добрива, зерно, насіння соняшнику і олія. На цьому, по суті, список і закінчувався. Коли попит на цю продукцію впав, вкотре розкрилося все убожество, викривленість і абсурдність нашої економіки. У ній зберігається тягіння до найпримітивніших і руйнівних форм економічної діяльності – «розпилу бюджету», тіньових схем.

Тіньова економіка і корупція є найбільш кричущими суспільними вадами, боротьбу з якими українська держава декларує від часу свого проголошення. Але вони глибоко інтегровані в українську економіку і посідають у ній статус не стільки девіантних елементів, скільки системоутворювальних. Багато років експерти називають масштаби тіньової економіки в Україні в межах 40–50%. Уже неодноразово проголошувалися чергові кампанії з подолання цієї недуги, затверджувалися відповідні програми. Але минав час, і уряд знову повертався до цієї теми.

За оцінками Мінекономіки України, тіньовий сектор у першому півріччі 2009 р. знову зріс і становив 36% ВВП. І це найскромніша оцінка. За даними ж Рахункової палати України, у вересні 2009 р. частка тіньового обороту перевищила 40%, а Світовий банк зробив ще точнішу оцінку – що «в тіні» знаходиться 50% української економіки [12].

Після 2009 р. змінилося кілька урядів, три президенти, але тіньова економіка як займала велику частку в економіці країни, так і займає. Відбувалися лише певні кількісні відхилення від тіньових схем у бік їх підвищення або зниження. Але ця якісна характеристика, що є ознакою кризового суспільства, залишається невід’ємним його показником. Леандро Медіна з африканського департаменту МВФ і Фрідріх Шнейдер з Університету Кеплера (Лінц) провели дослідження тіньової економіки в структурі економіки нашої держави за період з 1991 по 2015 р. Їхні розрахунки показали, що середній розмір «тіні» в Україні за цей період становив 44,8%. Пікова позначка зростання тіньової економіки була в 1998 р. Тоді вона сягнула 57%. А її найнижча точка

була у 2008 р. – 37%. За даними цих аналітиків, у 2015 р. тіньовий сектор економіки становив 42,9% [13].

Урядові структури вважають, що розпочалося зменшення цього сектору економіки. За даними Мінекономрозвитку України, протягом 2017 р. він скоротився на 4% і на початку 2018 р. дорівнював 31% [14].

Такою ж згубною для України є й тема корупції. Вона звучала так само тривожно вчора, як і сьогодні. Державні посадовці з різних урядів клялися як закордонним інвесторам, так і своїм громадянам рішуче з нею покінчити. Нова влада навіть заарештувала кількох чиновників – від кількох мерів, голів сільрад до заступника міністра – за хабарі. Відкривали кримінальні провадження проти окремих суддів, окремих прокурорів, окремих високих поліцейських чинів, ввели електронне декларування статків, створили кілька антикорупційних органів, Вищий антикорупційний суд, новий Верховний Суд, проте надходять дедалі нові й нові повідомлення, що корупція в країні не зменшується, а зростає.

Не менш серйозною проблемою є масове хабарництво, яке стало елементом повсякденного життя мільйонів громадян. Усі несуть хабарі лікарю, вихователю, викладачеві, даїшнику. Це жахливе явище нашого життя. Воно глибоко в'їлося у свідомість, уявлення про норми поведінки сучасних містян і мешканців села, людей з початковою освітою і дипломованих фахівців, з науковими ступенями та званнями, сивих пенсіонерів і студентів. Метастази цієї хвороби вразили всі соціальні тканини. Недуга настільки проникла у свідомість людей, що вони не можуть не принести лікарю корупційної такси, розмір якої відомий усім, хто зібрався до нього йти на прийом. Громадяни дискомфортно почуваються, відкладають свої візити, якщо їм нема чого принести класному керівнику, інспектору пенсійного фонду чи податківцю, тобто тим, хто на державній службі надає сервісні послуги й отримує за свою роботу зарплату.

Звичайно, злом є і великі, і дрібні хабарі. Але якщо про необхідність припинення перших у суспільстві ведеться постійна риторика, то до других практично руки не доходять. Об'єктами уваги в ЗМІ і промовах посадових осіб вони стають тоді, коли треба відвернути увагу від великих хабарів, зобразити боротьбу з корупцією. А вивести або хоча б зменшити до мінімуму це зло значно важче, позаяк воно є масовим і повсюдним. Адже треба переналаштувати психологічні установки мільйонів людей, по суті, змінити стійку рису менталітету населення. Таке завдання під силу вирішувати консолідованому суспільству через багаторічні програми, навколо яких би об'єдналися найактивніші верстви. Та, мабуть, для українського суспільства це поки що утопічне завдання.

Отже, економічні відносини в нашій країні розвиваються протягом уже майже трьох десятиліть хибним шляхом. У самій соціальній матриці відбувся серйозний збій, який жоден із президентів, жоден із урядів за ці роки не

зміг подолати. Тож виникає питання, яка соціальна, соціально-культурна природа цього збою, де знаходяться основні чинники, що спричиняють цей збій – у середині суспільства чи ззовні, і, врешті-решт, чи здатне саме суспільство його подолати і чи подолає його?

Повертаючись до періоду світової фінансової кризи, зазначимо, що країни Європейського Союзу дестабілізацію від неї відчували менше, ніж наше суспільство. За всього драматизму їхнього становища вони мали менше дестабілізуючих чинників, ніж наш соціум, і поступово вийшли з кризи. У нас же тема кризи, по суті, не зникала з політичного дискурсу в усі роки незалежності. Упродовж усього цього періоду країна по черзі, а іноді й одночасно переживала економічну, політичну, соціальну, демографічну, екологічну, духовну, моральну, ціннісну кризи. До такого стану суспільства в Україні за цей час настільки звикли, що в ЗМІ, у публічній риторичній термін «криза» то приглушувався, то підносився до крещендо.

Хоча українські соціологи про кризовий стан українського суспільства писали постійно, у тому числі у збірниках праць, присвячених аналізу щорічних результатів соціологічного моніторингу, який веде Інститут соціології НАН України вже кілька десятиліть. У повсякденному житті кризи постійно нагадували про себе через низку технологічних аварій і природних лих – вихід з ладу опалювальних систем цілих міст, вибухи газу в житлових будинках з численними жертвами, масштабні лісові пожежі, руйнівні повені, періодичні спалахи епідемій у санаторіях, будинках відпочинку і дитячих установах тощо. На шляхах країни щорічно гинуло удвічі більше людей, ніж у трьохсотмільйонних Сполучених Штатах Америки. Доволі часто у більш узагальненій формі говорили про енергетичну, бензинову, газову, цукрову кризи, про кризи у сфері машинобудування, легкої промисловості, медицини, освіти, культури, спорту.

Точки зору про перебування суспільства у стані перманентної кризи дотримувалося багато політологів, юристів, економістів, етиків. Наприклад, О. Дергачов зазначав, що «особливість України в тому, що вона з моменту своєї незалежності ніколи не знала некризового стану... Ще не траплялося на нашому шляху такого, коли ми б могли сказати: це нормальний стан, тому нам нема з чим порівнювати. Все це говорить лише про те, що наша країна переживає перманентну кризу, оскільки декларувалось одне, а реально бу-дувалось інше» [15].

Кожна з численних політичних еліт агітує за свої цінності, закликає маси йти в напрямі нею позначеного орієнтиру. З цих напрямів ніяк не складається загальний для всього суспільства азимут руху. Минають роки й десятиліття, а українське суспільство незрушно знаходиться у точці поліфуркації. І якщо й раніше в нашому суспільстві не було знайдено консенсусу щодо подальшого вектора розвитку країни, то в умовах дедалі більш виразно чутної у світовій спільноті тривоги про вичерпання ресурсу сучасного капіталізму

і певної розгубленості щодо вибору варіантів майбутнього завдання вибору нами власних перспектив ще більш ускладнюється.

Хоча, з іншого боку, можливо, історія дає нам шанс одразу влитися в світовий мейнстрім. Проте таке припущення у даній ситуації, на нашу думку, є шкідливим, оскільки воно лягає у річище поширених в українській суспільній свідомості міфів про прості рішення складних суспільних проблем, про сподівання на те, що хтось за нас самих їх розв'яже. Влитися у світовий мейнстрім ми зможемо тільки за умови розбудови у своїй країні сучасної економіки, заснованої на передових технологіях, з високою загальною і затребуваною часом професійною підготовкою населення, налагодженою демократичною системою влади, консенсусом еліт, консолідованими соціальними, регіональними, етнічними, мовними, релігійними, ціннісними групами. А такий стан суспільства досягається багаторічною узгодженою цілеспрямованою роботою всіх його соціальних груп. І тут перед нами знову постає питання, як налагодити такий соціальний порядок у суспільстві, як подолати збій соціальної матриці.

Отже, в Україні соціально-економічна розбалансованість, кризовий стан мають затяжний, багатолітній характер. Вони проявляються як різке зубожіння основної маси населення, як соціальна поляризація, що сталися внаслідок вітчизняного типу приватизації державної власності й олігархізації економіки. З роками нічого не змінилося. Нинішні тренди соціального розвитку українського суспільства ведуть до поглиблення майнової, соціальної диференціації, а не до її пом'якшення. Про подолання поляризації, навіть у далекому майбутньому, поки що в суспільстві ніхто не говорить.

У цих умовах дедалі частіше ставляться питання про соціальну справедливість. Остання є однією з фундаментальних людських цінностей. Вона є орієнтиром поведінки людей і критерієм оцінок стану соціальних відносин у суспільстві і групі. Уявлення про соціальну справедливість існували у всіх типах людських суспільств і в усіх цивілізаціях. Проте її розуміння в різних культурах і суспільствах істотно різняться. Навіть кожне нове покоління розв'язує цю проблему по-своєму. Історично уявлення змінюються від зрівняльних до розподільних, досягальних. Розподільні уявлення про соціальну справедливість, своєю чергою, трансформуються від епохи до епохи. Основна тенденція зміни уявлень розгорталася у двох напрямках – поглиблення принципу зрівняльності в правах і ускладнення принципу розподільності в соціально-економічній сфері. І той, і інший напрями спиралися на відносини рівності і нерівності людей у соціумі: станові, класові, соціально-статусні, політичні, релігійні, етнічні та ін.

У свідомості сучасного українського суспільства співіснують уявлення про соціальну справедливість, які сформовані як у соціалістичному, так і в буржуазному суспільствах. Соціально-економічні й політичні перетворення, що відбулися в останні тридцять років у суспільстві, освячувалися

ідеєю досягнення більшої соціальної справедливості. Заради її досягнення багато громадян підтримали легалізацію приватної власності на засоби виробництва, приватизацію державної власності, деколективізацію колгоспів. Проте сподівання, які покладалися на зміни в різних сферах життя суспільства, переважно не справдилися. Це привело до великих розчарувань, чергових переоцінок сенсу і рівня соціальної справедливості в суспільстві. Так, у 1992 р. 25% опитаних поставилися скоріше позитивно до передачі в приватну власність великих підприємств, плекаючи певні ілюзії з цього приводу. Протилежної думки тоді дотримувалися 32% респондентів. Через два десятиліття ставлення до приватизації великих підприємств істотно змінилося – у 2017 р. лише 14% опитаних оцінювали подібні перетворення скоріше позитивно, а 62% – радше негативно. У результаті соціальних трансформацій, що сталися, переважна більшість населення України вважає своє суспільство несправедливим.

Особливо люди чутливі до швидкої майнової диференціації, що відбулася у суспільстві і яка обернулася майновою поляризацією. З одного боку, до 2017 р. утворилася група з 4063 фізичних осіб, які офіційно задекларували доходи, що перевищують 1 млн гривень, а з другого – їм протистоять мільйони громадян з украй низькими доходами [16]. Людей обурює те, що, незважаючи на багаторічну кризу в українській економіці, на стрімке збідніння населення після 2014 р., кількість багатіїв у країні зростає. Протягом 2017 р. їх кількість зросла на 559 осіб, або на 16%.

Про високу чутливість українських громадян до соціальної несправедливості, яка проявляється у соціальній та майновій нерівності, свідчать відповіді респондентів на такі запитання. На пропозицію анкети *«Оцініть ступінь важливості особисто для Вас відсутність значного соціального розшарування (багаті – бідні, вищі – нижчі верстви суспільства)»* ми отримали відповідь, що для 69% опитаних відсутність значного соціального розшарування скоріше важлива і дуже важлива.

Подібну реакцію населення на соціальне розшарування не можна інтерпретувати як бажання до зрівнялівки. Насамперед громадяни хочуть створення в суспільстві рівних можливостей для всіх. Про це свідчать відповіді респондентів на пропозицію анкети: *«Оцініть ступінь важливості особисто для Вас створення в суспільстві рівних можливостей для всіх»*. Переважна більшість респондентів – 78% – заявили, що для них радше важлива і дуже важлива наявність у суспільстві саме таких можливостей.

Благородна сама по собі тема соціальної справедливості в нашій історії нерідко використовувалася окремими соціальними групами для досягнення своїх власних, а не суспільних цілей. Наприкінці 80-х років минулого століття у нашій країні вона трансформувалася в суспільну ідею про справедливий перерозподіл багатства між республіками, про скасування пільг для партійної і господарської номенклатури. Тоді на цю наживку «клянуло» дуже бага-

то людей. Усім хотілося розділити радянське багатство і отримати кожному по престижному в СРСР автомобілю «Волга».

В Україні риторика про соціальну справедливість набула ширшої тематики. Тема перерозподілу багатств доповнювалася темою державної незалежності. Деякі шановані вчені дотепер вважають, що «ті перші українські політики, націонал-демократи, щиро хотіли нової держави». Однак, як виявилось, це була лише ідеологічна вуаль. Насправді ж, націонал-демократи, що прийшли до влади, лукаво проголошуючи гасла «про розбудову держави», за словами того ж Б. Гаврилишина, «не відмовлялися і від думок про те, як саме вони переберуть економічні підприємства... і це не сприяло справедливості та довірі» [17].

Але перебрати собі підприємства мріяли й багато інших людей, які не були обтяжені ідеологічними і моральними цінностями. Результатом цього процесу, а точніше – боротьби, причому часто кривавої, став обманний перерозподіл багатств через механізм ваучеризації – кілька сімей стали мільярдерами, а більшість громадян залишилися ні з чим. За чверть століття ситуація ще більш загострилася, майнова поляризація в суспільстві досягла соціально небезпечних розмірів. Для того, щоб пом'якшити соціальну напруженість і зберегти своє домінування в суспільстві, олігархи через своїх ставлеників при владі, час від часу активували тему соціальної справедливості, необхідності перерозподілу багатства – від надбагатих до бідних через оподаткування. У міру наближення парламентських або президентських виборів у промовах представників влади частішали слова про соціальну справедливість, допомогу бідним [18].

Щоразу в цій точці політичної біфуркації пропонувався «справедливий» вибір. Користуючись політичною наївністю більшості населення, його бажанням розв'язати одразу всі суспільні проблеми, довірливості, мріями про чесних вождів, до влади приходили одні й ті самі олігархічні угруповання, навіть одні й ті ж політики. Невдовзі потому знову ставало зрозуміло, що ключові питання, які стоять перед суспільством, залишаються невирішеними. Передвиборні обіцянки нічого не змінювали у сутності самої економічної політики, яка проводилася в державі вже не один десяток років. Її спрямованість на задоволення інтересів невеликої купки олігархів і вищих чиновників завела країну в безвихідь. Хоча за історичними мірками ця смуга життя країни й була порівняно невеликою, проте у ці роки загострився цілий комплекс суспільних суперечностей. Наростали й соціальні проблеми, збільшувався сектор масової бідності, формувалася прошарок соціальної екс-клюдії. Даний тип соціальних проблем став причиною відтворення і поширення неопатерналістських настроїв, звуження життєвих ініціатив різних соціальних груп, оскільки вони не бачили перспектив для своєї економічної, соціальної і політичної активності. Адже в суспільстві з масовою бідністю

неможливий стійкий і демократичний розвиток. Воно перенасичене соціальними проблемами, які відтворюють суспільну нестабільність.

Аналіз соціальних процесів і подій, що розгорталися між двома найбільш значущими у новітній українській історії точками біфуркації – подіями так званої помаранчевої революції і подіями Майдану 2013–2014 рр., засвідчує, що у цей період у суспільстві наростали негативні тенденції в усіх основних сферах суспільного життя. Правлячі еліти своєчасно не реагували на ці загрози, а країна дедалі занурювалася в кризу. При цьому йшлося про такі тенденції, які позбавляли країну перспектив сталого розвитку навіть у віддаленому майбутньому.

Наприклад, бажаючи створити уявлення у населення про ефективну діяльність уряду, віце-прем'єр-міністр С. Тігіпко повідомляв, що за січень-травень 2012 р. середня зарплата зросла на 9,4% і становила 2880 грн. [18]. Можливо, це й так. Але якщо говорити про майбутнє країни, а воно може бути успішним лише в опорі на знання, науку, то наведені цифри є гнітючими. Річ у тому, що реально у ці роки на руки, скажімо, молодий кандидат наук академічного інституту отримував лише 2200–2300 грн. Інакше кажучи, набагато менше середньої зарплати по країні. А якщо узяти до уваги, що переважна більшість академічних інститутів знаходяться в Києві, а в столиці середня зарплата дорівнювала 4200 грн, то вже тоді неважко було зрозуміти, що це згубний шлях, який веде до розвалу вітчизняної науки. По-перше, стимулювався подальший відтік з науки й освіти інтелектуальної молоді. Найталановитіші молоді вчені полишали країну. По-друге, престиж науки і ученого в суспільстві продовжував ще більше падати.

Інтелектуальна еліта країни виявилася нездатною сформувати громадську думку і донести її всьому соціуму – як вищому керівництву країни, вищим державним чиновникам, великим власникам, так і «простим» людям, що для досягнення стабільності в суспільстві треба вкладати не в «електорат» перед виборами, а постійно дбати про розвиток науки, освіти, людського капіталу. Не можна допустити розтринькування одного з останніх ще збережених наших капіталів – доволі високого престижу освіти і науки в громадській думці всіх соціальних верств. Практика бідних країн, у лоно яких ми нестримно котимося, свідчить, що цінність освіти і науки в громадській думці не незмінна. Якщо наше суспільство перейде цю межу, тоді воно втратить на багато десятиліть перспективу стати благополучним, розвиненим, стабільним суспільством. Необхідно терміново вживати заходів на державному рівні для запобігання ще одній серйозній соціальній загрозі, що вже означилася – закупорці соціального ліфтування – неможливості здобування освіти в престижних вузах, і не тільки в них, вихідцям із сімей з невисоким рівнем освіти. Треба не лише запобігти звуженню цих каналів, а й пе-

редбачити заходи для їх розширення, створення умов для успішної кар'єри талановитим людям з будь-яких соціальних страт.

Велике коло проблем, пов'язаних з соціальною стабільністю, впирається в проблему поживавлення, а в наступному – і зростання економіки, а отже, і в проблему створення нових робочих місць, розширення ринку робочої сили. Вже не один майбутній президент, і не один майбутній уряд обіцяли створити мільйони робочих місць у разі приходу їх до влади. Однак реально в цій сфері нічого не змінюється. Із цієї скрутної ситуації люди викручуються самотужки. Щорічно мільйони людей перетинають державний кордон у пошуках роботи. Проте цей шлях є згубним для суспільства як цілого, як самостійного соціального організму.

Через канал зовнішньої трудової міграції країна втрачає кваліфіковані кадри, перспективну молодь, залишаючись усередині з менш активною і підготовленою частиною робочої сили. Трудові мігранти з різних причин, передусім через відсутність рівних умов для конкуренції з місцевою робочою силою, з громадянами країни перебування, які мають преференції в праві на працевлаштування порівняно з нашими співгромадянами, заповнюють там непрестижні робочі місця, що не потребують такого освітнього, професійного і культурного рівня, який вони мають. У результаті наша країна несе подвійні втрати, адже виїжджають найбільш перспективні працівники і ці перспективні працівники займають за кордоном найменш привабливі робочі місця, місця, що не потребують високої кваліфікації, а отже, втрачають свою кваліфікацію. Проте через низьку вартість робочої сили в нашій країні процес трудової міграції тільки посилюється.

В інших сферах життя суспільства ситуація була не кращою, ніж в економічній. Під тиском згаданих вище умов і чинників у суспільстві склалася несприятлива соціально-психологічна і моральна атмосфера. Дуже багато людей деморалізувалися і розчарувалися у тому, що відбувається в країні десятиліттями. Якщо в суспільстві накопичується понад певну межу негативу, народ виходить на вулиці. Так було взимку 2004–2005 рр. під час подій «помаранчевої революції». Але після буремних подій минає деякий час і стара модель влади знову повертається й починає відтворюватися. Тоді основна маса людей заглиблюється в себе, усамітнюється, принципово ігнорує участь у будь-яких суспільних заходах. Свій соціальний ескапізм вони розглядають як форму соціального бунту. В його основі лежить певна реакція на свою політичну наївність, що виразилася в недавньому минулому в тому, що вони щиро повірили обіцянкам політиків. Багато громадян переживають глибоке розчарування в тому, чим насправді обернулися красиві слова їхніх учорашніх кумирів. Серед цих людей немало таких, у кого розчарування перетворилося на помсту, помсту вчорашньому їхньому вождю.

У свідомості розчарованих вождь стає «цапом-відбувайлом». Вони його ненавидять, глузують з нього, іронізують, ставляться до нього зверхньо. Так

вони компенсують свою соціальну короткозорість, нездатність розпізнати серед політиків людей нікчемних, демагогів, політичних авантюристів.

Скажімо, колишній вождь, лідер «помаранчевої революції» практично не змінився – як був відірваним від життя утопістом, співцем патріархальщини, таким і залишився. Але у його прихильників тепер відкрилися очі. Вони на нього дивляться зверхньо. Втім, багато розчарованих у вожді теж мало в чому змінилися самі. Вони скривджені, а відтак ображені на вождя за те, що він їм не підніс обіцяне на блюдці, близькість приходу якого вони передчували у 2004 р. Другі, напевно небезпечніші, ніж перший. Перший сходить із політичної сцени, а другі, які його привели на вищу державну посаду, залишаються. І невідомо, кого вони приведуть наступного разу. Втім, тепер уже відомий вибір 2010-го.

Моральна деградація суспільства стала тотальною. Вона пронизує всі його соціальні прошарки і групи. Особливо небезпечним є те, що аморалізм і цинізм глибоко уразили людей, які перебувають при владі, причому укорінився у всіх ешелонах влади, включаючи і найвищі. Найрезонансніші злочини скоюють ті, хто за посадою повинен забезпечувати законність і порядок, бути взірцем моральної і правової поведінки. Протягом тільки кількох тижнів кінця літа і початку осені 2009 р. широка громадськість стала свідком жорстокого вбивства беззахисної людини в Кіровоградській області, до якого були причетні народний депутат, районний прокурор, начальник райвідділу міліції. Як правило, розслідування про злочини за участю високопосадовців, їхніх дітей і родичів спускаються на гальмах, а винні виходять сухими з води. І, як символ торжества беззаконня, як знак підтвердження панування в суспільстві криміналітету, народний депутат – учасник трагічних подій у Кіровоградській області – зникає, уникає слідства на той час. Щоправда, через кілька років він все ж понесе покарання.

Не встигли затихнути пристрасті навколо цього злочину, як стає відомим, що в Харківській області один із тих, хто повинен боротися з розповсюдженням наркотиків – заступник начальника відділу боротьби з незаконним оборотом наркотиків Харківського обласного УВС, сам очолював злочинну групу, яка поставляла і поширювала наркотики. А разом з ним до злочинної групи входив і начальник відділення кримінальної міліції у справах неповнолітніх, тобто та особа, яка повинна очолювати роботу по припиненню проникнення наркотиків у молодіжне середовище. Окрім злочинів за участю посадовців почастішали замовні вбивства. Ледь не щодень то й повідомлення про розстріли чи підриви бізнесменів, керівників ЗМІ – у Києві, Дніпропетровську, Львові та інших містах.

Розгул злочинності, аморальності став настільки масштабним, що прояви зла баналізуються, їх сприйняття притупляється. Здається, вже немає таких, навіть найбільш жорстоких і жадливих злочинів, які б не вчинялися в Україні і в яких би не були задіяні ті, хто займає вищі сходинки в структурах

влади. На цьому тлі взаємне потурання, зниження моральних вимог у всіх ланках офіційних і неофіційних відносин, в політичній і економічній сферах, на виробництві і в побуті ставало малопомітним і немовби не заслуговувало уваги. Ненормальна, девіантна поведінка ставала повсякденною нормою.

Політична сфера також перебувала у стані невизначеності і нестабільності. Це було пов'язано з деякою рівновагою між конкуруючими олігархично-політичними блоками, які по черзі приходили до влади. У гострі моменти політичного протистояння лідери цих блоків були здатні на компроміс, що давало змогу вберегти суспільство від катастрофи. Забігаючи наперед, скажемо, що цей механізм компромісу, хоча й недосконалого, у чомусь навіть примітивного, був втрачений у 2014 р. А до цієї трагічної точки понад два десятиліття існувало жорстке протистояння двох груп політичних еліт – орієнтованих на виробничий сектор і на торгівлю, на проросійський геополітичний вектор і на прозахідний, на євразійські цінності і західні цінності. У кожному з цих напрямів була закладена маса чинників, які підривали їх єдність, стійкість (напрямів), а значить, і підтримували флуктуації різної довжини хвилі.

Наведемо лише один приклад. Напередодні парламентських виборів 2012 р. йшли інтенсивні переговори про об'єднання всіх політичних сил, які перебували не при владі. Першим кроком у цьому напрямі було створення Комітету опору диктатурі (наразі не згадуватимемо, що послугувало приводом для цього). Як завжди, були високі заяви, меморандуми, обіцянки, які, проте, швидко стихли. Чим ближче до виборів, тим ближчою ставала своя сорочка кожній з політичних організацій, що входили в КОД. До моменту реєстрації партій у Центральній виборчій комісії по загальнонаціональному округу на вибори від партій, що не входили на той момент у коаліцію, яка представляла більшість у Верховній Раді, йшли «Батьківщина» (Об'єднана опозиція), «Україна – Вперед!», «УДАР», «Свобода», «Наша Україна», «Собор» та ще деякі інші. Перед самими виборами від єдності, яка проголошувалася у момент створення КОД, практично нічого не залишилося.

Політичні союзи в Україні традиційно є хиткими і ненадійними. Калейдоскоп політичних агрегатів постійно змінюється – як перед виборами до парламенту, так і після. Інколи політичні псевдосоюзи утворюються лише з однією метою – кожен мріє за його допомогою потрапити до Верховної Ради. Причому деякі політичні сили навіть цього не приховують. Наприклад, перед парламентськими виборами 2012 р. групи того передвиборчого об'єднання, яке йшло на вибори під брендом «Батьківщина», заздалегідь попередили, що після виборів, увійшовши до парламенту, вони розпадуться на ряд фракцій. Ну, а там, де кілька фракцій, буде, в кращому разі, й така ж кількість незбіжних інтересів. Тобто навіть усередині того, що називається об'єднаною опозицією, стабільності від самого початку не передбачалася.

Заради об'єктивності слід сказати, що певні кроки для зниження рівня

нестабільності в суспільстві та державі робилися. Так, у 2010 р. з приходом В. Януковича на пост Президента України робилися зусилля, спрямовані на зміцнення інститутів держави. Це був виправданий і необхідний на той час напрям діяльності Президента, оскільки попередні політичні команди (В. Ющенко і Ю. Тимошенко) ослабили до критичного рівня інститути державної влади (особливо внаслідок протистояння її гілок). Проте зусилля по відновленню вертикалі влади (повернення до Конституції зразка 1996 р., посилення ролі інституту Президента, формування в парламенті більшості за рахунок переходів з фракції у фракцію, вплив виконавчої влади на судову тощо) стали викликати в суспільстві тривогу.

Причинами занепокоєння були не стільки спрямованість зусиль, скільки методи, якими вирішувалося згадане завдання: прямолінійно, інколи грубо, з порушенням процедур, без пояснення своїх дій суспільству («продавлювання» законопроектів у парламенті, вибіркове правосуддя, розстановка кадрів на всіх рівнях на основі регіонального походження, формування фінансово-політичної «Сім'ї», зміцнення силових структур людьми, наближеними до «Сім'ї»). Реакція з боку опозиції у відповідь на ці дії влади не сприяла зміцненню солідарності в державі та суспільстві. Ситуація загострювалася ще й тим, що чинне законодавство було суперечливим: якщо виконаєш норму одного закону, то тим самим порушиш норму іншого. Особливо вразливими виявилися у цих умовах позиції пересічних громадян. Кожен із них знаходився в просторі правового хаосу, який перетворював його учасників на нерівних суб'єктів, – у виграші той, хто при владі, хто привласнив собі право інтерпретації норм. Крім того, у соціальних відносинах повсюдно мотиви поведінки учасників не збігалися з нормами, закладеними в законах. Такий стан речей вів до подальшої хаотизації соціального життя. Повсюдність ставала хиткою, турбулентною і непередбачуваною.

На практиці вийшло, що виправдане прагнення владної команди здолати розбалансування, безлад в організації роботи державних органів і органів місцевого самоврядування, подолати безвідповідальність чиновників по всій вертикалі, які, справді, таки набридли пересічному громадянину, не мало успіху. Бажаючи «сильної руки», яка б навела лад у країні, обиватель створив у своїй уяві образ безкорисливого державного мужа, що цілодобово живе турботою про державу, про її процвітання і потужність, безкорисливого державного діяча, який пристрасно прагне вивести країну на передові рубежі наукового і технічного прогресу, встановити в суспільстві порядок і соціальну справедливість, домогтися високого рівня добробуту населення.

Проте реальність знову розчарувала його. Не краще складалася ситуація й в інших сферах життя. Освоєння наукового і технічного прогресу було вкотре відкладено, оскільки ні бізнес, ні державні структури не квапилися вкладати кошти в науку та інновації. До підвищення добробуту широких верств населення у влади руки також не дійшли. У 2012 р. 81% дорослого

населення побоювалося того, що можуть зрости ціни, 79% – безробіття, а 66% – не виплати зарплат, пенсій. Спроби відновлення порядку в суспільстві обернулися розчаруванням і звуженням можливостей опозиції та деяким зростанням дисципліни у держслужбовців.

Першими тривогу з приводу обмежень у період президентства В. Януковича стали бити політична опозиція, художня і наукова інтелігенція. У ЗМІ з'явилося чимало публікацій, у яких автори звертали увагу на становлення у правлячого режиму рис авторитаризму, попереджали про загрозу згорання демократії, свободи слова. Соціальна і політична стабільність у суспільстві за таких обставин знову не були досягнуті, а криза не подолана. До того ж на шляху до усталеного розвитку суспільства виник новий, хоча і планований, чинник дестабілізації – вибори до Верховної Ради України.

Парламентська гілка влади у згадані роки виступала чинником, що дуже дестабілізував суспільне життя. Внутрішнє життя парламенту не рідко виступало генератором суспільних протистоянь, конфліктів, протестних кампаній. Таким же був і парламент шостого скликання, який у процесі п'ятирічної роботи не просто переформатувався за своєю фракційною структурою, а політично перетворився на свою протилежність, якщо його порівнювати з первісним виглядом на початку каденції. Парламент починав свою діяльність з «пропомаранчевою» більшістю, а закінчував – з більшістю, що позиціонувала себе як така, що належить до протилежного політичного табору: фракції Партії регіонів, КПУ, Народної партії і «Реформи заради майбутнього», групи позафракційних депутатів. Це стало результатом переходу значної частини депутатів зі своїх фракцій в інші або до групи позафракційних. Таких депутатів охрестили «тушками». Роботу Верховної Ради України супроводжували всілякі скандали, бійки між більшістю і опозицією. Стали повсякденною практикою невідвідування народними обранцями пленарних засідань, голосування одного депутата кількома картками. Все це дало підстави говорити про кризу парламентаризму в Україні.

До речі, такий діагноз представницьким органам ставлять не лише в Україні. Вже багато років вчені і політики багатьох країн заявляють про фундаментальну кризу представницької демократії в суспільстві споживання [19; 20]. Тому слід відокремити риси кризи парламентаризму як загальносвітової сучасної тенденції від специфічних рис кризи українського парламентаризму.

Звичайно, наші особливі проблеми пов'язані з тим, що в українському суспільстві інститути буржуазної демократії ще молоді, що вони лише формуються. Але ще важливіше те, що в нашому суспільстві дуже повільно відбувається процес кристалізації нових соціальних верств, прояву їх соціальних контурів і формування політичної самоідентичності. Тому немає чіткого політичного представництва соціальних груп у владних структурах, передусім у парламенті. Виходить замкнуте коло: розмитість кордонів соціальних верств породжує розмитість соціальних і політичних самоідентифікацій, а

розмитість самосвідомості груп породжує рихлу політичну структуру суспільства, що складається з політичних утворень з туманними програмними цілями і слабо вираженими цінностями. В умовах розмитих кордонів суспільних спільностей голосування на виборах Президента, парламенту, органів місцевого самоврядування набули ситуативного характеру і не віддзеркалюють політичної структури суспільства. Це є ще одним із проявів збою соціальної матриці.

Ще однією особливістю як парламентаризму, так і політичного життя в Україні було те, що в усі роки незалежності відносини влади і опозиції мали характер не політичного суперництва, не змагальності, а холодної громадянської війни. Кожна із сторін боролася з протилежною на знищення. Мається на увазі те, що ненормальною була така ситуація, коли в суспільстві ствердилася думка, що інша сторона не суперник, а ворог, не мій співвітчизник, який бажає добра своєму народові, своїй батьківщині, хоча й бачить дорогу до його досягнення інакше, по-своєму, а засланий диверсант, бандит, іноземний агент, «п'ята колона», що на виборах проходить не політичне змагання, а відбувається льодове побоїще.

Справедливість сказаного підтверджує найпростіший аналіз текстів кандидатів у депутати на парламентських виборах, які вони адресували виборцям. Не маючи жодних змістовних ідей по виведенню суспільства з кризи, але палаючи бажанням залишитися в парламенті, деякі епатажні депутати, аби привернути до себе увагу, обіцяли: «Вилами ми наведемо порядок» [21].

Особливо було багато всіляких мілітаристських «перлів» у політичних неофітів, які прагнули за будь-яку ціну потрапити, може не стільки в політику, скільки до хлібосольного парламенту. Брати-близнюки, що позиціонували себе як письменники, говорили вже не про холодну, а про кровопролитну війну і сповіщали народів, що політика сама прийшла до них (щоб, не дай боже, не подумали, що це їм з якихось меркантильних міркувань туди дуже хочеться) і вони зрозуміли, що «якщо зараз не спробувати вирішити все мирним шляхом, то не буде вже наступних виборів, або буде серйозне кровопролиття і втрата територіальної цілісності України». І у такий же військово-польовий термінології продовжували: «Ми свою позицію не зрадімо і кажемо, що йдемо в бій». А для переконливості один з братів підпис присяги кандидата в депутати від партії «Собор» зробив кров'ю [22]. Нагадаємо, що ця риторика велась перед виборами 2012 р. Суспільство привчали до кривавих подій поки що на словах. На жаль, громадськість не дала належної оцінки цим висловлюванням, не угледіла величезної загрози, що насувалася на суспільство.

Небезпечний стиль риторики українського політикуму складався й поширювався роками. Посиланням на те, що подібні речі робили лише політичні маргінали, цього не виправдаєш, оскільки цей стиль риторики проник у всі партії. Подібні моделі публічної поведінки сприймалися громадськістю

не без здригання. Однак ніхто з політичної еліти не обурюється нею, не засуджує. Цей стиль, на жаль, у суспільній свідомості узвичаївся і став повсякденним. Мова ворожнечі стала буденним елементом публічних виступів багатьох політиків, експертів, письменників і навіть священнослужителів, що ще більше поглиблює нестабільність суспільства і примножує його ризики.

Політики, що поділяють суспільство на своїх і ворогів, ігнорують те, що єдине громадянське співтовариство в сучасних країнах складається із людей, які мають різні політичні й ідеологічні погляди. Такими діями вони примітивізують і спрощують реальне різноманіття українського соціуму, намагаються подати його чорно-білим, прагнуть позбавити його членів власних уявлень, думок і позицій. Особливо небезпечною є така поведінка політичних еліт у нестабільному суспільстві, у слабо консолідованому соціумі. Кожен момент політичного життя вона перетворює на точку політичної біфуркації, у загрозу розлому суспільства на непримиренні, протиборчі групи.

Для боротьби з політичними суперниками використовувалися будь-які засоби. Політики, які перебували в опозиції до діючої влади, готові були перенести боротьбу з суперниками на міжнародний рівень, завдаючи шкоди іміджу країни. Для ударів по політичному опонентові опозиція намагалася притягти у якості союзників представників владних еліт інших країн (як діючих лідерів країн – А. Меркель, так і відставних – А. Квасневський, П. Кокс), керівників міжнародних організацій, міжнародних інститутів (Європарламент, Конгрес США, Парламентська Асамблея Ради Європи, ОБСЄ та ін.). Керівництво парламентської фракції «БЮТ-Батьківщина», партійні лідери «Батьківщини», «Фронту змін», «Нашої України» всіляко компрометували підготовку проведення країною чемпіонату Європи з футболу 2012 р., прагнули зірвати дану подію, хоча на словах і відхрещувалися від такої мети. І тим не менш, вони багато зробили для того, щоб лідери європейських держав проігнорували європейський футбольний чемпіонат.

Однією з причин подібної поведінки опозиційних еліт було те, що значна її частина, не маючи своєї ідеології, спиралася на ідеологію націоналізму. Як відомо, ці переконання сформувалися в період жорсткого ідеологічного протиборства в світі у міжвоєнні роки першої половини ХХ ст., у той період, коли в політиці панували радикальні цінності типу «той, хто не з нами, той проти нас». Українська політична еліта, що сьогодні спирається на націоналізм, бажає вона цього чи ні, але насправді сповідує цінності минулого. Ця ідеологія не підходить для сучасного глобалізованого світу, світу, який подолав радикальні політичні ідеї, вона відтворює й оживляє в суспільній свідомості стереотипи півстолітньої і вікової давності.

До парламентських виборів 2012 р. так звана об'єднана опозиція (так звана тому, що ще кілька політичних груп, крім названих вище, оголосили себе опозицією до діючої влади – «Наша Україна», КУН, УНП, «УДАР», Радикальна партія та ін.) нічого нового не змогла придумати, як видозмінити

гасло «хто не з нами, той проти нас» на «хто не з об'єднаною опозицією – той з Януковичем. Третього не дано», який проголосив А. Яценюк [23]. Поза сумнівом, що опора на подібні політичні цінності утримує суспільство в стані протиборотства, нестійкості.

Безвихідь націоналістичної за своєю суттю ідеології, опора на віджили політичні цінності, відсутність конструктивних ідей по виведенню суспільства з економічного і соціального паралічу сприяли кризі опозиції. У парламенті вона деградувала і знесилилась (багаторазово розкололася, пересварилося). Курс опозиції на вуличну активність у цей період не приніс успіху. Багаторазові спроби закласти наметові містечка біля Печерського суду на Хрещатику, біля Українського Дому на Європейській площі в Києві, біля Качанівської колонії на Харківщині жодного відчутного політичного результату не дали. У декількох наметах перебували лише нечисленні чергові активісти. Виявилось, що ні влада, ні опозиція не мали широкої підтримки у населення. За даними нашого моніторингу за 2012 р., рівень довіри до Президента дорівнював 16%, до парламенту – 7%, до уряду – 10%, до місцевих органів влади – 16%. Але й до опозиційних сил довіри не було.

Спроба оновлення політичного поля за рахунок рекрутації нових осіб не мали особливого успіху. На президентських виборах 2010 р. певний результат отримали С. Тігіпко і А. Яценюк. Проте щодо цих постатей необхідно зробити ремарки. По-перше, обидва політики мали вже досить довгу політичну біографію, у тому числі й на багатьох вищих державних посадах. По-друге, ексклюзивність їхніх політичних ідей була доволі сумнівною. По-третє, їхня репутація в суспільстві була невисокою. Той же С. Тігіпко легко перестрибнув на поле політичних цінностей регіоналів, як тільки йому була запропонована посада віце-прем'єра в уряді М. Азарова. А. Яценюк продовжував демонструвати «свою» опозицію до влади, оскільки йому нічого солідного тією ж владою не було запропоновано.

Безперспективність такого способу оновлення політичного дискурсу полягає в тому, що його партійні лідери пропонували не принципово нові програми розвитку країни, а подавали у нових обгортках старі ідеї, які вже раніше проголошувалися або ними самими, або іншими політичними активістами. За такими особами стояв певний майновий ресурс, що давав змогу їм «розкрутитися» через медіа в громадській думці. Але за ними не було масової політичної організації, яка б спиралася на свою соціальну базу, яка б захищала соціальні інтереси певних груп населення, артикулювала певний світогляд, об'єднувала людей на основі економічних, політичних і культурних цінностей. Цим критеріям навряд чи відповідали і порівняно нові в політиці на той час особи – В. Кличко і Н. Королевська. Проте не лише за новизною ідей, а й за складом кандидатів у депутати на парламентські вибори 2012 р. партії цих політиків мало чим відрізнялися від партій, що раніше скомпрометували себе. До своїх списків вони включили тих, хто перебував

в українській політиці не один десяток років – В. Пинзенника, Е. Гурвіца, І. Плачкова, С. Куніцина, І. Геращенко, В. Наливайченка та ін. Багато з них за ці роки неодноразово міняли свої політичні кольори.

Свій внесок у дестабілізацію життя суспільства робили й провладні на той час сили. До парламентських виборів 2012 р. правляча партія – Партія регіонів – підійшла в стані внутрішньої ідейно-політичної та організаційно-кадрової кризи. Вона проявлялася у найважливіших напрямках її діяльності: по-перше, у соціально-економічній політиці, по-друге, у культурно-мовній політиці, по-третє, у кадровій і пропагандистській роботі. Криза першого напрямку полягала в тому, що економічна і соціальна політика Партії регіонів не стала виразником інтересів її електорату – переважно жителів півдня і сходу країни. Основними елементами соціальної структури цієї частини населення були наймані працівники машинобудівних, металургійних, хімічних і гірничорудних підприємств, їхні сім'ї, а також пенсіонери, які раніше працювали в названих галузях народного господарства. Виборці Партії регіонів зосереджувались переважно у великих і середніх містах.

Проте, перебуваючи при владі, маючи реальну більшість у парламенті, маючи почесного голову партії – Президента України, регіонали не реалізували своїх передвиборних програмних обіцянок, що давали своєму електорату. На практиці сутність політики Партії регіонів полягала у обстоюванні інтересів невеликої групи людей – кількох десятків сімей олігархів. Це мало наслідком глибоке розчарування значної частини її електорату, переорієнтацію на інші політичні сили.

Криза другого напрямку роботи регіоналів полягала в тому, що партія була непослідовною в проведенні культурно-мовної політики. За даними нашого моніторингу, 53% тих, хто збирався голосувати за Партію регіонів у 2012 р., у сім'ях спілкувалися російською. Парламентська фракція регіоналів лише заявляла про підвищення статусу російської мови в державному і суспільному житті, в освіті та засобах масової інформації. Нею готувалася безліч законопроектів з цього питання. Проте, по суті, жоден із них не вніс навіть зцонайменшої зміни до офіційного статусу російської мови в державі. Перед виборами 2012 р. Партія регіонів знову почала проявляти значну активність у цьому напрямі, що породило невіру у щирість її поведінки навіть у її прибічників. У підсумку Закон «Про основи державної мовної політики», що зі скандалом був прийнятий у Верховній Раді, не рятував становища. Багато тих, хто раніше голосував за регіоналів, не квапились повторити свій електоральний вибір у 2012 р.

Третій кризовий напрям діяльності регіоналів проявлявся у кадровому дефіциті. У партії не було яскравих професійних політиків та ідеологів. Коло «голів, що говорять», у регіоналів було дуже обмеженим. По суті, її точку зору озвучували п'ять-шість осіб у всіх ЗМІ. Деякі з них демонстрували радше нахрапистість, аніж переконливість. Очевидно, що керівництво партії недо-

оцінювало значення і ролі в сучасній політиці ідеологів, людей, які вправно володіють словом, уміють комунікувати з суспільством. Це проявилось і в тому, що в останні рік-півтора перед виборами, по суті, самою партією були відлучені від ЗМІ навіть ті активні, які могли більш-менш переконливо обґрунтовувати свої думки: В. Семиноженко, А. Толстоухов, Н. Шуфріч, В. Сівкович, В. Кисельов та ін. У результаті майже всі публічні дебати, дискусії, ток-шоу в ЗМІ регіонали програвали. Причому часто не через слабкість своєї позиції в практичних справах, а через невміння пояснити свою точку зору.

Ключовими у каскаді біфуркацій кризового українського суспільства у 2012 р. були парламентські вибори. Однак вони не стали переломними в розвитку країни, як сподівалися деякі аналітики, а ще більше політики. Для виборної кампанії характерними були щонайменше три такі особливості. По-перше, вона проводилася за змішаною системою, тобто половина парламенту обиралася за пропорційною системою, а друга половина – за мажоритарною. Зрозуміло, що кожна з систем виборів має свою специфіку, якою скористалися політтехнологи партій і кандидатів у народні депутати. З цього випливала друга особливість: ті із кандидатів у народні депутати, які йшли на одномандатні округи, позиціонували себе як великі організатори і менеджери, а головне – як люди, які мають потужні матеріальні та інформаційні ресурси саме на цій території. За традицією вони щедро роздавали обіцянки розв'язати соціальні проблеми території округу. А для того, щоб вселити віру в душі виборців, що вони дотримають свого слова, у передвиборний період розгорнули небачену активність, проявляли щоденну турботу про виборців, демонстрували здатність вирішувати складні завдання і втілювати в життя великі, вартісні проекти. З цією метою вони заздалегідь, за рік-півтора до виборів, створювали на територіях обраних ними округів благодійні фонди. Через них вони спрямовували кошти на ремонт дитячих садків, шкіл, облаштовували дитячі майданчики у дворах багатоквартирних будинків, безоплатно роздавали нужденним ліки і пакети з продуктами тощо. Щоправда, така благодійницька активність тривала лише до 28 жовтня 2012 р. – до дня виборів.

Третьою особливістю кампанії парламентських виборів 2012 р. було те, що про бажання балотуватися в народні депутати заявили декілька публічних персон, які перебували або під слідством, або відбували покарання за вироком суду. Варто зауважити, що й на попередніх виборах до парламенту були випадки, коли особи, які перебували під слідством, подавали документи до ЦВК України для участі в парламентських виборах. Проте це стосувалося, по-перше, лише тих осіб, які не мали вироку суду, а, по-друге, вони не займали раніше високих державних посад. Як відомо, на виборах до парламенту попередніх скликань були обрані М. Бродський і А. Шкіль, які перебували в період виборної кампанії під слідством. Свого часу подавав заяву на реєстрацію як кандидат у народні депутати і П. Лазаренко, але його

документи тоді ЦВК не прийняла. У виборній же компанії 2012 р. було висунуто від політичних партій кандидатами в народні депутати значно більше людей, які мали проблеми з правосуддям. Серед них були вже засуджені П. Лазаренко, Ю. Тимошенко, Ю. Луценко і В. Іващенко, а також ті, що перебували під слідством, – А. Аваков і Т. Слюз. Щоправда, в цей ряд не потрапив экс-міністр економіки Б. Данилишин, який був під слідством і перебував у Чехії як політичний біженець. Наявність осіб, які мали проблеми з законом, у висунутому списку кандидатів від відповідної партії, було однією із центральних точок для привернення уваги виборців. Навколо їх включення або виключення з процесу виборів точились конфлікти, а отже, відповідна політична сила постійно була присутньою у ЗМІ.

Як і раніше, залишалася нездоланою проблема українського громадянського суспільства – орієнтація виборців на лідерів і слабкий інтерес до програм політичних партій, філософсько-світоглядних, політичних, соціально-економічних і культурних цінностей, які вони пропагують (або не пропагують, тобто у своїх програмах узагалі не означають цих проблем). Відповідно, інтерес виборців до партій мав ситуативний характер – як тільки втрачає рейтинг лідер партії, так одразу сходить з громадської сцени і партія. Так сталося ще до часу виборів 2012 р. з Українською республіканською партією, Українською консервативною республіканською партією, Народним Рухом України, Соціалістичною партією України та рядом інших.

Іншою вадою українських політичних партій було те, що деякі з них створювалися як адміністративний проект. Такі партії ініціювалися згори, самою владою. Тому вони й отримали назву «партії влади». Щодо них застосовували таку логіку «партійного будівництва»: брали бренд певної політичної партії і адміністративним способом її зміцнювали – «розкручували» через ЗМІ, формували позитивний імідж, використовуючи владні повноваження, збільшували її склад у багато разів, застосовуючи різні схеми, і, зрозуміло, підтримували її матеріально. Владна партія ставала «масовою», велика частина її членів опинялася в організації завдяки тому, що багатьом людям наполегливо «радили» керівники установ, організацій, представники державних структур зайняти місце в партійних рядах. Не слід забувати й про такий тип людей, які за власними відверто кон'юнктурними міркуваннями поспішали до партійних лав. Але ціна таким «народним» партіям відома – вже через кілька місяців після того, як її лідери втрачають владу, «партійців» не знайдеш. Так трапилося з Народно-демократичною партією України, Соціал-демократичною партією України (об'єднаною), «Нашою Україною». Проте цей тип партій не відмер. Він продовжує існувати. Суспільство ще не виробило в собі механізми їх відторгнення. Хоча певні ознаки прозріння мас щодо цього спостерігаються.

Але повернемося до парламентських виборів 2012 р. На той час стан політичної сфери українського суспільства був таким: 1) інтерес до політики у громадян був доволі високим (11% дуже цікавилися і 67% до певної міри

цікавились політикою); 2) суспільна активність основної маси населення, готовність захищати свої інтереси була низькою (67% респондентів не зробили б жодних реальних кроків, якби уряд своїми рішеннями ущемив їхні інтереси, і 56% теж би нічого не зробили, якби подібне рішення прийняла місцева влада); 3) політичні партії, за винятком двох-трьох, були далекими від класичних масових політичних організацій. Скоріше, це були клуби різних типів еліт, передусім бізнес-еліт; 4) довіра до партій у населення була невисокою – 1% респондентів їм довіряли повністю, 5% – скоріше довіряли, при тому, що 33% зовсім не довіряли і 37% радше не довіряли їм; 5) жодна з політичних сил не запропонувала у той час виходу на траєкторію руху до політичної і соціально-економічної стабільності суспільства; 6) авторитет третього сектора в суспільстві був невисоким. З одного боку, існувала масова пасивність громадян, їх нечутливість до громадських проблем, роз'єднаність і тотальне недовір'я, а з другого – певна кількість неурядових організацій з кон'юнктурними назвами, що перетворилися на професійних грантоїдів, до яких входили декілька сотень, а іноді лише десятків, громадських активістів. Неурядові організації існували за рахунок іноземних грошей (донорами виступали зарубіжні фонди і міжнародні організації), що викликало недовіру в основній масі населення. Вітчизняних спонсорів громадських організацій, які б вкладали кошти в діяльність неурядових організацій, практично не існувало.

Отже, стан економічних, соціальних, політичних і культурних інститутів у соціумі був у період між «помаранчевою революцією» і Майданом таким, що допускав багато можливих варіантів розвитку. Результати взаємодії елементів внутрішньої системи українського суспільства були малопередбачуваними. Розбалансованість відносин, нестійкість інститутів, пасивність і аморфність соціального середовища зумовлювали появу численних точок біфуркації, подолання яких, як відомо, напружують соціум. Відсутність усвідомлюваної і підтримуваної більшістю громадян масштабної стратегії суспільного руху свідчила про збій функціонування соціальної матриці. Перед українським суспільством залишався історичний виклик пошуку свого шляху розвитку і місця у сучасному складному світі.

Література

1. *Каскад біфуркацій*. URL: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%B4_%D0%B1%D0%B8%D1%84%D1%83%D1%80%D0%BA%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B9
2. Див.: Ядов В. А. Социология в России. Человек в кризисном обществе. URL: http://society.polbu.ru/yadov_sociology/ch100_i.html

3. Сорос Джордж: Кризис еврозоны вступил в спокойную, но смертоносную фазу. URL: http://finance.liga.net/economics/2012/4/12/articles/27614.htm?utm_source=finansii&utm_medium=banner&utm_campaign=pravda
4. Кнабе Г. Год конца истории. Двадцатилетие конца истории. URL: <http://www.russ.ru/pole/God-konca-istorii>
5. Тимошенко не бачить ознак фінансової кризи в Україні. URL: <http://news.liga.net/news/N0855740.html>
6. Тимошенко: Украина выходит из кризиса. Vesti.Ru URL: <http://www.vesti.ru/doc.html?id=304008>
7. В рейтинге европейских стран Украина оказалась третьей от конца. URL: <http://www.vsesmi.ru/news/2232435/>
8. Економіка відновлюється... чи, як і раніше, падає? Дзеркало тижня. 2009. 24–30 жовтня.
9. Ревенко А. «Мінус двадцять», про які багато хто говорив. Дзеркало тижня. 2009. 4–10 липня.
10. В Україні найнижчий ВВП на душу населення серед країн СНД - Moody's. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2017/10/26/630495/>
11. ВВП на душу населения стран мира с 2000 по 2017 год. URL: <http://infotables.ru/statistika/43-ekonomicheskaya-statistika-stran-mira/425-vvp-na-dushu-naseleniya-stran-mira-tablitsa>
12. Давиденко Б. Економіка: в тіні 36%. Дело. 2009. 27 жовтня. URL: <http://delo.ua/ekonomika/makroekonomika/ekonomika-v-teni-132762/>
13. Тіньова економіка України досягає 45% – МВФ. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2018/02/9/633941/>
14. Рівень тіньової економіки в Україні в 2017 році зменшився на 4 відсоткові пункти, – Мінекономрозвитку. URL: <http://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=87e8d12e-cced-47dc-95e4-24a0d6a72bda&title=RivenTiNovoiEkonomikiVUkrainiV2017-RotsiZmenshivsiaNa4-VidsotkoviiPunkti>
15. Капсамун І. Про нереалізований проєкт – Україна. День. 2009. 12 вересня.
16. Кількість мільйонерів в Україні зросла на 16%. URL: https://ua.censor.net.ua/news/3064791/kilkist_milyioneriv_v_ukrayini_zrosla_na_16_nayimolodshomu_7_rokiv_nayistarshomu_99_prodan
17. Богдан Гаврилишин: «Ситуація в Україні нині найгірша з 1980-го року». URL: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2012/07/18/6969085/>
18. Тігіпко: проблем з фінансуванням немає, доходи українців зростають. URL: http://gazeta.ua/articles/business/_tigipko-problem-z-finansuvannyam-nemae-dohodi-ukrajinciv-zrostayut/446676
19. Див., напр.: Вдовиченко Л. Н. Социальные отношения в турбулентное время. Социс. 2012. № 3. С. 22–32.

20. Пишизова С. Н. От «гражданского общества» к «сообществу потребителей»: политический консьюмеризм в сравнительной перспективе. Полис. 2009. № 1. С. 100–117.

21. У першу п'ятірку партії Ляшка увійшли «вагітна дівчина» та багатодітна мати. URL: <http://ukranews.com/uk/news/ukraine/2012/08/07/76389>

22. Брати Капранови про вибори: «Це мобілізація, бо війна вже прийшла». URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2012/08/7/6970357/>

23. Яценюк: «Кто не с нами, тот с Януковичем». URL: <http://mignews.com.ua/ru/articles/94453.html>

Розділ 4. СОЦІАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ ЯК МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ

Одним із центральних понять, що розкриває структуру соціальної матриці, є соціальний інтерес. Домінантні матеріальні й духовні інтереси зумовлюють спрямованість розвитку суспільства, його головні цілі, смисли життя людей. Від того, наскільки адекватно й точно члени суспільства, а також соціальних класів і груп усвідомлюють свої інтереси, залежить характер функціонування всієї соціальної системи. Будь-які девіації у цій площині ведуть до суспільної кризи, збою роботи соціальної матриці. Тому для розуміння проблем, пов'язаних з відхиленнями у прояві соціальної матриці, необхідно розглянути соціальні інтереси як механізми регуляції поведінки соціальних суб'єктів. Під кутом зору дослідження соціальної матриці соціуму ми виходимо з того, що інтереси суспільства є первинними, що саме від механізмів їх реалізації залежить усталеність суспільства.

Інтереси вже давно стали предметом дослідження як філософії, так і низки суспільних наук. Ще французькі матеріалісти звернули увагу на те, що суспільне життя не можна пояснити ні божим промислом, ні збігом історичних обставин. Як державний устрій, так і напрям суспільних змін, на думку К. Гельвеція, П. Гольбаха, Д. Дідро, зумовлюються людськими інтересами. «Якщо фізичний світ підпорядкований закону руху, то світ духовний не менш підпорядкований закону інтересу, – писав К. Гельвецій. – На землі інтерес є всесильним чарівником, що змінює на очах усіх істот вид усілякої речі» [1, с. 187]. В інтересах убачав велетенський чинник історичного поступу і Г. Гегель, який писав, що «ніщо не здійсниться, окрім людських інтересів» [2, с. 288]. В іншому творі він зазначав, що «найближчий розгляд історії переконує нас у тому, що дії людей випливають із їхніх інтересів, і лише вони відіграють головну роль» [3, с. 20]. У марксизмі роль інтересів у поведінці людей та розвитку суспільства була конкретизована. Одним із головних чинників соціально-економічного розвитку суспільства розглядаються соціально-класові інтереси. «Економічні відносини кожного даного суспільства проявляються насамперед як інтереси» [4, с. 271], – писав Ф. Енгельс.

У сучасних західних теоріях поняття інтересу – на периферії уваги. Нерідко дослідники замість нього вживають поняття спрямованості, інтенції, схильності, тенденції тощо. У вітчизняному суспільствознавстві це поняття користується значно більшою увагою [5; 6]. Хоча задля справедливості слід сказати, що в останні два десятиліття йому присвячено лише кілька праць. І, крім згаданої вище монографії, де інтерес розглядається як загальнонаукове поняття, воно привертає увагу переважно юристів.

Явище інтересу дуже близьке до феномену потреби. Інколи їх навіть отожднюють [7, с. 287]. Втім, це різні явища, кожне з яких потребує окремого дослідження. Основна відмінність потреби від інтересу полягає у тому, що

потреба є відношенням суб'єкта до умов свого існування, а інтерес – це відносини між суб'єктами з приводу умов існування. Тобто інтерес відображає ту сукупність суспільних відносин, яка необхідна для реалізації потреби. Ці відносини є об'єктивними, оскільки розгортаються у реальній конкретній ситуації між соціальними суб'єктами, що займають різні суспільні статуси. Тому соціальний інтерес визначають як реальну причину соціальних дій, що стоїть за безпосередніми спонуканнями – мотивами, помислами, ідеями тощо – індивідів, соціальних груп, класів, які беруть участь у цих діях. Якщо ж ці суб'єктивні чинники відриваються від реальних інтересів, то вони виявляють свою абстрактність і безсилість. К. Маркс писав, що «ідея завжди посоромлює себе, якщо відривається від інтересу» [8, с. 89].

Інтерес проявляється в широкому суспільному контексті через соціальну поведінку суб'єктів. Як писав М. Вебер, «соціальною» ми називаємо таку дію, яка за передбачуванім дійовою особою або дійовими особами смыслом співвідноситься з дією інших людей і орієнтується на нього» [9, с. 455]. Якраз у цьому полягає специфіка категорії «інтерес». Інколи важко чітко відділити поняття інтересу від інших понять, що передають спрямованість суб'єкта. Поняття, що відображають спрямованість особистості на певні об'єкти, накладаються одне на одне, переплітаються, акцентуючи увагу на окремих сторонах інтенції. Передусім це стосується таких понять, як інтереси, потреби, прагнення, схильність, ціннісні орієнтації, установки, наміри, спонукання та деяких інших. Про один із таких випадків накладання близьких понять пише В. Ядов, зазначаючи, що «немає впевненості, що явно різняться рівні домінуючої спрямованості інтересів і ціннісних орієнтацій» [10, с. 24].

Отже, інтерес є відображенням спрямованості дій соціального суб'єкта щодо можливості задоволення своїх потреб. Поняття «соціальний інтерес» у широкому розумінні є складним утворенням, до структури якого входять такі елементи, як потреба, необхідність задоволення якої усвідомлена суб'єктом; соціальна ситуація, що включає ті умови життя, в яких може бути реалізована ця потреба; план дій для реалізації даної потреби. Саме складність структури соціального інтересу зумовлює складність і суперечливість його розгортання, процес його усвідомлення суб'єктом, його прояв як механізму соціальної поведінки.

Інтереси як соціальні механізми регуляції мають такі суб'єктивні складові: а) рівень усвідомленості групових інтересів (а ці останні залежать від соціально-психологічної і моральної розвиненості групи, ступеня її консолідованості, рівня ідентифікації членів групи); б) рівень темпоральної масштабності інтересів – короткострокові, середньострокові та довгострокові.

Інтерес проявляється у процесі розгортання певного кола соціальних відносин. Одним із результатів даної взаємодії є усвідомлення суб'єктом свого реального становища в ній. Усвідомлення набуває форми як інтересу, так і цілей, які ставить перед собою особистість, група чи клас. Процес реалізації

інтересу завершується досягненням певної мети, оскільки діяльнісний акт, у тому числі й поведінковий, спрямований на досягнення мети. Звичайно, не будь-який діяльнісний акт завершується досягненням мети, але логіка цього процесу підпорядкована саме цьому. Діалектика взаємодії елементів соціальної дії проявляється у тому, що мета особистості формується під впливом інтересів, а на розуміння інтересів особистістю впливає наявна мета.

Специфіка феномену соціального інтересу полягає у тому, що він існує об'єктивно в системі суспільних відносин, у які включений суб'єкт, але без усвідомлення себе суб'єктом у цих відносинах він не діє. Усвідомлення інтересу починається з моменту визначення індивідом (групою) своєї позиції щодо інших соціальних суб'єктів. Складність вивчення інтересу полягає в тому, що його існування є об'єктивним у тій системі суспільних відносин, у які включений суб'єкт, однак усвідомлення свого інтересу суб'єктом не відбувається автоматично. Наявний у системі суспільних відносин об'єктивний інтерес може залишатися ніколи і ніким не усвідомленим. Напевно, впродовж історії безліч неусвідомлених інтересів кануло в Лету. Об'єктивно вони були, але їх ніхто не розпізнав, не доніс їх сенсу до суб'єктів. Складається парадоксальна ситуація: об'єктивно інтереси в даній ситуації існують, але вони не відображаються свідомістю суб'єкта. У такому випадку об'єктивний інтерес суб'єкта не стає спонукальною, спрямовальною силою. Інтерес стає чинником діяльності лише тоді, коли він усвідомлюється суб'єктом. Неусвідомлений інтерес не може бути чинником соціальної поведінки.

Процес усвідомлення суб'єктом свого інтересу проходить ряд ступенів. На кожному з рівнів усвідомлення він виступає чинником поведінки. Розуміння людиною свого місця в суспільстві, своєї ідентичності і своїх інтересів у всі часи було вкрай складним питанням. Ще в XIX ст. були доволі поширеними в середовищі соціальних мислителів сподівання на те, що високий рівень освіти особистості зробить її глибоко соціально рефлексуючим суб'єктом, здатним розуміти свої корінні інтереси. Однак новітні суспільні реалії, для яких характерна висока загальна освіта населення, показали, що основна маса людей не спроможна розшифрувати для себе зміст того, що відбувається в суспільстві, усвідомити для себе, у чому полягають їхні найважливіші інтереси. Цьому сприяло й те, що паралельно зі зростанням освітнього рівня населення множилися різноманітні засоби масової інформації та зростали масштаби їхнього впливу на особистість. ЗМІ взяли на себе роль інтерпретаторів інтересів особистості. Тобто процес осягнення особистістю своїх інтересів був відчужений від неї і переданий засобам масової комунікації.

Поведінка суб'єкта, її форма, активність прояву, досягнутий результат у кожному випадку будуть різними залежно від ступеня усвідомлення ним свого інтересу. У цій особливості прояву інтересу як чинника поведінки і полягає складність прогнозування. Як правило, той, хто прогнозує поведінку, не має можливості у всіх тонкощах знати рівень усвідомлення інтересу

суб'єктом. Це перша причина низької прогнозованості людської поведінки. По-друге, прогнозист, щоб усвідомити, зрозуміти рівень розвиненості інтересу суб'єкта прогнозованої поведінки, повинен мати уявлення про можливий вищий рівень розвиненості інтересу суб'єкта. Однак ніякий дослідник не може бути впевнений, що він володіє такими знаннями, оскільки вони залежать від багатьох чинників, включаючи світоглядно-методологічні позиції дослідника, від методів та методик вивчення рівня розвитку усвідомленості своїх інтересів пізнаваним суб'єктом поведінки.

Предбачуваність дещо підвищується в тому випадку, якщо як чинник поведінки розглядається не тільки інтерес, а й соціальні ролі. Останні задають деяку окреслену, відому в певних межах, об'єктивно задану поведінку, засновану на певних зразках і моделях. Як пише В. Ядов, «вихід за межі допустимого відхилення від ролі доводиться розглядати як «ненормальність», девіантну поведінку» [10, с. 24].

Для кожного рівня розвитку людського суспільства і для кожного типу соціально-політичного устрою суспільства існують відповідні механізми усвідомлення і донесення до свідомості інтересів окремих соціальних груп. В умовах традиційного суспільства люди були жорстко закріплені за кількома великими соціальними групами. Малі соціальні групи у таких суспільствах, як правило, перебували в межах своїх великих соціально-статусних груп. Тому інтереси членів великих соціальних груп були подібними.

В індустріальному суспільстві існувала також жорстка соціальна структура, хоча й без позиттивного закріплення за нею людини. Межі великих соціальних груп усвідомлювались усіма членами суспільства. Це сприяло доволі легкій і зрозумілій самоідентифікації особистостей із своїми спільностями, сприяло консолідації великих соціальних груп. Завдяки таким обставинам доволі чітко вимальовувались і групові інтереси. Хоча автоматично вони не усвідомлювались членами цих великих груп. Аналізом і поясненням інтересів соціальних груп займалися громадські організації, профспілки і політичні партії.

У постіндустріальному суспільстві відбувається руйнування жорсткої станово-класової структури. Між елементами соціальної структури суспільства відбуваються переходи з одного класу до іншого, хоча сама конструкція структури залишається усталеною. З розвитком засобів комунікації формується й розвивається мережева організація суспільних відносин. Зростання мережі комунікацій, формування їх багаторівневості веде до множення різного роду організованостей, які розрізняються не тільки сферами прояву, а й ступенями стійкості, тривалістю існування, характером управління, способами взаємодії. Нові групи мережевого характеру утворюються всередині традиційних великих соціальних груп – станових, класових, етнічних, релігійних та ін. Взаємодія вертикальних і мережевих зв'язків породжує безліч політичних, економічних, соціальних, культурних організованостей, які,

хоча і не володіють усіма ознаками соціальних груп, не є доволі стійкими, проте виокремлюють себе в соціальному просторі, заявляють про себе в суспільній свідомості.

Складність і заплутаність соціальних комунікацій породжує те, що у свідомості людей можуть існувати не лише адекватні їх соціальному становищу інтереси, а й різноманітні їх заміники. Це можуть бути спеціально спотворені певними соціальними інститутами, організаціями уявлення про інтереси для тих чи тих соціальних груп, які є хибними, помилковими. У цьому ж ряду стоять нав'язані особистості чи групі інтереси. Розібратись у цих хитросплетіннях реальних, хибних, спотворених та інших типів інтересів допомагає тільки розуміння і впевненість у тому, що існують об'єктивні інтереси, які автоматично не усвідомлюються соціальними суб'єктами.

Неадекватні уявлення соціального суб'єкта про свій інтерес не впливають на зміст його об'єктивного інтересу, оскільки інтерес об'єктивно існує як відносини суб'єкта з іншими суб'єктами та елементами даної соціальної ситуації. З цього приводу В. Ленін писав, що «люди завжди були і завжди будуть дурнуватими жертвами обману і самообману в політиці, поки вони не навчаться за будь-якими моральними, релігійними, політичними, соціальними фразами, заявами, обіцянками розшукувати інтереси тих чи інших класів» [11, с. 47].

У сьогоденних умовах окремій людині вкрай важко зрозуміти, чиї ж насправді інтереси приховуються у партійних програмах, ідеологічних доктринах, політичних стратегіях. Ще важче розпізнати політико-ідеологічну спрямованість телеканалів, радіостанцій, газет, журналів, інтернет-сайтів. Ефективність їх зусиль по формуванню відповідних цінностей у реципієнтів набагато і набагато ефективніші, ніж дії політичних партій. Адже сьогодні розгорнута потужна індустрія різноманітних засобів масової інформації, яка кваліфіковано і майстерно маніпулює суспільною свідомістю, громадською думкою і формує їх такими, які потрібні тим суспільним групам, що фінансують цю індустрію.

Проблема дослідження інтересів як механізмів поведінки істотно ускладнилася в умовах масового суспільства, коли особистість є одночасно членом десятків соціальних груп. З одного боку, це привело до суттєвого зростання автономії особистості по відношенню до груп належності, а з другого – розмило, знесило внутрішньогрупові зв'язки – ступінь солідарності, рівень групової ідентичності її членів, відповідальність перед групою тощо.

Один і той же соціальний інтерес може реалізовуватися за допомогою різних механізмів. Безробітні можуть домагатися відкриття робочих місць шляхом тиску на уряд, послідовних організованих і солідарних публічних виступів, мітингів, демонстрацій з широким рядом вимог до влади, що ведуть до створення робочих місць. Тоді механізмом реалізації їхніх інтересів буде профспілкova і політична боротьба. Для успішного розгортання такого

механізму необхідний ряд громадських умов: сформована самоідентичність класу, розвинені й усвідомлені класово-групові інтереси, внутрішньогрупової довіра членів класу, розвинена класова солідарність, наявність групової волі. Якщо навіть одна з цих групових якостей не сформована, то виникнуть проблеми реалізації класових інтересів. Якщо ж багато з зазначених якостей не сформовані, то буде дуже високою ймовірність того, що даний механізм не спрацює.

Важливим механізмом регуляції поведінки і діяльності суб'єктів є соціальний час. У різних типах суспільств він проявляється по-різному, за своїми закономірностями. У традиційних суспільствах, особливо на етапах усталеного розвитку, соціальний час, по-перше, має менше навантаження як рушійна сила серед мотивів особистості, оскільки спосіб життя має тут циклічний характер. Це означає, що можна прогнозувати основні події життя особистості практично на весь її життєвий шлях. У цьому типі суспільств часова мотивація немовби винесена за дужки, вона присутня за умовчанням. Соціальні інтереси у цих типах суспільств є більш прозорими для своїх носіїв порівняно з сучасними суспільствами. По-друге, часові періоди як добового, тижневого, місячного, так і річного циклу мають переважно природний ритм.

В індустріальному суспільстві змінюється роль соціального часу, зростає його значущість у всіх сферах життя, він стає дедалі більш соціокультурно детермінованим. Циклічне кільце соціального часу традиційного суспільства розривається і випрямляється у стрілу, спрямовану у майбутнє. Час стає загальним для окремого суспільства і, врешті, всього світу. Він структурується суспільним поділом праці, технологіями, організацією суспільного виробництва, принципами організації суспільного життя. У соціумі починає чітко відокремлюватися вільний час від робочого. Діяльність і поведінка соціальних суб'єктів регламентується, координується, планується і вмонтовується у логіку часу, який «йде», «перетікає» у майбутнє. Інтереси в індустріальному суспільстві розгортаються у соціальному часі також відповідно до його нової структури. Вони поділяються на безпосередні, швидкоплинні, короткострокові, середньострокові та довгострокові. У ринкових відносинах час стає дефіцитним ресурсом і сам по собі набуває якості соціального інтересу. Час прирівнюється до грошей.

У постіндустріальному суспільстві час стискається, ущільнюється. В одиницю часу відбувається дій набагато більше, ніж раніше. У ряді випадків у триваючому теперішньому часі кількість поведінкових операцій за одиницю часу перевищує в рази кількість подібних операцій у минулому, в попередніх типах суспільств. Недовготривалість суспільних практик приводить до швидкоплинності потреб і цілей. Це відбивається і на швидкості змін інтересів соціальних суб'єктів. У постіндустріальному суспільстві суб'єкти в основному орієнтуються на поточний час. Сьогодні домінує кон'юнктура ін-

тересів моменту. Вони органічні спрощеній, ситуаційній свідомості, яка падає в суспільстві й проявляється на різних рівнях діяльності суб'єкта. Прикладом переважання миттєвих інтересів може слугувати робота найманих працівників у тіньовому секторі економіки, коли гроші вони отримують у конвертах, без сплати податків як роботодавцем, так і працівником. Тим самим працівник допомагає власникам ухилитися від податків, а заодно й від того, щоб вносити кошти на свою майбутню пенсію. Це згубний шлях і для економіки країни, і для її соціальної сфери, і для долі найманих працівників.

З історії відомо, що у вигравші завжди були ті соціальні суб'єкти, які керувались у своїх діях і поведінці корінними інтересами, інтересами історичного масштабу, спирались на довгострокове цілепокладання, які орієнтувались на віддалені життєві горизонти, які мали «довгу волю», які робили висновки із історичного досвіду свого класу, групи, етносу. А програвали ті, хто хотів мати результат тут і зараз.

Реалізація суб'єктом інтересів у соціальній поведінці відбувається не у вільному соціальному просторі, а в складній мережі існуючих інститутів і організацій. Деяка частина чинників поведінки проявляються жорстко й однозначно. Соціальний суб'єкт змушений чинити так, як йому накреслено такого типу факторами. Але не вся поведінка соціального суб'єкта зумовлена фатально. Ступінь її свободи полягає в можливості робити вибір з декількох варіантів поведінки. Вибір задає набір інститутів, осередків мережі організацій, всередині яких суб'єкт змушений буде діяти, переважно виконуючи існуючі правила цих структур.

Інтерес є елементом соціальних відносин суб'єкта дій. СENS і зміст інтересу не має узагальненого фіксованого виразу, придатного для будь-якого випадку. Соціальний інтерес завжди конкретний і адекватний певній соціальній ситуації. Це означає, що безліч зв'язків, у які включений соціальний суб'єкт у конкретний проміжок часу, мають різний ступінь актуалізації.

Соціальна ситуація – це сукупність суспільних відносин, через які розгортається діяльність соціального суб'єкта в певний проміжок часу і які суб'єкт усвідомлює, бере до уваги і керується цим. Категорія соціальної ситуації якраз і дає змогу виокремити сукупність соціальних зв'язків, у які актуалізовано включений суб'єкт. Тому для розуміння інтересу як чинника і як механізму регуляції поведінки важливо розглянути його в конкретних соціально-просторових і соціально-часових координатах. По-перше, необхідно зафіксувати рівні його прояву в системі суспільних відносин, а, точніше, у даній соціальній ситуації. По-друге, слід розкрити характер його відносин на кожному з рівнів з іншими соціальними факторами і механізмами поведінки. По-третє, треба усвідомити часові параметри розгортання інтересу – в поточному сьогоденні, тривалому сьогоденні, найближчому майбутньому, віддаленому майбутньому.

Умови, у яких розгортається діяльність, також структуровані по верти-

калі. Тому соціальний інтерес у своїй конкретиці розгортається в ситуації певного рівня. Соціальна ситуація, у якій проявляється інтерес, якщо використовувати ієрархію рівнів діяльності, запропоновану В. Ядовим, може розгортатися на найнижчому рівні – на рівні окремих поведінкових актів; на наступному рівні – на рівні вчинків; потім – на рівні системи вчинків і, нарешті, на найвищому рівні – на рівні цілісної діяльності. Дану ієрархічну модель діяльності, на нашу думку, доцільно доповнити категоріями виклику і відповіді, які детермінують соціальну ситуацію, в якій розгортається діяльність, а в нашому випадку – розгортається соціальний інтерес.

Виклик – це сигнал, що посиляється суб'єкту зовнішнім середовищем, який вимагає з'ясування ситуації, у тому числі й з'ясування суб'єктом своїх інтересів. Сигнал може проявлятися як у вигляді символічних посилів, так і у вигляді змінених форм взаємин із середовищем.

Відповідь – уся сукупність дій, що чиняться суб'єктом для стабілізації ситуації в такому вигляді, у такому варіанті, який відповідає його інтересам. Іноді в суспільстві складаються обставини, коли одночасно утворюється кілька викликів, і водночас не на всі з них суб'єкт готовий дати відповіді, у результаті чого виникає дефіцит відповідей. Поведінка особистості залежить від того, в якій за масштабом соціальній ситуації вона себе бачить, відчуває. Вона може себе рефлексувати в безпосередньому побутовому оточенні. Відповідно і актуалізованими, і усвідомленими нею інтересами будуть ті, які породжуються цією соціальною ситуацією. Але особистість може уявляти себе в більшій за масштабом ситуації. Наприклад, на рівні соціальної ситуації, що склалася в місті або в професійній групі. Тоді її поведінку детермінують інтереси відповідного рівня і відповідної соціальної ситуації.

Як відомо, В. Ядов докладно розробив багаторівневий механізм дії соціальних установок. Зокрема, він звернув увагу на те, що «серед соціальних установок можуть бути узагальнені й ситуативні, тобто такі, що стосуються соціальних об'єктів і ситуацій різного ступеня спільності» [10, с. 24]. Те ж можна сказати й про інтереси. Вони різняться за рівнем узагальненості. Найпростіші, конкретні інтереси можуть бути генералізовані в соціальних інтересах більш високого рівня узагальнення, відповідні рівню і масштабності ситуації, в якій вони виявляються. Ці міркування стосуються і соціальних суб'єктів інших рівнів – малих груп, середніх груп і великих соціальних груп. Різномірні поведінкові лінії суб'єкта, зумовлені соціальними інтересами, не завжди підпорядковані одній логіці. Нерідко між цими лініями існують протиріччя. У тому й полягає особливість поведінки соціального суб'єкта, що вона не спирається на певну розумову, раціональну, логічно несуперечливу схему. Це веде до того, що лінія поведінки особистості, наприклад, на рівні малої групи, може явно суперечити її лінії поведінки на рівні середньої або великої групи.

Подібні ситуації є характерними для постіндустріального суспільства.

Якщо до цього ще додати наявність у сучасному суспільстві не тільки соціально-групових, інституційних, а й мережевих порядків, то стає зрозумілим, наскільки складним є механізм поведінки особистості. У будь-якому разі зрозуміло, що аналіз цього механізму потребує пояснення взаємодії інтересів ієрархічного та мережевого порядків. Такий аналіз можливий лише в рамках методологічного знання, що відображає ці сучасні реалії й орієнтує дослідника на те, що взаємодія елементів різних рівнів у процесі поведінки має нелінійний характер.

Найбільшу складність у розумінні інтересу становить те, що він є елементом свідомості, безпосереднім збудником дій, діяльності людини і водночас об'єктивною системою соціальних зв'язків, що не залежать від їх усвідомленості суб'єктом цього інтересу. Така його двоїстість є причиною того, що суб'єкт може сприймати за свій інтерес як об'єктивно існуючу систему зв'язків, що забезпечує реалізацію його потреб, так і хибні уявлення, химерні цілі, не існуючу, вигадану систему зв'язків.

Як результат наукового аналізу, а не як конструкт ідеології, соціальний інтерес відображає сукупність зв'язків суб'єкта у певній ситуації, тобто його соціальне становище, ступінь усвідомлення суб'єктом цього становища, спрямованість на об'єкти інтересу. Тобто зміст соціального інтересу визначається соціальним становищем суб'єкта.

Соціальний інтерес знаходиться у постійній динаміці, яка відбиває етапи його розгортання, що включають різні ступені усвідомлення, а також відповідну поведінку, що адекватна тому чи іншому рівню усвідомлення. На кожному рівні усвідомленості суб'єкт намагається задовольнити інтерес або його захистити, тобто підтримати у стабільному стані свої соціальні умови й систему соціальних відносин. Якщо ж у процесі реалізації виявиться неможливість досягнення мети як інтересу, суб'єкт буде змушений переглянути всю стратегію реалізації, віднайти причини збою. У такому разі, переосмислюючи процес досягнення інтересу, суб'єкт доходить висновку про те, що або слід відмовитись від наявних засобів його досягнення, або зрозуміти хибність, чужість, нав'язність цього інтересу.

Сформований соціальний інтерес, своєю чергою, виступає чинником впливу на суспільні відносини. Зрозуміло, що вплив окремої особистості, яка реалізує свій інтерес, на суспільні процеси може бути й не помітним. Проте, коли йдеться про типову поведінку особистостей як представників певних соціальних груп чи класів, тоді результуюча таких односпрямованих впливів є помітною і значущою. У цьому разі поведінка окремих особистостей зливається (організовано чи хаотично) у потужний соціальний процес. Такі ж вагомі наслідки для суспільства має поведінка групового соціального суб'єкта, у якій реалізуються його інтереси. (Зауважимо, що однотипна поведінка окремих особистостей не тотожна поведінці групового суб'єкта).

У цьому контексті додамо, що існує ієрархія інтересів за критерієм їх

масштабу. Тож виділяють загальні й часткові інтереси. Загальні інтереси займають вищий щабель у цій ієрархії. Без реалізації, задоволення загальних інтересів не можуть бути реалізовані часткові. Також не слід забувати про ще один ієрархічний ряд, у якому перебувають інтереси. Це той ряд, який вибудовує особистість, або інший соціальний суб'єкт для себе залежно від світогляду, ціннісних уподобань і пріоритетів. Адже інтереси соціального суб'єкта мають різний ступінь важливості для нього, його життя. Тому він шикує їх у певну ієрархію за значущістю. Так, виділяють корінні, глибинні, головні, стратегічні інтереси і другорядні, периферійні, випадкові.

Крім того, соціальні інтереси можуть бути структуровані й за іншими критеріями. Як правило, дослідники виділяють соціальні інтереси за масштабістю соціального суб'єкта: а) індивідуальні, групові, класові, національні, загальнолюдські; б) за сферами їх прояву в системі суспільного життя: економічні, політичні, культурні, духовні; в) за рівнем пізнавальної достовірності: реальні, спотворені, надумані, нав'язані, підмінені тощо. Проте не завжди звертають увагу на необхідність розрізнення пізнавальних (інколи їх називають психологічними) і соціальних інтересів. Перші є проявом емоційно забарвленої інтелектуальної спрямованості, вибіркової емоційної тяги до певних об'єктів, виразом особистої приязні до певних видів діяльності, форм спілкування тощо. А другі є усвідомленим відображенням становища суб'єкта у системі соціальних відносин і його спрямованості на успішні дії щодо задоволення своїх потреб. Хоча в них є спільні ознаки – це те, що і пізнавальні, і усвідомлені соціальні інтереси є активізаторами, збудниками діяльності, поведінки суб'єкта.

Таким чином, можна зробити висновок, що інтерес проявляється і як причина, фактор у системі соціальних відносин, і як механізм розгортання соціальних відносин. У філософії і соціальних науках існувала тривала традиція розглядати соціальний інтерес як безпосередню причину дій соціального суб'єкта. Зазвичай даний постулат фіксувався в системі пояснення поведінки соціальних суб'єктів як сам собою зрозумілий факт, що не потребував будь-яких додаткових пояснень. Однак соціальний інтерес далеко не завжди проявляється як безпосередній чинник соціальної поведінки суб'єкта. Інтерес може проявлятися як соціальний механізм через послідовний ряд відносин. Вжитий тут термін «соціальний механізм» є науковою метафорою, за допомогою якої передають складні процеси суспільних відносин на різних рівнях соціального життя. Оскільки в суспільстві одночасно існує, відтворюється величезна кількість взаємозв'язків, то виникла необхідність виділення окремих їх логічно пов'язаних між собою ланцюжків, ліній, конфігурацій. За допомогою терміна «соціальний механізм», як правило, і передають подібні вузли зв'язків. Даний термін вже доволі давно застосовується в різних суспільних науках. У процесі наукового вжитку він переріс за своїм смисловим навантаженням метафору і вже претендує на статус наукового поняття.

Багато дослідників його і використовують як наукове поняття без будь-яких спроб пояснення.

Термін «соціальний механізм» переважно вживається разом з терміном «регуляція» як словосполучення «соціальний механізм регуляції». Останній має також метафоричний характер і використовується у розумінні впорядкування, організації і детермінації процесів, як зовнішня регуляція і внутрішня саморегуляція [10, с. 16].

Механізмами регуляції соціальної поведінки виступають різні феномени суспільної свідомості – світогляд, світобачення, світосприйняття, картина світу, ідеали, цілі, життєві принципи, життєві плани, ціннісні орієнтації, норми, потреби, інтереси, установки та ін. Між ними існують різнобічні й різноякісні зв'язки. Деякі аспекти цих зв'язків проявляються автоматично, без спеціальних зусиль для їх виявлення. Але в цілому механізми регуляції соціальної поведінки діють як результат їх осмисленого застосування, тобто як зовнішня і внутрішня регуляція поведінки. Початок дії, поведінки колективного суб'єкта відбувається в результаті ухвалення ним рішення. На відміну від початку дії індивідуального суб'єкта, окремої особистості, де рішення приймається як певний розумовий акт, у колективного суб'єкта прийняття рішення перетворюється на самостійний процес. Соціальні механізми забезпечують функціонування підсистем суспільства і суспільства в цілому. Інтереси як соціальні механізми регуляції є дуже складними утвореннями, які включають рівень усвідомленості особистих і групових інтересів (а ці останні залежать від розвиненості групи, рівня її консолідованості, рівня ідентифікації членів групи з даною групою і т. п.), а також рівень їх темпоральної масштабності – короткострокові, середньострокові та довгострокові.

Проблема дослідження інтересів як механізмів поведінки істотно ускладнилася в умовах масового суспільства, коли особистість є одночасно членом десятків соціальних груп. У таких соціальних умовах відбувається мультиплікація групових інтересів. З одного боку, це приводить до суттєвого зростання автономії особистості стосовно груп входження, а з другого – розмиває, знесилює внутрішньогрупові зв'язки – солідарності, рівень групової ідентичності її членів, колективну пам'ять і т. п. У постіндустріальному, масовому суспільстві через входження особистості в безліч груп її соціальні умови існування і матриця соціальних відносин стають дедалі менш повторюваними, типовими, загальними в рамках соціальних класів, етнічних і релігійних груп. Ці ж тенденції характерні й для малих груп як суб'єктів соціальних інтересів. У результаті розгортання зазначених процесів дедалі знижується однорідність великих соціальних груп, а отже, все більш абстрактною стає і групова ідентичність представників великих груп, що не може не відбитися на зниженні рівня внутрішньогрупової солідарності у великих групах.

Хрестоматійне твердження, що особистість як член великих соціальних груп ідентифікує себе з ними, діє згідно з прийнятими у них нормами,

орієнтується на їхні цінності, домагається реалізації відповідних групових інтересів, солідаризується з іншими членами груп, у сучасних умовах потребує конкретизації й уточнень. Характер взаємодії особистості з великими групами і модель її поведінки суттєво змінюється у різних історичних типах суспільств. Тренд цих змін проходить по лінії автономізації поведінки особистості. У постіндустріальному суспільстві між великою групою й особистістю розміщуються десятки малих груп, членом яких вона є. Це породжує множинні ідентичності особистості, породжуючи її внутрішні (у тому числі й ідентичнісні) конфлікти.

Така структура групових належностей особистості забезпечує високий ступінь індивідуалізації її стилю життя, суттєво ускладнює суспільну поведінку, формує нові схеми детермінації її діяльності. Особистість все менше проявляє себе безпосередньо як член великих груп. У багатьох великих групах вона частково передала свої ролі й повноваження певним інститутам та організаціям. Наприклад, як член соціального класу, професійної, майнової групи вона передає такі повноваження групам тиску, лобістським групам тощо. Подібна ж передача певних повноважень від особистості до інститутів відбувається й у політико-громадянській сфері – депутатам, політичним партіям, за які вона голосує.

Крім того, дедалі складніший перебіг мають процеси самоідентифікації особистості з великими соціальними групами, все більше розвиваються соціальні солідарності членів великих груп, доволі складно зафіксувати такі соціально-психологічні явища, як групова воля, групова пам'ять, груповий досвід, групова солідарність, групова відповідальність тощо. Проте як член деяких великих суспільних груп особистість ще значною мірою безпосередньо маніфестує свою належність до них, виступає від їхнього імені без посередників. Такими є етнічні, релігійні, вікові, гендерні та деякі інші групи.

Для глибокого розуміння соціальними суб'єктами своїх інтересів дуже важливу роль відіграє соціальний досвід. Особливо він важливий для усвідомлення своїх інтересів такими соціальними суб'єктами, як великі соціальні групи. У них відбувається постійна зміна складу вже хоча б з тієї причини, що старше покоління членів даної групи йде з життя, а їм на зміну приходять нові когорти. Історично виробилися соціальні механізми, які забезпечують передачу досвіду, накопиченого членами цієї соціальної групи, новому поколінню. У груповому досвіді присутні знання, накопичені попередніми поколіннями, і знання, які здобуло дане покоління в нових умовах. Завдяки такому механізму «кожне покоління до отриманої у спадщину суми знання (досвіду) додає свою частину, придбану ним протягом життя, і сума колективного досвіду (знання) таким чином постійно зростає» [12, с. 526–527].

Актуалізований груповий досвід є неодмінною умовою розгортання інтересу. Він виконує декілька функцій, що забезпечують колективну соціальну поведінку, яка спирається на групові інтереси. Груповий досвід є су-

купністю знань, інформації, що накопичились протягом історії існування цієї спільності. Це «когнітивний потенціал» групи, що детермінує спрямованість групового інтересу. Досвід не можна зводити тільки до накопичення суб'єктом позитивних знань, інформації. Досвід – це ще й формування певних механізмів соціальної поведінки суб'єкта. Механізми проявляються одночасно як реалізація накопичених знань, сформованих установок і ціннісної спрямованості, набутих навичок поведінки та емоційної схильності суб'єкта. Однак традиційний механізм передачі досвіду починає давати збої. Ще Г. Гадамер звернув увагу на те, що люди намагаються передати свій досвід своїм дітям, аби вберегти їх від помилок. Однак, на думку вченого, соціальний досвід кожна людина повинна набувати самостійно, оскільки в історії нічого не повторюється. І якщо діти спиратимуться лише на досвід старших, то вони будуть постійно помилятися [13, с. 420–421].

Значення групового соціального досвіду в сучасних умовах зменшується ще більше, оскільки, по-перше, зростає динаміка перебігу соціальних процесів, а отже, в принципово нових соціальних умовах колишній досвід стає зайвим, по-друге, в умовах нестабільного суспільства, де порушений порядок взаємодії між базовими соціальними інститутами, істотно деформовані соціальні норми і т. п., тобто в умовах збою функціонування соціальної матриці, накопичений в інших умовах досвід є зайвим. Групи із слабо ідентифікованими членами не здатні на результативні громадські акти. Їхня поведінка в сучасному суспільстві цілком укладається в логіку суспільного спектаклю, логіку публічної масової гри. Вона мало чим схожа на класичні класові рухи, через які соціальні групи виступали за свої права в умовах індустріальних суспільств. Нерідко, самі того не бажаючи, суспільні рухи стають засобом відволікання уваги суспільства від гострих політичних і соціально-економічних проблем. Не маючи жодних об'єктивних передумов, у тому числі й не будучи виразником інтересів великих стійких соціальних груп, вони приречені на короточасні ефекти за умови підтримки їхніх виступів засобами масової інформації. Прикладом можуть слугувати рух захисту ошуканих вкладників банків, спільноти ошуканих забудовників, рух за права батька на відпустку для догляду за дитиною тощо. Через них, можливо, й буде досягнутий короткотривалий інтерес, але об'єктивно причини подібних явищ не будуть усунуті.

Сучасні інформаційно-комп'ютерні технології породили новий тип соціальних утворень – короточасні об'єднання людей, що утворюються задля розв'язання певної громадської проблеми. До них входять люди з різних верств суспільства, нерідко з різних країн світу, але ті, що мають спільну позицію, спільну думку з даної проблеми. Наприклад, рух «Окупай», який висунув справедливе і привабливе гасло 99/1. Однак він не мав міцної організації і структури, яскраво виражених та організаційно закріплених лідерів, не мав списків учасників, тобто чітких меж групи. У таких утвореннях відсутня

стійка групова солідарність. Вони створені на ґрунті короточасної, ситуативної солідарності. Такі організованості не можна назвати соціальними групами в класичному сенсі. Вони виникають на обмежений час, швидко досягають піку популярності й потім розпадаються. Їхньою перевагою є велика мобільність, висока швидкість пересування у просторі. Подібні утворення не мають інших інтересів, крім поточних, поверхових, короткотривалих. Тому, ставши модним на кілька тижнів у різних західних країнах, наприклад, згаданий рух «Окупай» швидко розпався. Адже солідарність утворюється на основі довіри до своєї соціальної групи, що складається на основі довготривалого досвіду спілкування.

У сучасному масовому суспільстві з розгалуженими соціальними групами, в десятки, а то й сотні яких входить одна й та ж особистість, все складніше сформуванати високий рівень внутрішньогрупової довіри. В українському нестабільному суспільстві в останні два десятиліття сформувалася суспільна атмосфера тотальної недовіри. Не довіряють нікому – ні державним інститутам, ні громадським організаціям, ні політичним партіям, ні співгромадянам, ні сусідам, ні членам однієї поселенської громади, ні жителям одного міста. У цій атмосфері суспільство переживає кризу солідарностей усередині традиційних соціальних груп. Зрозуміло, що в такому суспільстві важче виникають і мережеві сучасні утворення. Ще важче проходять процеси усвідомлення стратегічних інтересів соціальних груп. До того ж самі великі соціальні групи перебувають у стані переформатування.

Суспільна практика свідчить, що не за будь-якої поведінки суб'єкта причиною виступає інтерес. Пусковим мотивом поведінки в одних випадках може стати моральний чинник, в інших – наслідування, реклама, мода, у третіх – етнічний фактор, у четвертих – мовний, у п'ятих – релігійний і т. д. Крім того, поведінка соціального суб'єкта, як правило, одночасно детермінується кількома причинами, у тому числі й кількома інтересами. Між різними типами інтересів виникають складні й неповторні взаємодії – від гармонії, узгодженості до протистояння та боротьби. Конкретний характер взаємодії між різними типами інтересів є надзвичайно складним і в кожному окремому випадку індивідуалізованим. Для одного суб'єкта провідним може бути економічний інтерес, що підпорядковує інші. Наприклад, задля вигоди, прибутку суб'єкт зневажає моральні норми і підпорядковує моральний інтерес. Для іншого суб'єкта більш важливим буде моральний інтерес, і щоб зробити добро, він може відмовитися від матеріальної вигоди. Третій на перше місце ставить свої етнічні інтереси. Підкреслюючи різноманітність інтересів як факторів соціальної поведінки особистості, М. Вебер виділив навіть «престижний інтерес» [14, с. 634].

Окремо в цьому ряду стоять інтереси самореалізації. Вони мають інтегральний характер і передбачають досягнення особистістю певного статусу в суспільстві. Високий соціальний статус особистість може зайняти через

кар'єру (тут складаються особливо напружені відносини конкуренції за визнання); а може змістовно самоствердитися в певній сфері як професіонал. У ринкових суспільствах особистість орієнтують на успіх. Не має значення, про який успіх йдеться. Головне – бути першим, упізнаваним. Така модель реалізації інтересу породжує потворні явища, коли людина нехтує моральними нормами заради здобуття першості та визнання. Проте процес самореалізації людини в суспільстві може розгортатися і таким чином, що кожному члену спільноти знайдеться гідне місце, а не через успішність, лідерство декількох і провал, невдачі, лузерство інших.

У процесі реалізації суб'єктами своїх соціальних інтересів між ними виникають конфлікти, протистояння, колізії, боротьба. В основі конфлікту інтересів лежить конкуренція соціальних суб'єктів за ресурси, за обмежені можливості задоволення потреб. Але конфлікт інтересів виникає не тільки між різними суб'єктами, а й у середині одного суб'єкта. Це стосується як окремої особистості, так і групових суб'єктів. Внутрішній конфлікт інтересів окремої особистості виникає в тих випадках, коли її рольові інтереси вступають у протиріччя. Ситуації конфлікту інтересів виникають і на рівні малих груп, і на рівні великих груп, і навіть на національному рівні.

У кожному суспільстві для регулювання діяльності, пов'язаної з обстоюванням своїх інтересів суб'єктами, функціонує інститут права. Через систему встановлених правових норм соціальні суб'єкти реалізують свої інтереси, вирішують і погоджують взаємні конфлікти, колізії. За допомогою права держава пропонує і вимагає узгодження суперечливих інтересів. Наприклад, у Конституції України поняття інтересу використовується понад півтора десятка разів. Однак якщо суспільна практика складається так, що проголошувані права захисту інтересів соціальних суб'єктів (особистості та груп) через закон не дотримуються, то це призводить до ескалації соціальних конфліктів і зростання соціальної напруженості. Так, українські закони проголошують вирішення спірних питань через суд. Однак практика переконує, що цей шлях є реальним тільки для третини тих, хто його обрав, оскільки більшість рішень українських судів не виконуються.

Неузгодженість правових механізмів регулювання інтересів між соціальними групами та окремими особистостями в соціумі веде, врешті-решт, до зростання рівня суспільної турбулентності. Останній може так зрости, що суспільство перейде у стан нестабільного. Тому важливо досліджувати особливості перебігу механізмів регулювання інтересів в умовах нестабільного суспільства. Подібне завдання висуває перед дослідниками нові труднощі, оскільки в поле аналізу потрапляють слабо прогнозовані або навіть зовсім не прогнозовані соціальні процеси. Однією з основних рис нестабільного су-

спільства є несподівані, непередбачувані, часто різкі й швидкі, зміни в економіці, політиці, праві, соціальному середовищі [15; 16].

Отже, аналіз засвідчує, що соціальний інтерес є потужним регулятором поведінки соціальних суб'єктів усіх рівнів. У кожному з історичних типів суспільств механізм розгортання соціальних інтересів набуває специфічної форми. Чим більш внутрішньо різноманітним є суспільство, тим більш складними є механізми прояву соціальних інтересів як регуляторів діяльності і поведінки суспільних суб'єктів. Інтереси як механізми регуляції поведінки розгортаються на різних рівнях прояву суспільного життя, у різних сферах суспільного організму – у політиці, економіці, соціальній сфері, культурі, духовній сфері. Кожен із цих зрізів їх прояву має систему опосередковуючих елементів розгортання інтересів. Названі тенденції проявляються по-новому в умовах соціальної нестабільності. З одного боку, дія інтересів як механізмів соціальної поведінки у цих умовах зазнає деформації і втрачає свої сутнісні якості, з другого – розладнані старі механізми регуляції створюють можливості для прояву інтересів у вигляді нових механізмів регуляції соціальної поведінки. Якщо ж ситуація нестабільності в суспільстві затягується у часі, то розгортаються загрозливі для соціуму умови: руйнуються старі соціальні інтереси і їх прояви у якості механізмів регуляції поведінки соціальних суб'єктів, нових же своїх інтересів соціальні суб'єкти усвідомити ще не можуть через плинність, флуктуації суспільних процесів і неоформленість соціальних інститутів. Дана ситуація є проявом збою соціальної матриці. Збій розгортається у формі існування короточасних, поточних, безпосередніх інтересів як механізмів регуляції поведінки суб'єктів і втрати ними уявлень про свої корінні глибинні інтереси. Такі варіанти поведінки суб'єктів є ситуативними, вони не можуть бути складовим елементом у довгострокових стратегіях діяльності і життя соціальних суб'єктів.

Література

1. Гельвеций К. А. Об уме. Соч. в 2 т. Москва: Мысль, 1973. Т. 1. 587 с.
2. Гегель Г. Ф. Соч. Москва: Гос. изд. полит. лит., 1956. Т. 3. 372 с.
3. Гегель Г. Ф. Соч. Москва – Ленинград: Соцэкгиз, 1935. Т. 8. 468 с.
4. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 18. 807 с.
5. Див.: Соціальні інтереси в контексті соціокультурної модернізації: монографія / за ред. О. Злобіної. Київ: ІС НАНУ, 2011. 323 с.
6. Сиренко В. Ф. Интересы и власть. Киев: Оріяни, 2006. 2006.
7. «Соціальний інтерес – соціологічна категорія, що позначає все те, що має якесь значення для задоволення соціальних потреб людей, а також самі потреби людей». – Толковый словарь обществоведческих терминов / Н. Е. Яценко. Санкт-Петербург: Лань, 1999. 524 с.
8. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 2. 651 с.
9. Вебер М. Основные социологические понятия // Западноевропей-

ская социология XIX – начала XX веков. Москва: Междунар. ун-т бизнеса и управления, 1996. 354 с.

10. *Саморегуляция* и прогнозирование социального поведения личности / с коммент. В. А. Ядова. Ленинград: Наука, 1979. 307 с.

11. *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. 5-е изд. Т. 23. 594 с.

12. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество. Москва: Политиздат, 1992. 543 с.

13. *Гадамер Х.* Истина и метод: основы философской герменевтики. Москва: Политиздат, 1988. 704 с.

14. *Вебер М.* Основные социологические понятия // Вебер М. Избранные произведения. Москва: Прогресс, 1990. 705 с.

15. *Гидденс Э.* Ускользящий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь. Москва: Весь мир, 2004. 120 с.

16. *Бауман З.* Текущая современность. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 240 с.

Розділ 5. СПОСІБ І СТИЛІ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ В СИТУАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ВИЖИВАННЯ

Український соціум вже майже три десятиліття перебуває у стані глибоких суспільних перетворень. Кардинальні зміни, що відбуваються, мають системний характер і ведуть до якісних перетворень життя як усього суспільства, так і його окремих соціальних груп і особистостей. Проте результатом суспільних трансформацій, на жаль, став збій функціонування соціальної матриці. Основними напрямками змін у ці роки були, по-перше, зміна суспільного ладу, перехід від державної форми власності до приватної, перетворення у політичній сфері суспільства – суспільне й офіційне визнання правовою системою держави різноманітних ідеологій та формування багатопартійної системи, формальний розподіл гілок влади та утвердження систематичних виборів парламенту і Президента, органів місцевого самоврядування, занепад, руйнування старих соціальних інститутів, пристосування деяких з них до нових умов і формування нових. По-друге, зміни способів життєдіяльності людей викликані причинами технологічного характеру – розвиток засобів комунікації та новітніх технологій ведуть до прискорення ритму і темпів життєвих процесів, до зростання суспільної і просторової мобільності населення. По-третє, зміни стилів життя різних груп населення, що зумовлені глобалізаційними процесами і які більшою чи меншою мірою зачепили, втягли у свою орбіту Україну: поширення однакових цінностей, уніфікованих норм і взірців поведінки. Аналіз показує, що в цих умовах відбувається плюралізація стилів життя населення, дедалі помітнішими стають відмінності форм життєдіяльності між поколіннями.

Окремі аспекти цих процесів уже стали предметом дослідження вітчизняних соціологів. Проте в них переважно висвітлювалися проблеми під кутом зору розгортання або певних суспільних процесів – економічних, політичних, соціокультурних, або змін соціальних інститутів – власності, держави, армії, сім'ї, освіти тощо, або трансформації соціальних структур. Малодослідженими залишаються питання, пов'язані з життєдіяльністю соціальних суб'єктів як цілісних утворень – груп і особистостей – та їх вплив на характер функціонування соціальної матриці. На нашу думку, дослідження цього аспекту людського буття може бути плідним через аналіз способу і стилів життя.

Спочатку висловимо деякі міркування щодо головного суб'єкта суспільного життя – особистості. У період хрущовської «відлиги» і наступний за нею період широким фронтом розгорнулися дослідження, присвячені особистості. Це була реакція на ситуацію попередніх десятиліть, коли досліджувались лише проблеми народних мас та класів. У цей час були надруковані

праці класиків зарубіжної філософії, соціології у цій галузі. Науковці хоча б побіжно ознайомились із розробками проблеми особистості у світовій наці.

У вітчизняній науці сформувався цілий напрям досліджень, присвячених особистості. Опубліковані десятки монографій на тему особистості в філософії, праві, соціології, психології, соціальній психології тощо. В Інституті соціології НАН України під керівництвом Л. Сохань склалася наукова школа життєтворчості особистості. У центрі її досліджень була особистість як творець свого життя. Домінантою цієї доктрини була особистість, яка сама творить своє життя, яка відповідальна за свою долю і від неї самої залежить, як складеться її життя. Однак на переломі тисячоліть інтерес до дослідження особистості різко спадає. Можливо, на це вплинуло те, що увагу перетягли на себе кардинальні й масштабні соціальні процеси, пов'язані з розпадом СРСР, можливо, більш привабливою стала тема глобалізації тощо.

Причина занепаду тематики особистості у пострадянський період потребує окремого дослідження. Проте як факт можна констатувати, що в останні два десятиліття поняття «особистість» серед наукових розробок відійшло в тінь. Можливо, це малопомітно в психології, але в соціології та філософії – дуже помітно. Щоб пересвідчитись у цьому, достатньо перегорнути зміст номерів відповідних наукових часописів. До того ж у сучасних наукових розвідках центральною проблемою є не поняття «особистість», а ті поняття, що відображають процеси її становлення, розвитку та функціонування: соціалізація особистості, цінності особистості, соціальні ролі особистості, ідентифікація особистості тощо.

Ще одну з причин такого становища ми вбачаємо у тенденції західних країн відходу від теорії і практики матриці Просвітництва. Філософською підставою теорії особистості були, як відомо, ідеї Просвітництва: гуманізм з його цінностями добра, людяності, всебічного розвитку особистості. Однак суспільство споживання відкинуло їх.

Українське суспільство ще не стало в повному розумінні суспільством споживання. Стати таким йому заважає глибока бідність. Однак, незважаючи на бідність, населення орієнтується на консьюмеристські цінності і приймає їх. У цих умовах конструкт всебічно розвиненої особистості стає рудиментом, свого роду утопією, легендою. А оскільки ми живемо в країні мрійників і утопістів, то примудрилися навіть до Конституції України, у її статтю 23, записати: «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості». Щоправда, у країні, де за останні майже три десятиліття відбулися найбільші втрати у соціальній сфері – розпад системи масової доступності до установ, секцій фізкультури і спорту, до художніх гуртків, студій, хорів, танцювальних колективів тощо, де відбувся катастрофічний занепад бібліотек, системи видавництва і розповсюдження книг,

ніхто й не сприймає це конституційне положення всерйоз. Воно у певному сенсі сьогодні звучить як знущання [1].

Безсумнівно, в суспільстві, де панують цінності споживання, не могли не відбутися принципові зміни й у науковій тематиці. У результаті тема особистості стала вимиватися з наукового тезаурусу, вона стала відтіснятися на маргінес як наукових проблем, так і публіцистичних тем. Добре це чи погано, важко сказати. Це питання риторичне.

Хоча багатьох людей тривожить питання, чи повернеться колись суспільство, всі ми до цінностей гуманізму. Якщо повернемося, то чи зробимо їх знову домінантою виховання особистості? Якщо не зробимо, тоді постає ще одне питання: чи готові філософи, вчені, політики дати аргументовану відповідь на питання: якими будуть наслідки втрати цінностей гуманізму для людства? Якою буде нова матриця смислів, якщо людство відмовиться від ідеалу всебічно розвиненої особистості? Можливо, суспільство буде по-іншому розуміти призначення людської особистості, по-іншому розуміти сенс життя людини?

А поки що ми перебуваємо в тій лакуні, де бенкет править постмодернізм з його всеїдністю. Тут, мабуть, одним із небагатьох, якщо не ідеалів, то всіма визнаних орієнтирів, є успіх. Тому в центрі досліджень – не особистість, а методики по досягненню нею успіху. Проте успіх не передбачає ні всебічного розвитку особистості, ні її самореалізації, а тільки самоствердження в успіху будь-якою ціною. При цьому замовчується той факт, що успіху досягають одиниці, а всі інші набувають статусу тих, що програли, лузерів.

Останнім часом у дослідженнях місце поняття особистості зайняло поняття ідентичності. Воно стало універсальним пояснювальним поняттям, пов'язаним з життям і поведінкою людини в суспільстві. Воно стало модним і доволі часто використовується у неналежному контексті. Публіцисти і навіть учені часто доволі вільно користуються ним. Його подають як синонім особистості. При цьому воно відображає, головним чином, ті аспекти людини, де вона змінюється, трансформується, перетворюється. Крім того, людина подається як істота з множинною ідентичністю. Якщо так подрібнювати особистість на ідентичності, то незрозуміло, що ж залишається від особистості? Яке поняття відображає ту цілісність, яка проходить різні життєві етапи, залишаючись тотожною самою собі? Що залишається від людини як особистості, як індивідуальності?

У зв'язку з цим постає питання про ядро особистості. Воно є чи його немає? У сучасній теорії ядро особистості розбилося, розкололося на агрегатну множинність. Однак з агрегату навіть ідентичностей не можна зібрати цілісну особистість. Якщо немає ядра особистості, то і немає особистості, а є ідентичності, багато ідентичностей. Чи залишається особистість все життя одним суб'єктом? Відсутність ядра особистості веде до парадоксу – виходить, що життя проживає біологічний індивід, в якому в різний час втілю-

ються, живуть кілька різних, що не з'єднуються між собою, ідентичностей. Утім, життя ставить над нами неймовірні експерименти. У сучасних умовах говорять не про самовдосконалення людини у професії, а про особистісні професійні, посадові проекти, що виконуються у певні терміни життя, у певні часові проміжки. Ці проекти змінюють один одного або реалізуються паралельно, причому часто не стикуючись між собою – це немов би життя різних істот.

У такому разі, можливо, вже пора переглядати й основи права – адже якщо слідувати сучасним теоріям ідентичності, то вони в особистості змінюються, як кадри в кіно? Якщо з такою швидкістю змінюється особистісна ідентичність, то хіба ж можна судити за якісь злочини те тіло, в якому вже змінилась особистісна ідентичність, а можливо, вже й не одна, а декілька ідентичностей? І як тут бути, якщо так тлумачити ідентичність, ще з одним її різновидом – з моральною ідентичністю, совістю, сумлінням?

Відсутність ядра особистості (або наявність пошкоджень у ньому) відкриває можливості маніпуляцій з ідентичністю. Особливо масовою є маніпуляція зі своєю ідентичністю в минулому. Багато людей відчуває дискомфорт щодо свого минулого, розглянутого через призму сьогодишньої кон'юнктури. У поведінці й риторичі вони весь час хочуть підкреслити, що їх там не було, це було не з ними. Особистість з пошкодженим ядром легко відмовляється від себе, від своїх ідентичностей у минулому, мабуть, витісняючи в підсвідомість усі свої минулі ідентичності, які не вписуються в поточну політико-ідеологічну кон'юнктуру, таким чином вирішуючи проблему морального дисонансу. До речі, ядро особистості, крім іншого – це той фундамент, який дає змогу їй протистояти конформізму. А його відсутність збурює масовий конформізм.

Окреслені тут теоретичні питання породжені масштабними перетвореннями, які відбуваються в нашій країні в останні десятиліття. Зміна соціально-економічного устрою суспільства зумовлює перемини в системі суспільних цінностей – політичних, економічних, соціальних, культурних, етичних, що, своєю чергою, підштовхнуло до зміни типів соціальної поведінки населення, стилів життя. Трансформація соціальних інститутів ще продовжується й сьогодні. У суспільстві співіснують елементи різних соціальних систем, діють соціальні цінності й установки, що притаманні різним соціальним устроєм. Демократизація суспільного життя, розширення свобод – аж до анархії й всездозволеності, співіснування елементів різних соціально-політичних систем, а також прояв глобалізаційних явищ сприяють плюралізації й відтворенню багатоманітності стилів життя.

Нові реалії українського суспільства породжують як теоретичні, так і практичні виклики, оголюють гострі проблеми, які необхідно невідкладно розв'язувати як управлінцям, так і науковцям. Адже докорінно змінився тип

суспільних відносин, формується новий спосіб життя, проявляються нові стилі життя.

У теоретичній площині насамперед слід розмежувати поняття «спосіб життя» і «стиль життя», оскільки вони обидва відображають моделі організації життя особистості. Тільки перше віддзеркалює ті засади організації життя, які є безумовними передумовами соціального буття, вийти за які особистість ніяк не може. Вони їй задані, нав'язані, визначені наперед. Щоправда, ми були свідками і учасниками зміни способу життя цілого суспільства, тобто такого періоду, коли різко змінювалися основні політичні, економічні та соціальні засади, які до цього виступали для декількох поколінь безумовними передумовами соціального буття, середовищем життя особистості. Процес таких кардинальних суспільних перетворень, ущільнених у часі, потребує окремих досліджень.

У даному контексті для нас важливо відзначити те, що відбулася системна зміна засад організації суспільного життя: відбувся перехід від державної форми власності до приватної, від планово-адміністративної форми управління економікою до ринкової. Змінюється суспільна легітимація ціннісних орієнтирів – від однопартійної системи до багатопартійної, від колективізму до індивідуалізму. Особливо відчутними і болючими для основної маси населення стали швидкі й різкі зміни у соціальній сфері – втрата попередніх соціальних статусів і рівня життя. Суспільство миттєво розкололося на купку багатіїв і переважну більшість бідних людей. Саме ці зміни визначили появу нових способів життя – показний, демонстративний спосіб життя олігархів і спосіб життя більшості населення, зосередженого на проблемі виживання. Ці полярні способи життя тепер фіксуються не тільки як результати наукових досліджень, теоретичного аналізу, а й як очевидна для будь-кого даність.

Спосіб життями ми розглядаємо як типові форми життєдіяльності соціальних суб'єктів, які зумовлені соціальними інститутами, соціально-політичним та економічним ладом, культурою. Спосіб життя – це категорія, що відображає системні принципи організації життя людей у суспільстві. Вона включає принципи організації соціально-економічної сфери життя суспільства, ідею сенсу життя, найвищі суспільні цінності. Тобто ця наукова категорія відображає сукупність тих соціальних відносин, інститутів, потенціал яких перевищує спроможність особистості і малої групи контролювати їх та управляти ними. Будучи результатом соціальної творчості мас, соціальних груп, спосіб життя щодо окремої людини, яка вступає в життя, є об'єктивною умовою її існування, найважливішою детермінантою становлення її як особистості, детермінантою, що задає граничні межі її суспільного існування. Особистість і група можуть лише своєрідно засвоїти, індивідуально адаптуватись, пристосуватись до тієї логіки,

яку задають ці соціальні відносини, але заданий ними принцип моделі суспільної поведінки соціальні суб'єкти сприймають як даність.

Категорія «стиль життя» – відбиває той зріз людського життя, де особистість чи група можуть проявити свою автономність до суспільного цілого та принципів його існування. Це типова поведінка груп і категорій людей, у якій вони виявляють свій вільний вибір. Стиль життя – це та сторона організації життя людини, в якій особистість виявляє себе через свій світогляд, свої ідеали, уявлення, смаки і преференції, самоствердження. Через стилі життя особистість демонструє ієрархію цінностей, які вона поділяє. Завдяки таким виборам і схильностям, смакам, манерам людина наповнює смислами своє життя, задовольняє потреби і реалізує свої інтереси у повсякденній життєдіяльності [2].

У методологічній площині важливо з'ясувати, у яких рамках можна говорити про стиль життя, а в яких – про спосіб життя, де між ними проходить межа, де проявляється вільний вибір особистості, а де її поведінка задана обставинами. Хоча і в самому стилі життя важливо розрізнати прояв особистістю власної позиції і конформізм; свавілля і оптимально обраний для даних умов варіант життєдіяльності; уявний, бажаний стиль життя і реальну поведінку і т. д. Стиль життя може зумовлюватися: а) традиціями і звичками; б) вибором одного із існуючих типів поведінки (адаптаційний, конформістський вибір); в) бажанням самореалізації чи самоствердження через певний тип поведінки; г) комбінаціями перших трьох варіантів.

Своє майбутнє особистість конструює залежно від рис характеру, життєвого досвіду, рівня власного розвитку, ерудиції та освіти, матеріального стану. У одних така поведінка виглядає як обґрунтована багаторічна стратегія, у інших – як тверді наміри на найближчі місяці, а у когось – як відірвані від життя фантазії. Для стилів життя постмодерних суспільств характерною тенденцією є те, що життєві стратегії втрачають масштабність, цілісність, суб'єкту моноцентричність. Життєва стратегія особистості скорочується, її просторово-часовий масштаб перетворюється немов би із стаєрського на спринтерський. Вона вибудовується особистістю для якогось обмеженого в часі проекту. Після завершення останнього особистість приступає до реалізації нового життєвого проекту. І таким чином протягом, скажімо, десятиліття, як ми вже зазначили вище, особистість може реалізувати кілька проектів, що доволі суттєво відрізняються один від одного і що навряд чи відповідають логіці одного життєвого проекту, тобто певній цілісній стратегії життя. Нерідко буває й так, що один проект суперечить іншому, хоча на часовій осі вони і стоять поряд, один за одним, у часовому періоді, протягом якого вони здійснювались.

У сприятливих, благополучних і стабільних соціально-економічних і політичних умовах горизонт майбутнього особистості, який вона бачить, є досить далеким, протяжним у часі й щільно наповненим змістом для різних

сфер її життя. Проте коли країна потрапляє у смугу соціальної турбулентності, особливо у багаторічну системну суспільну кризу, тоді особистість втрачає можливість для реалістичного планування майбутнього, горизонт прогнозування у неї зменшується до кількох місяців і навіть тижнів, а деякі сфери життя виключаються із планів, виносяться за дужки майбутнього. У моніторингу у 2013 р. ми поставили респондентам запитання «*На який термін Ви плануєте своє життя?*». Виявилось, що кожен дев'ятий респондент (11%) планує його на один день, ще 8,5% планують своє життя на тиждень, 10% – на місяць, 5% – на 2–3 місяці, ще 5% – на півроку і 11% – на рік. 23% опитаних взагалі не планують свого життя. І лише 12% населення планують своє життя на рік і більше.

Що особливо тривожить, так це те, що 15% молоді віком до 30 років взагалі не планує свого життя, а 37% – всього лиш на півроку і менше. Тобто більше половини української молоді не вибудовує осмисленої, хоча б середньострокової, стратегії життя.

На жаль, наша країна вже багато років перебуває у стані економічної, соціальної і політичної нестабільності, на яку накладаються внутрішні і глобальні кризові явища. Характер як внутрішньої, так і зовнішньої політики позначений високим рівнем невизначеності та непередбачуваності. Ці якості пронизують усе суспільство: державні інститути, законодавство, державну політику, поведінку, навіть ідеологію політичних партій і поведінку окремих людей. Це породжує у громадян невпевненість, обмежує горизонти їхнього майбутнього. До того ж у нас є непередбачуваним не тільки майбутнє, а й минуле. За останні десятиліття у нас змінилося вже декілька версій вітчизняної історії. Кожна чергова версія наві'язувалася навчальним закладам як обов'язкова. Часті зміни версій історії породжують у суспільстві цинізм, а невпевненість у майбутньому формує у громадян розгубленість.

Про це свідчать відповіді респондентів на запитання соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України щодо впевненості у майбутньому. У 2012 р. лише 7% опитаних вистачало впевненості у своєму майбутньому. У молоді цей показник був вищий, що природно. Проте він дорівнював лише 12%. Більшості ж населення – 73% – не вистачало впевненості у своєму майбутньому. Навіть дві третини молоді не відчуває такої впевненості. Особливо вражаючим є цей показник у людей старших 55 років – 75%. Серед жінок більше, ніж серед чоловіків, тих, кому не вистачає впевненості у майбутньому – 74% і 71% відповідно.

У 2017 р. запитання щодо майбутнього було сформульовано по-іншому. У людей запитували, які виникають у них почуття, коли вони думають про своє майбутнє. Почуття впевненості щодо майбутнього виникло лише у 11% респондентів.

Це значною мірою пов'язано з тим, що в суспільстві все ще гострою залишається проблема адаптації до нових суспільних умов. У 2013 р. ми ста-

вили запитання *«Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?»*. Лише 16,5% опитуваних відповіли, що активно включились у нове життя, а ринкові відносини уявляються для них природним способом життєдіяльності. До 2017 р. кількість таких людей зросла до 22%. Найбільша кількість людей намагається знайти себе у нинішньому житті. У 2007 р. таких було 32,5%, у 2013 р. – 34%, у 2017 р. – 35%. Тобто за десять років їх частка зросла на 2,5%, але їхній масив у цілому в суспільстві в останнє десятиліття знаходиться в межах третини населення. З 2007 по 2013 р. кількість тих, хто заявив, що не має бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живе як доведеться, чекає змін на краще, зменшилась з 38% до 31%. Але з 2013 по 2017 р. вона залишилася незмінною.

Багато людей сприймає те, що відбувається у нашому суспільстві в останні десятиліття, як відхилення від норми, ненормальність. Так, на запитання, що сьогодні об'єднує людей в українському суспільстві, майже чверть респондентів (24%) у 2016 р. відповіли: «Відчуття втрати нормального життя».

Соціальна дезадаптованість особистості проявляється у незадоволеності нею становищем у суспільстві. У 2013 р. більше половини українських громадян (51%) були незадоволені своїм становищем у суспільстві і лише 18% задоволені. У 2017 р. ситуація не покращилася – тепер уже 56% громадян незадоволені своїм становищем у суспільстві, хоча частка задоволених трохи зросла – до 24%.

Невдоволеність людей сучасною ситуацією в суспільстві, рівнем життя, своїм статусом, неможливість вийти із цієї скрутної ситуації сублімує теперішнє у майбутнє. Щоб мобілізуватися, вишукати опору, знайти надію, люди залучають до себе в союзники майбутнє і починають вірити в нього. 29% опитаних у 2017 р. відповіли, що людей в українському суспільстві об'єднує саме віра в краще майбутнє. Проте вихід у майбутньому для себе бачать далеко не всі. Майже щоп'ятий (19%) респондент вважає, що його об'єднує зі співвітчизниками страх перед майбутнім.

На майбутнє можна дивитись у різному масштабі віддаленості – у дуже далеке, середньої віддаленості й у недалеке майбутнє. Якщо під час анкетного опитування респондентам задати горизонт майбутнього до одного року і запропонувати спрогнозувати, чи налагодиться їхнє життя у цей період, чи ніякого поліпшення не відбудеться, то 60% з них вважає, що ніякого поліпшення не відбудеться, і лише 12% вважає, що життя більш-менш налагодиться. Причому найбільше тих, хто не вірить у поліпшення життя протягом найближчого року, серед незадоволених своїм становищем у суспільстві – 61%. Із наведених даних можна зробити висновок, що найближчим часом більше половини населення нічого доброго для себе не очікує.

Таке в цілому неприйнятне для людини соціальне становище формує і її емоційний стан, її емоційне сприйняття майбутнього. За даними моніторингу за 2017 р., коли люди думають про своє власне майбутнє, то найбільше

серед них тих, у кого переважає надія – 47% (це на 4% менше, ніж у 2012 р.). У 26% опитаних переважає оптимізм. Проте у 30% переважає тривога, у 21% – розгубленість, у 15% – страх.

Коли люди думають не про своє майбутнє, а про майбутнє країни, то фари почуттів ще більше тьмяніють. У цьому випадку надія переважає лише у 47% респондентів, оптимізм – у 21%, а от тривога – у 34%, страх – у 17%.

Невизначеність соціального становища людини, невпевненість у тому, що вона власними силами може побудувати своє бажане майбутнє, підштовхує її до астрології, до допомоги провісників. 17% (2016 р.) опитаних заявили, що вони довіряють астрологам.

На складні умови соціального виживання, що розтягнулись у нашому суспільстві на десятиліття, накладаються виклики постмодерного суспільства, пов'язані з швидкоплинністю соціальних процесів, динамікою технологічних змін, потребою у нових принципах набуття загального рівня освіти і засвоєння основ професій. Раніше освіту і професію особистість набувала на початку життєвого шляху і вони були надійною основою для формулювання життєвої стратегії, ресурсом для її розгортання. У теперішніх суспільних умовах неможливо отримати таке гарантоване для всієї життєвої стратегії підґрунтя. Для реалізації життєвих планів особистість повинна безперервно вдосконалювати свою освіту. Їй доводиться протягом життя оволодівати кількома професіями.

Навіть сім'я перестала бути усталеним інститутом. Можуть заперечити, що і в минулі часи сім'ї розпадались. Так, але такої ситуації, щоб на 100 шлюбів припадала половина розлучень, ще не було. Сьогодні ми маємо якісно новий стан існування інституту сім'ї, який породжує нові стилі життя особистості.

Повертаючись до логіко-гносеологічного аспекту категорії «стиль життя», хотілося б підкреслити, що вона, будучи соціологічною категорією, яка загострює увагу на конкретних рисах поведінки, діяльності, спілкування особистості, залишається узагальнюючою логічною конструкцією. Хоча вона й відображає особистісні вибори, але все ж не можна гіпостазувати її індивідуалізуючий аспект. До даної категорії включаються не просто індивідуальні варіанти поведінки (вони завжди неповторні, унікальні), а індивідуалізовані, але все ж повторювані не тільки у межах життєдіяльності окремої особистості, а й цілої категорії людей. Ці люди можуть відрізнятись за всіма іншими параметрами, але в сенсі життєвих виборів у певній соціальній сфері вони близькі, подібні. Власне на цьому підґрунті й утворюється категорія стилю життя. Без чисельності типових повторюваних соціальних практик, які є базисом теоретичних категорій, навряд чи можна говорити про стиль життя як соціологічну категорію.

Повноцінна стильова різноманітність проявляється за умов високого рівня життя, високої якості життя, демократичного і толерантного суспільства.

Відсутність, бодай, одного із цих елементів ускладнює можливості вибору особистості, а значить і обмежує різноманітність стилів життя, робить їх настільки специфічними, що для визначення виникає потреба в інших термінах. Така проблема виникає при дослідженні стилів життя у нашій країні.

Вкрай низькі життєві ресурси населення зумовлюють специфічний спосіб життєдіяльності, який називається виживанням. В умовах дефіциту життєвих ресурсів людина спрямовує, концентрує наявний у неї життєвий потенціал на задоволення безпосередніх, базових потреб – у їжі, одязі, утриманні житла і відмовляється від усіх інших. Уся життєдіяльність людини зосереджена навколо того, щоб відтворити себе фізично і допомогти це зробити своїм близьким, щоб задовольнити найпростіші, найнеобхідніші соціальні потреби. Тобто вона не може, у неї немає можливості задовольняти інші потреби, передусім культурні, дозвіллеві, креативні, пізнавальні, потреби в повноцінному підтриманні й відтворенні здоров'я.

Вживання – це такий тип поведінки, коли будь-які перспективні поведінкові стратегії відкладаються, а все зосереджується на нагальних, безпосередніх завданнях. Людина організовує у таких умовах своє життя як очікування: зараз домогтися лише елементарного відтворення життя, а після вже можна буде повнокровно розвиватися. Вживання – це відкладання задоволення своїх потреб, важливих вчинків, дій на майбутнє. Життя у цих обставинах немов би консервується, воно спрощується, із багатогранного перетворюється на площинне. Вживання як спосіб життя в підсумку може бути визначене як організація життя особистості в умовах вкрай обмежених ресурсів, коли всі форми активності спрямовані на самозбереження.

У ситуації виживання всі елементи внутрішньої структури особистості ревізуються, оскільки цілі, орієнтації, установки, норми, стандарти, зразки більш благополучного етапу життя тут стають чужорідними, вони не діють, точніше не спрацьовують. Колишні життєві значення стають неадекватними реаліям, звичний обсяг потреб зменшується. Буденні варіанти поведінки, що давали раніше результат, стають ризикованими, позитивні результати соціальних ходів, заснованих на колишній логіці, ніяк не гарантуються. Деякі люди починають розуміти неефективність своїх установок, хоча ще і не можуть виробити нових. Їхня власна поведінка, що не досягає соціальних очікувань, формує у них внутрішній дискомфорт, високу тривожність. Інші не усвідомлюють невідповідності своїх внутрішніх орієнтацій новим зовнішнім обставинам. Елементи їх особистісної структури все ще залишаються відповіддю, віддзеркаленням того соціального світу, в якому вони жили і якого вже немає. Неефективність власних схем поведінки на практиці теж викликає у них незадоволеність і дискомфорт. Раніше стабільна, відносно стійка і багатогранна система соціальних відносин особистості звужується

і деформується. Позиції особистості в суспільстві стають менш виразними, розмитими. Вона втрачає опори для самоідентифікації.

В умовах виживання поведінка особистості не може будуватися на основі її власної життєвої стратегії, оскільки для цього у неї немає ніяких ресурсів – матеріальних, соціальних, психологічних. Обмеженість ресурсів особистості скорочує варіанти її життєвих виборів. Її соціальна поведінка обмежується короткими життєвими проектами, які базуються на безпосередніх можливостях. «Короткі життєві проекти – це індивідуальні плани, бачення своїх перспектив (соціальних, економічних, духовних, сімейних) на нетривалий час. Під нетривалим часом у даному випадку ми вважаємо можливим розглядати соціальний час, що не перевищує одного-двох календарних років» [3, с. 58], – пише В. Кривошеєв.

Залежно від матеріального, освітнього, культурного, креативного, емоційно-вольового ресурсу люди, які виживають, організовують свою активність по-різному, тобто і в цих умовах вони мають, умовно кажучи, різні стилі життя. Це виглядає так, що в суспільстві співіснують різні уклади, різні стилі життя людей. Хоча, якщо говорити строго, в умовах виживання власне про стиль життя можна говорити лише умовно, оскільки в особистості різко зменшуються можливості вибору. В умовах бідності, злиденності у строгому розумінні можна говорити про індивідуалізацію пристосування, про варіанти, типи адаптації до бідності. Таку диверсифікацію життя людей можна назвати стилями виживання або стилями адаптації.

Мабуть, не можна назвати стилем життя такий спосіб поведінки, який називають адаптацією до соціальної ситуації, що перебуває у процесі постійних змін. У такому разі говорять про тактики або стратегії адаптивної поведінки. Адаптація особистості до умов нестійкого суспільства з невідзначеною зовнішньою і внутрішньою політикою має зовсім інший сенс, ніж адаптація до умов відносно стійкого та передбачуваного суспільства. Якщо в останньому випадку сенс адаптації полягає в тому, щоб освоїти і засвоїти цінності і норми, які мають доволі чіткі контури, то в нестійкому суспільстві з непередбачуваною політикою, розмитими нормами, аномією сенс адаптації полягає у виробленні особистістю умінь реагування на постійно мінливі умови соціального середовища. В особистісній площині це передбачає гнучкість і стійкість характеру, загартовану волю та оптимізм. Для виживання в неусталеному суспільстві особистості важливо виробити в собі таку якість, як алертизм. Тобто уміння постійно бути готовою до чутливих втрат у матеріальному, соціальному, культурному аспектах і не впадати у відчай, а миттєво відмобілізуватись і конструктивно реагувати на незгоди, знаходити шляхи їх подолання.

Як співвіднести стиль життя і адаптивну поведінку? Можна було б відповісти на це запитання так, що адаптивна поведінка – це специфічний спосіб поведінки, пов'язаний з пошуком найбільш сприятливих, ефективних, ком-

фортних способів взаємовідносин особистості з соціальним середовищем. Специфічність цієї поведінки полягає передусім у тому, що вона обмежена у часі. Як тільки налагоджується прийнятний для особистості спосіб взаємодії із середовищем, цей тип поведінки стабілізується, стає повторюваним, а отже, стає стилем її життя.

Другою характеристикою адаптивної поведінки є те, що вона немов би залишає поза увагою систему норм і оцінок особистості. Остання немов би виключає цю опосередковуючу ланку, що стоїть між зовнішніми стимулами і поведінкою. Людина діє неначе за класичною біхевіористською схемою – S-R. У цій ситуації життєво важливим є вибір ефективної поведінки, такої поведінки, що дає позитивний для особистості результат. У біфуркаційних середовищах «суб'єкти, що адаптуються, насамперед поведінково реагують на зміни середовища. Водночас соціальні установки, стереотипи, ціннісні уявлення зберігаються такими ж ще відносно тривалий час» [4, с. 57].

Таким чином, в умовах соціальної адаптації деякий час між поведінковими реакціями і цінностями, нормами особистості існує певний дисонанс.

Проте в умовах, коли саме соціальне середовище знаходиться у процесі постійної трансформації, усталених змін, «стабільної перехідності», тоді процес адаптивної поведінки набуває рис стилю життя. Причому для цього стилю життя характерними стають принципово інші риси, ніж у стилів життя, що розгортаються в стабільних суспільних умовах. Так, для усталеної ситуації характерними рисами, за якими визначається стиль життя, є повторюваність вибору орієнтацій, смаків, форм поведінки. А для стилю життя у затяжному трансформаційному, кризовому процесі характерними є гнучкість, маневрування, підкореність всіх дій і вчинків головному – елементарному фізичному і спрощеному соціокультурному виживанню. В умовах суспільної нестабільності, постійних, непередбачуваних змін, у тому числі й тих, що відбуваються внаслідок рішень влади, люди перебувають у відмобілізованому стані й готові до сприйняття будь-яких несподіванок.

Про це свідчать відповіді на пропозицію визначитись з таким твердженням: «Зараз все так хитко, і здається, що може відбутися все, що завгодно», яке було запропоноване у моніторингу Інституту соціології НАН України. У 2005 р. 82%, у 2008 р. 80%, у 2012 р. 81%, у 2016 р. 87% опитаних погоджувалися з цим твердженням. І відповідно лише 19%, 13%, 10% і 8% – ні. Як бачимо, сприйняття навколишнього середовища як ненадійного з року в рік посилюється. Такий стан самовідчуття людей позначається і на їхньому стилі поведінки. Навіть серед молоді віком до 30 років з такою точкою зору погоджуються 83% опитаних. Хоча молодь зросла у цих нестабільних соціальних умовах і, зрозуміло, вона більш адаптована до них.

У регіональному розрізі відмінності у відповідях на це запитання є, але не дуже великі. Найменше погоджуються з цією думкою 76% респондентів у центрі, на заході – 80%, на сході – 82% і найбільше на півдні – 84%. Це свід-

чить про певні відмінності в установках, налаштованості на події, що відбуваються в суспільстві, у різних регіональних груп населення.

Вживання формує специфічну форму ментальної і емоційної реакції людей на таку несприятливу соціальну ситуацію. Тут не діє звичайний механізм розгортання особистістю своєї соціальної поведінки через дотримання соціальних норм і орієнтації на усталені соціальні цінності. Адже останні в нашому суспільстві є розмитими, нечіткими. Аномія, відчуття хиткості, невизначеність, зрадництво, цинізм, відчуженість, що панують у суспільній атмосфері, як ми вже згадували вище, створюють для особистості проблему проектування свого майбутнього. Вона вимушена покладатися на власні ціннісно-нормативні преференції, на соціальну інтуїцію. Людині важко самотійно осягнути сенс того, що відбувається у суспільстві, того, що відбувається з нею. Вона прагне жити повноцінно, а не виживати. Але це бажання людини, яка перебуває в середовищі соціальної хворості. Її інтереси спрямовані на те, щоб досягти нормальних стандартів життя. Проте це бажання існує не як певний план, не як чітке уявлення про послідовність кроків виходу із ситуації, а як мрія, як розмитий позитивний образ, віддалений на незрозумілу дистанцію.

Слід звернути увагу на специфічну бідність нашого населення. Це бідність високоосвічених, культурно розвинених людей. Вона відрізняється від бідності людей у класичних країнах, що розвиваються. У наших людей розвинені духовні, культурні, пізнавальні та інші особистісні потреби. Таке поєднання – високий рівень освіченості і низький життєвий рівень, бідність – породжують специфічні стилі поведінки людей. Тут формуються стилі виживання, що принципово відрізняються від стилів поведінки населення бідних країн з низьким рівнем освіти.

До речі, цей стан виживання притаманний не лише окремим індивідам, а й суспільству в цілому. Воно як цілісний організм переживає різнобічний прояв глибокої, довготривалої кризи. Для суспільства в цілому стоїть не менш актуальне, ніж для окремих особистостей, питання про виживання, самозбереження. Ця проблема вже частково усвідомлена суспільством, відчута як виклик і сформульована інтелектуалами як проблема збереження народу, який за роки незалежності зменшився більше, ніж на 10 мільйонів. Ця загрозлива тенденція депопуляції ще не тільки не йде на спад, а навіть посилюється. На жаль, реакція правлячої еліти на цей виклик неадекватна ступеню загрози, який він несе суспільству. Не занурюючись тут у сутність цієї проблеми, зазначимо, що вона є показником збою соціальної матриці.

Близькою за смыслом до категорії «стиль життя» є категорія «субкультура». Субкультуру розглядають як такий соціокультурний феномен, таке цілісне утворення, яке об'єднує в собі певну систему норм і цінностей, моделей поведінки, стилю мислення і життя певної соціальної категорії. Його найважливішою ознакою є те, що це явище є складовою домінуючою культу-

ри суспільства, що воно розгортається у рамках цієї культури, але має власні характеристики, які сприймаються панівною культурою як позитивні або негативні. Крім того, ознакою субкультури є те, що вона охоплює меншу частину носіїв культури даного суспільства.

Отже, за багатьма позиціями субкультура і стиль життя збіжні. Проте вони не тотожні й мають певні відмінності. Ці відмінності проявляються у тому, що поняття субкультури ширше, ніж поняття стилю життя. По-перше, стиль життя – це завжди елемент поведінки, реалізація мети, задуму, це здійснення вибору. А субкультура, крім цього, ще містить у собі й такі елементи, які можуть залишатися лише уявленням, задумом, мрією, маренням. По-друге, субкультура є елементом (хай нерідко і негативним, таким, що протистоїть, або хоча б не збігається з домінуючими елементами) даної загальної культури, а стиль життя у даному суспільстві, у даній культурі може ґрунтуватися на таких засадах, що виходять за межі цієї культури. Так, діалект як мовна поведінка може бути розглянутий як субкультура, а вживання іншої мови в межах мовного простору домінуючої мови – як мовний стиль.

Додатковими характеристиками субкультур є їх доволі швидка змінюваність, розгалуженість, а отже, різноманітність. Субкультура розгортається через певну символіку, що проявляється у формі поведінки її носіїв, у способах проведення дозвілля, організації побуту, у одязі, смаках тощо. Для виникнення та існування субкультур, як і для стилів, сприятливою є така суспільна атмосфера, у якій утвердилися засади толерантності, плюралізму і ліберальності.

Субкультура – це частина загальної культури суспільства, яка помітно відрізняється або навіть і протистоїть домінуючій культурі, але вона втрачає сенс у разі винесення її із цього цілого. Субкультура відрізняється від домінуючої культури передусім формами вияву – мовою, символікою, манерами, стилями.

Проаналізовані категорії способу життя, стилю життя і субкультури є генералізуючими категоріями, що відкривають теоретичні можливості для пізнання глибинних процесів життєтворчості. Вони наповнюють змістом і конкретизують поняття соціальної матриці.

Отже, у суспільстві склалася ситуація, характерною ознакою якої є принципова зміна способу і стилів життя, прискорена їх плюралізація під впливом дії різноманітних соціальних чинників. У зв'язку з цим виникла нагальна суспільна потреба в дослідженні нових стилів життєдіяльності соціальних груп і осіб, вивченні новітніх соціально-поведінкових тенденцій,

що ґрунтуються на нових системах цінностей, які утверджуються у різних сферах та групах суспільства.

Література

1. Заболотна Наталія. Україна у 27 років: живи швидко, помри молодістю? *Українська правда*. 2018. 23 серпня. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2018/08/23/232838/>
2. Бокко Роберт. Потребление и стиль жизни // *Society & Social Science: a Reader*. Ed. by J. Anderson and M. Ricci. London, Open University, 1990. P. 36–42. URL: <http://www.socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/bokok.htm>
3. Кривошеев В. В. Короткие жизненные проекты: проявление аномии в современном обществе. *Социологические исследования*. 2009. № 3. С. 57–65.
4. Готлиб А. С., Запорожец О. Н., Хасаев Г. Р. Социально-экономическая адаптация в постсоветской России: публичные и приватные практики. *Социологические исследования*. 2004. № 8. С. 56–62.

Розділ 6. БОЛЬОВІ ТОЧКИ СУСПІЛЬСТВА НАПЕРЕДОДНІ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОТРЯСІНЬ

Напередодні буремних подій осені 2013 та зими 2014 р. Інститут соціології НАН України провів чергове опитування населення у рамках багаторічного соціологічного моніторингу. На початку літа 2013 р., коли проводилося опитування, йшло буденне політичне і державне життя. Ще було далеко до загальноукраїнських виборів, інших масових політичних кампаній, не було ніяких великих міжнародних заходів, які б концентрували увагу суспільства (на штиб чемпіонату Європи з футболу, що пройшов роком раніше). Йшло рутинне життя суспільства, що продовжувало переживати системну кризу. Ніяких значущих кроків, які б відкривали перспективу для суспільства в цілому або хоча б окремих соціальних груп, ніким – ні владою, ні опозицією – не було зроблено. Не можна ж всерйоз сприймати, наприклад, формально проголошені владою реформи у сфері медицини або пенсійного забезпечення як кроки, що ведуть до поліпшення справ у цих сферах. Уряд і Президент вели риторику про необхідність підписання Угоди про асоціацію з ЄС, експерти і журналісти обговорювали питання, на скільки років розтягнеться процедура схвалення Угоди з ЄС парламентами країн-учасниць.

Однак не можна й стверджувати, що ніяких подій у країні у цей період не відбувалось. Без сумніву, «кріт історії» рухався в глибині суспільного життя, і лише деякий відгомін його зусиль пробивався назовні. Здавалося, що все йде так, як йшло і в попередні роки. Але до соціального вибуху залишалися лічені місяці. Тому з позицій наукового аналізу цей період життя соціуму становить значний інтерес. Адже він обіцяє надати факти, які, можливо, послугують аргументами для побудови прогнозної моделі суспільних вибухів. Що ж показували результати моніторингу, як їх можна інтерпретувати, до яких наслідків зафіксовані події могли привести?

Становище в економіці в ті місяці не покращувалося, а погіршувалося. За перше півріччя 2013 р. Україна зайняла останню позицію серед країн СНД за показниками ВВП. Спад промислового виробництва за цей період становив 5,3% [1]. Однією із причин негативних явищ у економіці називали високі ціни на російський газ, хоча обсяги його закупівлі в останній рік суттєво зменшились.

Склалася непроста ситуація у фінансовому секторі. Державний борг вже дорівнював близько 31% ВВП [2]. Правда, дехто з посадовців і провладних аналітиків вважав, що ситуація з фінансами в країні не драматична. Мовляв, на тлі запозичень деякими європейськими країнами, що сягають 120%, борг нашої країни нічим їй не загрожує. Тим більше, що країна мала достатній золотовалютний запас, щоб, зрештою, покрити борги. Останній аргумент з

кожним місяцем ставав дедалі хиткішим. Річ у тому, що золотий запас України зменшився за два роки, коли Президентом України був В. Янукович, на 10 млрд дол. і на 1 серпня 2013 р. становив 22,719 млрд дол. [3]. До речі, через п'ять років – 30 червня 2018 р. – він дорівнював 17,979 млн дол. [4].

До того ж зовнішню заборгованість країни не слід розглядати відокремлено від інших фінансових і економічних показників, а також можливостей брати додаткові запозичення. А вони всі у нас були вкрай несприятливі. Ні Міжнародний валютний фонд, ні інші фінансові інститути не поспішали виділяти Україні кредити. Переговори з цього питання тривали вже не один рік, але кредитори висували уряду такі умови, які вели до значного політичного ризику. Несприятливим показником розвитку фінансової сфери було суттєве збільшення дефіциту Державного бюджету України. За перше півріччя 2013 р. він збільшився утричі – до 22,5 млрд грн проти показника у 6,7 млрд грн за перше півріччя 2012 р. [5]. Виникали труднощі і з платіжним балансом, уряд вводив у обіг векселі. Несприятливі процеси у фінансах підживляли довіру в іноземних інвесторів. Свідченням цього було зростання за перше півріччя 2013 р. показника щодо України агентства Standard & Poor's, що інформує про ризик дефолту, з 34,8% до 44,2% [6]. Експерти це коментували так, що йшлося не стільки про загрозу дефолту, скільки про недовіру іноземних інвесторів.

Згадані об'єктивні процеси в економіці і фінансах відбивалися у громадській думці. Загалом щодо економічного стану країни в суспільстві переважали мінорні настрої. Більшість громадян була розчарована в економічній моделі з переважанням приватної власності на великі підприємства, що панує у країні. За даними нашого дослідження 2013 р., 41% дорослого населення негативно і скоріше негативно ставились до самого існування в Україні великих приватних підприємств (43%), приватної землі (53% опитаних). Цей факт можна по-різному інтерпретувати, але його не можна ігнорувати. Тим більше в суспільстві, у якому ще пам'ятають інший економічний і державно-політичний устрій.

Можна припустити, що в населення існували уявлення про різні варіанти виходу економіки із важкого стану. Практика інших держав, які успішно долали кризові явища і нарощували свої економіки, свідчить, що найбільш ефективним є шлях модернізації, запровадження нових технологій і техніки. Проте наше населення не вірило в реальність цього шляху в країні. І причина тут полягала у тому, що у його значної частини існувала думка, що влада не здатна розвивати економіку на цих засадах. 28% опитаних висловились, що ніхто із представників державної влади не здатен розвивати економіку цим шляхом, а ще 36% дотримувалися думки, що на це здатна менша частина урядовців.

Який же вихід із того становища, у якому опинилась економіка, вбачали громадяни?

Чимало людей вважали, що більш значущою в економіці має бути роль

держави. 29% респондентів заявили, що «треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю». Причому не можна сказати, що такої думки дотримувалися лише люди старшого віку. Так міркувало і 19% молоді віком до 30 років. А найбільше серед опитаних – 44% – тих, хто вважав, що «треба поєднати державне управління і ринкові методи». За віковими групами це мало такий вигляд: 47% респондентів віком до 30 років, 49% – віком до 55 років і 35% – старших за 55 років. Тобто ця думка була найбільш поширеною серед молоді та людей середнього віку. А серед старшої вікової групи найбільш поширеною була думка, що «треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю». До цього схилилося 40% людей старшого віку.

Такий розподіл думок щодо участі держави в управлінні економікою корелював з думками щодо того, кому повинна належати велика власність – великі підприємства та земля. Значна частина громадян вважала за доцільне повернення великої власності у руки держави. Такої думки щодо великих підприємств загалом дотримувалося дві третини опитаних, а щодо землі – 61% респондентів. Хоча громадяни значно толерантніше ставились до приватної власності на малі підприємства. Практично половина опитаних (49%) не вважали за доцільне повернення у власність держави малих приватних підприємств.

Розчарування значної частки населення своїм становищем у суспільстві, відсутністю перспектив для себе і своїх дітей призводило до поділу суспільства на дві частини. Одні вважали, що занедбаність, низький життєвий рівень більшості населення, велика частка бідних є наслідком недостатнього впровадження демократії, ліберальних правил в економіці. А друга частина людей вважала, що вихід із цього безладу полягає у посиленні ролі держави в управлінні економікою, поверненні до радянських цінностей.

На особистісному рівні ставлення до приватної власності, роботи на приватних підприємствах, ринкових відносин, конкуренції в економічній сфері, у тому числі й у сфері праці, було неоднозначним. Майже половина (48%) людей не сприймала як свою систему цінностей ринкового суспільства: приватна власність, збагачення, індивідуалізм, прагнення до особистого успіху тощо, а 26% населення вже сприймало її. Але серед вікових груп проявлялись серйозні відмінності у сприйнятті цих цінностей. Найбільше тих, хто їх сприймав, було серед молоді – 37%, тоді як серед людей старшого віку вдвічі менше – 19%.

Слід звернути увагу на те, що таке ставлення до загаданих цінностей проявлялося в суспільстві, де у приватному секторі працювало майже вдвічі більше опитаних, ніж у державному – 35% і 18% відповідно (45% відповіли, що не працюють). Якщо проаналізувати, як ставляться до цінностей ринкового суспільства ті, хто працював у приватному секторі, то виявляється, що серед них 43% тих, хто їх не сприймає, і 32% тих, хто сприймає. Як бачимо,

ситуація зі сприйняттям цінностей, що ми розглядаємо, була неоднозначною, суперечливою. Установки, особистісна спрямованість, що визначаються цими цінностями, були такими ж різноманітними серед різних людей, причому ця характеристика розбіжностей (неконсолідованості уявлень, різноманітності спрямованостей) притаманна людям, що належать до одних і тих же соціальних груп: соціально-класових, вікових, освітніх, поселенських, етнічних, релігійних та ін.

Неоднозначність сприйняття нових умов життя, які настали після проголошення незалежності, підтверджується і тим, що переважна більшість суспільства ще не адаптувалася до них. На запитання *«Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?»* лише 16,5% респондентів відповіли: *«Активно включився в нове життя, ринкові відносини видаються мені природним способом життєдіяльності»*. Проте найбільше опитаних відповіли на це запитання так: *«Перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті»*. Так, відповів кожний третій респондент (34%). І ще 31% опитаних відповіли: *«Не маю бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще»*. Здавалося б, що молодь має бути значно краще адаптованою до нових умов, ніж середнє і старше покоління, оскільки вона в них зросла. Проте не все так просто. Лише 22% молоді до 30 років активно включилися у нове життя і вважали, що ринкові відносини є природним способом життєдіяльності. 44% людей цієї вікової групи перебували в пошуку себе в теперішньому житті, а 17% не бажали пристосовуватися до нинішніх умов і жили, як доведеться.

Така реакція населення на сучасні умови життя свідчила, що уявлення багатьох політологів про рятівне, як вони вважають, природне відмирання старшого покоління, обтяженого, на їхню думку, вадами тоталітарного суспільства, є прямолінійними і примітивними. Той спосіб життя, який склався у нашому суспільстві за останні понад двадцять п'ять років, не задовольняє його громадян всіх вікових груп, у тому числі й тих, хто народився і зріс в умовах ринкових відносин. Практика повсякденних відносин формує у людей негативне ставлення до них. Якщо наприкінці 80-х років минулого століття значна частина людей була невдоволена безгосподарністю, неповороткістю підприємств за умов державної власності на них і не довіряла керівникам підприємств, партійним і радянським керівникам, то сьогодні 46% населення різною мірою не довіряє приватним підприємцям, а довіряє їм лише 15%.

Усе це свідчить про те, що переважна більшість суспільства ще не адаптувалася до нових умов життя, перебуває в дисгармонії з ними і переживає дискомфорт. Отже, аналіз свідчить, що стан базисних соціально-економічних відносин, які визначають нинішній державно-політичний лад, був в аналізований період кризовим. І уряд, і політичні партії, і фінансово-промислові кола не могли не зважати на стан громадської думки. Він був вкрай

тривожним і напруженим. Адже значна частина населення стояла в опозиції до підвалин соціально-економічного ладу держави. Інша справа, наскільки компетентно владна еліта реагувала на таку ситуацію, що вона вчиняла.

На жаль, практика показала, що у функціонуванні державних органів і фінансово-промислових груп проявилася низка негативних явищ, які загострювали соціальні відносини і ще більше ускладнювали ситуацію в суспільстві. Так, держава практично, не приділяла уваги одній із найгостріших проблем – проблемі подолання кричущої соціальної нерівності. Ця тема була на периферії уваги уряду, а також рад, комісій при Президентові. Бездіяльність влади у цьому напрямі була чітко зафіксована громадською думкою. На запитання «Якою мірою діюча влада вирішує проблему підвищення добробуту населення, зменшення нерівності?» 83% респондентів відповіли: «зовсім не вирішує» і «вирішує лише для видимості». Це сувора оцінка населенням влади, і влада повинна була її знати. Якщо ж цього вона не знала, то це додатковий мінус її діяльності. У сучасних умовах вже не можна управляти у сфері суспільних відносин, не маючи зворотного зв'язку з об'єктом управління.

І ті, хто був при владі, і ті, хто накопичив велетенські статки, набували їх у період горбачовських реформ, а потім, у 1990-х, після проголошення незалежності, в часи спроб злому всіх соціальних інститутів. Саме в цей час вони заклали основи свого майнового зростання. Період інтенсивних змін у сфері суспільних відносин, руйнування старої соціальної структури відбулися дуже швидко. У суспільстві склалася різко поляризована за прибутками і рівнем життя соціальна структура. Та кількісно незначна соціальна групка, що миттєво опинилася на вершині піраміди власності, намагалася законсервувати статус-кво, узаконити станово-кастовий устрій, що склався. Спрямованість активності цієї олігархічної групки була суто інстинктивною, але безперспективною.

На інстинктах у новітньому суспільстві соціальні стратегії не будуються. Лише раціональні професійні розрахунки економістів, соціологів, політологів, інших суспільствознавців, що спираються на логіку і аргументи сучасної науки, можуть забезпечити розробку довгострокової стратегії збереження їх незліченних багатств і перебування при владі. (Хоча це й прикро, оскільки науковці, віддаючи свої знання, при цьому залишаються бідними).

Не можна в цих розрахунках ігнорувати й соціальну психологію. Наявність у соціальній структурі великої частки людей з високим рівнем освіти, що є ознакою сучасного суспільства, у тому числі й українського, врешті-решт, пробуджує у них обурення своїм становищем. Вони не витримують ущемлення своєї людської гідності, відсутності умов для суспільної самореалізації і соціального самоствердження, вони переживають відчуття своєї соціальної меншовартості і рано або пізно підіймають бунт. Якщо влада і олігархи не ведуть діалогу із суспільством, якщо громадяни, що затиснуті в такі несприятливі для них суспільні умови, не можуть жодним чином впли-

нути на рішення влади і проконтролювати її дії, то в суспільстві зростає соціальна напруженість.

На початку літа 2013 р. 76,5% опитаних заявили, що вони не мають жодної можливості контролювати діяльність владних структур. Крім того, значна частина людей перебували у важких матеріальних умовах і не бачили ніяких шляхів виходу із скрути. Їхній терпець був також на межі. Поштовхом до масових виступів могла стати будь-яка подія. У такій соціальній ситуації не можна категорично відкидати жоден із можливих сценаріїв розвитку суспільних процесів. Згадаємо, що в середині 80-х років ХХ ст. деякі аналітики щодо Румунії, що була під владою Н. Чаушеску, застосовували метафору: «мамаліга не вибухає». Але вже наприкінці 1989 р. вона вибухнула, та ще й як!

Явище випадковості, яке неодноразово себе проявляло в соціальній історії, ніколи не можна виключати із соціальних прогнозів. Владна й майнова верхівка мають постійно пам'ятати, що в результаті подібних вибухів вони можуть втратити все. У кращому випадку верхівка ділиться часткою багатства і влади зі своїми політичними суперниками у разі домовленості з ними, щоб урятувати основи суспільного ладу. Однак теоретично не виключається і той варіант, коли у вирі бунтівних подій будуть знесені й самі основи такого суспільно-політичного ладу. Але в будь-якому разі та модель різко соціально поляризованого суспільства, яким є українське суспільство, не має майбутнього. Перед суспільством стоїть виклик на нову соціально-політичну парадигму розвитку.

Дедалі більше людей розуміли, що в існуючому перманентному кризовому стані Україна не зможе протриматися нескінченно довго. Хоча багато хто сподівався, що все одно відбудуться якісь зміни, які оздоровлять життя в країні. На жаль, більшою була вірогідність загострення кризової ситуації, ніж сприятливої перспективи виходу з неї. Адже причини практично всіх кризових подій, які проявлялися в попередні роки, не були усунені. Їх прояв був тільки відтермінований. Адже було зрозуміло, що накопичення кризових чинників, урешті-решт, вибухне потрясіннями або навіть катастрофою. І тому перед вченими стояло завдання не приховувати фактів і не залякувати ними, а давати об'єктивний діагноз стану суспільства, фіксувати всі тенденції, що проявилися, вказувати як на ті, що несуть загрози, так і на ті, що відкривають шлях виходу з глухого кута.

Такі висновки були зроблені науковцями Інституту соціології НАН України восени 2013 р. на основі аналізу моніторингового дослідження [7]. У ті дні, коли були написані згадані висновки, багатьом здавалося, що наведені вище міркування і прогноз є занадто радикальними. Адже в той час не було радикалізму настроїв у основної маси суспільства. Хоча 58% опитаних і оцінювали в цілому політичну ситуацію в Україні як напружену, все ж 59% респондентів вважали, що масові виступи (мітинги, демонстрації) населен-

ня проти падіння рівня життя, на захист своїх прав є мало ймовірними. Лише 22% населення заявляли, що особисто братимуть участь у мітингах, демонстраціях протесту, якщо такі відбудуться, а 53% – скоріше ні. До того ж ефективними і припустимими для себе заходами і засобами захисту своїх прав та інтересів найбільше респондентів (24–27%) вважали участь у передвиборчих кампаніях, збирання підписів під колективними петиціями, законні мітинги і демонстрації. До крайніх форм протесту були готові значно менше людей – до пікетування державних установ, відмови виконувати рішення адміністрації, органів влади, погрожування страйком, участі у несанкціонованих мітингах і демонстраціях – від 7% до 10%. Близько 5% опитаних заявляли про готовність брати участь у незаконних страйках, голодуваннях протесту, захопленні будівель державних установ, блокуванні шляхів сполучення. До таких крайніх дій, як створення незалежних від Президента та уряду збройних формувань були готові 2% респондентів.

Забігаючи наперед, зазначимо, що на практиці приблизно така частка людей і брала активну участь у подіях на київському Майдані та в антиурядових виступах у інших населених пунктах восени 2013-го і взимку 2014 р. На запитання нашого моніторингу *«Чи брали Ви участь в акціях протесту проти влади в грудні 2013 – лютому 2014 року?»* 4% респондентів відповіли, що брали участь в акціях у Києві, а 5% – в інших містах.

А влітку 2013 р. майже половина респондентів (47%) відповідали, що готові переносити існуючі життєві негаразди, заявивши: «Жити важко, але можна терпіти». Проте кожен третій (33,5%) уже говорив: «Терпіти наше тяжке становище вже неможливо». Тому, розглядаючи альтернативу: «Терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою чи у випадках значного погіршення умов життя виходити на вулицю з протестом» 42,5% опитаних відповіли, що «потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя», а 30% – «потрібно за будь-яку ціну зберігати порядок, мир та спокій».

Так люди сприймали своє становище в суспільстві перед подіями на Майдані. Виходячи із оцінки власних умов життя, вони давали оцінку суспільству. На запитання нашого дослідження *«Можна чи не можна назвати теперішнє суспільство, у якому Ви живете, справедливим?»* респонденти могли обрати відповідь у діапазоні, розбитому на п'ять позицій, – від «зовсім несправедливе» до «дуже справедливе». Відповіді розподілилися так: 37% визначили суспільство як зовсім несправедливе, ще 36% розмістили відповіді у сусідній до цього позиції. Тобто 73% населення дало нашому суспільству оцінку як суспільству різною мірою несправедливому. Середню оцінку в діапазоні між «зовсім несправедливе» і «дуже справедливе» давали 23% респондентів. А близько полюсу «дуже справедливе» були оцінки лише 4% опитаних. Це був ще один дуже серйозний сигнал для влади і панівної верстви.

Ще однією специфічною рисою суспільної обстановки напередодні Май-

дану було те, що відбувся незначний зсув локальних протестних акцій у регіони. Це було пов'язано з тим, що населення середніх і малих міст перебувало у більш скрутному становищі, ніж жителі столиці та сіл. Однак у них масштаб реальних протестів був невеликий, незважаючи на високий рівень вербальної готовності жителів узяти участь у протестних виступах. При цьому причиною низки виступів громадян на місцях стали не вкрай важкі соціально-економічні умови життя: високий рівень безробіття, низький рівень життя, безперспективність, а, як правило, випадкові надзвичайні події – згвалтування, спроби вбивства жертв насильства, беззаконня, хамське поводження представників державних органів з громадянами, розбиті дороги, конфліктні питання у розподілі земельних ділянок тощо. В основі цих виступів лежали обурення, відчай, ущемлена гідність, безпорадність, тобто емоції, а не певна раціональна програма, яка б вела до виправлення ситуації, до змін у соціальних відносинах, умовах життя чи праці.

Аналізуючи больові точки нашого соціуму, неправильно було б зводити причини суспільних вад лише до якості владної й опозиційної еліти. Не можна не помітити процеси громадянської і моральної деградації, які глибоко проникли і в середовище населення. Ми не випадково використовуємо термін «населення», а не «громадяни». Адже під впливом низки причин у суспільстві поширювалося таке явище, як абсентеїзм, тобто байдуже ставлення особистості до своїх громадянських і політичних прав та обов'язків, переконаність у тому, що вона не може вплинути на стан речей у суспільстві.

Прикладом уникання людей від глибокого осмислення того, що відбувається в суспільстві, може бути актуальне на той час обговорення змін до Конституції. Адже такі зміни мали доленосне для країни, її державного і політичного устрою, для кожного громадянина значення. Наше емпіричне дослідження проводилось якраз у ті тижні, коли у засобах масової інформації активно обговорювалася робота Конституційної Асамблеї, зусилля якої були спрямовані на підготовку змін до Конституції. Проте цей орган, що готував новий варіант Основного Закону країни, був поза увагою основної маси громадян. На запитання *«Що Вам відомо про роботу Конституційної Асамблеї?»* кожен третій респондент (32%) відповів, що «не чув про такий орган». Ще 20% сказали, що їх це не цікавить. 23,5% опитаних щось чули про створення цього органу, але нічого конкретного про його роботу не знали. І лише 5% заявили, що чули про засідання Конституційної Асамблеї і про питання, які на ній розглядалися. Особливих відмінностей у відповідях на це запитання серед вікових груп не спостерігалось. Насторожила лише одна відповідь, яку дали респонденти віком до 30 років. Серед них виявилось найбільше тих, хто сказав «мене це не цікавить» – 26%. Водночас серед людей середнього і старшого віку таких було 19%. Це вказувало на тривожну тен-

денцію більшої байдужості серед молоді до ключових суспільно-політичних і правових питань.

Незважаючи на те, що об'єктивно соціальна ситуація в суспільстві була складною, політична еліта оцінювала її неадекватно, непрофесійно і навіть легковажно. Вона не просто була розділена на політичних суперників, а глибоко розколота. Її роздирали різноманітні конфлікти: політичні, ідеологічні, бізнесові, особистісні. Опозиція звинувачувала правлячі кола у зраді національних інтересів, узурпації влади, політичних репресіях, авторитаризмі, тоталітаризмі та навіть диктатурі.

Насправді, той владний режим, який склався на той час в Україні, доволі важко визначити. Спроби опозиції демонізувати його і показати як авторитарний, тоталітарний і навіть як диктатуру політично зрозуміти можна, але з наукової точки зору з цим важко погодитися. Насправді, інститути державної влади були недостатньо міцні й не демонстрували на практиці здатності до масових репресій своїх політичних суперників. Так, кілька опозиціонерів були заарештовані та засуджені. Але ці випадки навряд чи свідчили про те, що вже склався жорсткий авторитарний режим. Влада В. Януковича навряд чи була міцнішою за владу Л. Кучми. А події 2004 р. показали, що ніякого серйозного спротиву опозиції під час масових виступів жодний державний інститут, навіть силові відомства, не здатні проявити.

Мало чим відрізнялися за своїми якостями й державні інститути взірця 2013 р. від інститутів взірця 2004 р. Дійсно, проявлялися окремі тенденції, пов'язані зі зміцненням вертикалі влади, волонтаризмом посадовців, порушенням закону державними інститутами. Але вони не перейшли тієї межі, коли можна було б говорити про дійсно авторитарний режим, а тим більше про диктатуру. Про це свідчать і дані нашого дослідження. На запитання «*Чи можуть сьогодні в Україні люди вільно висловлювати свої політичні погляди?*» 48% опитаних відповіли ствердно і лише 28% сказали, що «ні». Звичайно, остання цифра не найкращий показник для демократизму влади, але це ще не той рівень, який би був підставою для того, щоб назвати правлячий тоді режим тоталітарним. До того ж у країні на початок 2013 р. було зареєстровано 198 політичних партій. Інша річ, що це за партії, якою була їхня політична активність і життєздатність. Але це вже питання не до влади.

На практиці, радше, ми мали режим з розбалансованою системою взаємодії гілок влади. Цим користалися на всіх рівнях влади різноманітні аморальні типи, відщепенці, авантюристи, кримінальні злочинці. Їх частка в органах державної влади була вже настільки великою, що це створювало певне забарвлення державних інститутів, формувало певну атмосферу в суспільстві. А політичні сили, що були при владі, виявилася нечутливими до цього небезпечного дефекту й майже нічого не зробили для самоочищення від згаданих антисоціальних елементів.

Незважаючи на вербальну непримиренність влади й опозиції, вони

як суб'єкти політики мали більше спільних рис, ніж розбіжностей. І та, і та мали низьку політичну якість. Це проявлялося у тому, що вони запозичували чужі гасла і політичні цінності ради того, щоб привернути на свій бік якомога більше прихильників. Але цим способом можна скористатися один-два рази. Не більше. Далі люди не вірять. Тому все більше зростала недовіра до всієї політичної еліти, різні групи якої вже неодноразово побували при владі. Опозиційні парламентські фракції загралися у політику. Їхні голосування не відповідали проголошуваним заявам. Пояснення, чому вони так голосують, були у кращому разі наївними, у гіршому – цинічними. Проблеми, навколо яких опозиція намагалася мобілізувати громадян, були дрібними, другорядними, такими, що відволікаються від основних, ключових проблем, які стояли перед суспільством.

Опозиціонери були незрозумілими і непереконливими для більшості населення. Не можна ж усерйоз говорити про масову підтримку опозиції у таких її акціях, як голодування під Українським домом влітку 2012 р. у зв'язку з прийняттям закону про мови або піша хода з Врадіївки до Києва і завершальний мітинг цієї ходи на Майдані Незалежності у липні 2013 р. На фарс перетворилося наметове містечко на Хрещатику на підтримку Ю. Тимошенко.

Описані тенденції у середовищі істеблішменту свідчили, що українська політична еліта переживала кризу. Протистояння в її середовищі загострилися не лише між верхівками опозиції і владних структур, а й між окремими групами всередині як самої опозиції, так і всередині правлячої партії. Проте, з іншого боку, коли справа стосувалася бізнес-інтересів цих еліт, вони дуже швидко знаходили порозуміння.

Трагедія українського політичного життя полягала ще й у тому, що значна частина громадян не бачили не тільки окремих політичних лідерів, які б, на їх думку, могли вивести суспільство і державу із кризи, але вони не бачили і політичних партій, здатних на це. Лише 21% опитаних вважали, що серед існуючих на той час в Україні політичних партій і рухів були такі, яким можна було довірити владу. Політичні партії не мали адекватних соціальній ситуації у суспільстві інтелектуальних інструментів – зрозумілих і привабливих програм, що відкривали б перспективи для широких верств населення. Від влади і політичних еліт населення чекало нових, більш сприятливих для себе проєктів облаштування життя.

У суспільстві все більше утверджувалася думка, що істеблішмент не здатний запропонувати суспільству вихід із того глухого кута, у якому перебувало українське суспільство упродовж уже понад двох десятиліть. Про це свідчили відповіді на запитання *«Чи є сьогодні в Україні політичні лідери, які могли б ефективно керувати країною?»*. Практично половина населення (49%) вважало, що таких лідерів немає. І лише 23% вважали, що у нас є керівники, здатні ефективно керувати країною. Це стосується як тих, хто був

при владі, так і тих, хто перебував у опозиції. Хоча влада й опозиція постійно звинувачували один одного в некомпетентності, нездатності керувати країною.

До речі, ці дані кореспондуються з результатами опитування, проведеного Центром ім. Разумкова на замовлення Фонду «Демократичні ініціативи». Згідно з цими даними практично половина населення (49%) вважала, що країні потрібні нові політичні лідери. Але ще трохи більше третини опитаних (37%) дотримувалися думки, що цілком достатньо тих, що вже є. Останній показник навряд чи свідчив про те, що більше третини українських громадян були задоволені політичною елітою [8]. Можна стверджувати, що значна частина з них репрезентувала розчарованих, тих, хто вже переконався, що поведінка нових політичних лідерів мало чим відрізняється від їхніх попередників. Адже кардинальна і масова зміна політиків уже відбулася у 2005 р. Проте тоді потрібно було лише кілька місяців після тотальної зміни еліт для того, щоб населення переконалося у тому, що нічого нового у стилі поведінки й управління державою, у звичаях і поведінці нових політичних поводитирів не з'явилося. Відбулися ще кілька хвиль зміни владних команд, а корупція нікуди не поділася, влада не відмежувалась від бізнесу, процвітали клановість, земляцтво, непотизм. Тому значна частина людей вважала, що для виходу суспільства із кризової ситуації потрібні не просто нові політичні лідери, а такі, що мають певний набір моральних, політичних та професійних якостей. На перше місце респонденти ставили такі моральні якості: чесність (50%), некорумпованість (48%), а також таку громадянську рису, як готовність насправді захищати інтереси простих людей (48%) [8].

Проблема моралі в українському суспільстві була найгострішою серед решти проблем. Вона була тією ключовою ланкою, від якої залежало розв'язання всього ланцюга суспільних проблем. Метастази аморальності проросли в усіх верствах і групах населення. Зрозуміло, що на першому місці стояло завдання подолання аморальних явищ у державних інститутах, оскільки саме вони задають клімат моральності в суспільстві. Тому особливо прискіпливо громадяни ставляться до порушення моралі урядовцями, депутатами, представниками опозиції, державними службовцями, керівниками місцевих державних адміністрацій і місцевого самоврядування, керівниками установ і підприємств усіх форм власності.

Як відомо, одним з найбільш поширених протиправних і аморальних явищ у нашій країні є корупція. У корупційних процесах переплітається поведінка і державних службовців, і бізнесу, і пересічних громадян. У них втягнуті і влада і опозиція, і місто, і село, і керівники, і підлеглі. 27% опитаних у 2013 р. стверджували, що інколи (а 5% з них часто) були вимушені впродовж останніх 12 місяців давати гроші, подарунки, надавати послуги посадовим особам, від яких залежало вирішення невідкладних питань життя. З одного боку, це глибоко обурювало громадян, а з другого – більше чверті з них були

учасниками цього процесу. Очевидно, що у викоріненні названого явища головну роль мала відігравати держава. Але навряд чи щось могло вийти із цього, якщо у значної частки людей залишалася впевненість, що хабарі беруть по всій вертикалі виконавчої влади, що ними не гребують і законодавці, а корупцією просякнуті правоохоронні органи та судова система.

Ще однією із поширених вад у нашому суспільстві є сімейність у державних органах. У суспільстві сформувалася усталена думка, що це негативне явище є поширеним у центральних, загальноукраїнських органах влади. 76% опитаних відповіли ствердно на запитання *«Чи багато, на Вашу думку, в даний час сімейних зв'язків серед людей, що займають високі пости в органах державної влади на загальноукраїнському рівні?»*. Крім того, респонденти вважали, що і на рівні областей та міст і районів цей феномен не є рідкістю. На це вказали відповідно і там, і там по 66% опитаних. Це стосувалося не лише тих політичних сил, що були при владі. Пороком непотизму були вражені представники всіх політичних сил, що були при владі у різні роки періоду незалежності.

І насамкінець, звернемо увагу на ще одну больову точку, навколо якої фокусувалась увага влади, бізнесу і політично активної частини суспільства у 2013 р. Це питання підписання Угоди про асоціацію з ЄС. Не будемо аналізувати геополітичний і економічний аспект цього питання. Це справа міжнародників і економістів. Наше завдання показати, як цей процес відображався у думках населення.

Серед політичних еліт на той час практично вже не було розбіжностей щодо приєднання до ЄС. На цій позиції стояла і найбільша у той час владна партія – Партія регіонів. Із парламентських партій лише Компартія України не підтримувала прозахідний геополітичний вектор. Це означало, що у формальному сенсі не було особливих проблем для підписання міжнародних документів, що проголошували новий, більш тісний рівень відносин України з Європейським Союзом. Хоча реально підписання Україною Угоди ніяк не гарантувало її від багаторічного «зависання» у статусі асоційованого члена ЄС. Прикладом перебування у такому «підвішеному» стані була Туреччина. Вона вже 50 років(!) перебувала асоційованим членом ЄС. З 1996 р. вона стала членом Митного союзу з ЄС.

Але, крім формально-правового аспекту зближення України з ЄС, були ще й інші болючі для вирішення аспекти взаємодії цих суспільних суб'єктів. По-перше, на відміну від проголошуваної політичними елітами злагоди щодо європейського вибору в суспільстві, серед громадян не було такої одностайної єдності. Про це свідчили дані нашого дослідження. Складність розв'язання цієї проблеми полягала не стільки у тому, що суспільство в цілому не могло визначитись з вектором геополітичного поступу, а в тому, що регіонально неоднорідна країна у процесі такого вибору розколювалась за преференціями. Регіони різко розділялись щодо геополітичного вибору. Якщо в цілому по країні

49% позитивно ставилися до союзу із східнослов'янськими державами – Росією і Білоруссю, 45% були прихильниками вступу до Митного союзу, а 42% бажали інтегруватися в Європейський Союз, то регіонально думки респондентів щодо цього питання розподілялися так: 67% на заході були за інтеграцію з ЄС, а 68% на сході – за входження до Митного союзу.

Відповіді й на інші запитання щодо геополітичних орієнтацій населення показували такі ж регіональні розбіжності, як і у відповідях на попередні питання. Так, на запитання «Кого Ви бачите головним союзником України у найближчі 5 років?» найбільше респондентів обрали варіант відповіді «Росію та країни СНД», на другому місці – «Європейський Союз» (30%). Але в регіональному розрізі думки населення так само різче різнилися. Якщо на сході країни головним союзником України бачили Росію та країни СНД 78% опитаних, то на заході 58% респондентів такого союзника вбачали в Європейському Союзі.

Не будемо продовжувати детально аналізувати розбіжності у геополітичних поглядах усередині таких груп українського суспільства, як вікові, освітні та поселенські. Зазначимо лише, що ці відмінності на той час були значущими. Це означало, що будь-який із варіантів геополітичного вибору створював у суспільстві напруженість і загрозу розколу.

Слід звернути увагу у цій проблемі на ще один аспект. Прихильники європейського вибору наголошували на тому, що він принесе демократію, верховенство права, добробут. Однак тут слід чітко усвідомити, що означали слова «він принесе». Хто принесе? Європейський Союз принесе і вмонтує у свідомість наших громадян європейські цінності? Чи ЄС поставить завдання імплементації в нашої країні свого законодавства, системи своїх вимог, викладених у нормативних актах, що вміщуються на декількох десятках тисяч сторінок? Як це відбувається на практиці, достатньо було подивитись, наприклад, на Болгарію, яка за багатьма характеристиками подібна до України.

Напевне, мало було таких людей у нашій країні, які б не хотіли досягти європейського рівня ВВП на душу населення, європейських стандартів у здійсненні судочинства, європейської якості охорони здоров'я та освіти тощо. Однак проблема полягала у шляхах досягнення цих цілей. Якщо Україна вступає в ЄС для того, щоб її заставили зробити це іззовні, оскільки влада, політичні еліти не здатні досягти цих цілей самостійно, тобто мобілізувати суспільство на досягнення цих цілей, то, можливо, слід було замінити існуючий істеблішмент на такий, який би був здатний адекватно реагувати на виклики часу.

Наочним прикладом нездатності вітчизняної еліти намітити стратегію розвитку країни стали висунуті так звані вимоги III. Фюле, а точніше вимоги Європейського Союзу. В них переважали вимоги, які є нормальним правилом життя будь-якої цивілізованої держави. Проте такі принципи не були вироблені у процесі діалогу різними політичними силами України, а були пред'явлені іззовні як ультиматум країні рухатись у заданому напрямі і за окресленими в документі правилами. Ситуація ускладнювалась тим, що для

більшості громадян українська політична еліта не була авторитетом. Люди не вірили в те, що вона зможе виконати роль локомотива, який потягне суспільство в нову соціальну реальність – з новими цінностями, моделями повсякденної поведінки, моральним етосом. Механічне приєднання України до європейського соціального організму загрожувало тим, що останній буде відторгати наш, і навпаки, наш буде відторгати їхній. Такий варіант розвитку подій ніхто із політичної еліти брати до уваги не хотів. Таким чином, зближення з ЄС на той час таїло в собі такі наслідки: по-перше, розмивання власної соціокультурної матриці; по-друге, поглиблення регіональних відмінностей і їх загострення; по-третє, роз'єднання вікових і поселенських та інших соціальних груп суспільства; по-четверте, протиставлення геополітичних орієнтацій політичної еліти і не менш як половини населення країни.

Отже, під кінець 2013 р. проблем у суспільстві й державі накопичилось так багато, і вони були такими серйозними, що такі питання, як, наприклад, фізичний стан транспортної інфраструктури чи стан екології, освіти або культури і медицини, ситуація з різким зменшенням населення на цьому тлі здавалися другорядними. Зрозуміло, що накопичення стількох проблем у країні було не просто тривожним сигналом, а й ознакою глибокої, затяжної (а у свідомості молоді – перманентної) суспільної кризи.

Ситуація ще більше ускладнювалася тим, що в суспільстві не було чіткого стратегічного плану виходу із цього критичного стану. Не змінювався вже напрацьований хибний алгоритм життя держави: уряди працюють невпевнено і недовго, головним їх завданням є не зосередженість на розробці та розв'язанні стратегічних проблем країни, а бажання якомога довше утриматись при владі. Парламент щокаденції втрачав законотворчу ефективність. За понад двадцять років у ньому не вдалося виробити цивілізовані традиції взаємодії фракцій. Він став провідником усіляких соціальних девіацій, у тому числі й моральних, остаточно втратив авторитет і довіру виборців. Інститут Президента з моменту його запровадження перебував у стані постійної правової реконструкції. Усе це свідчило про те, що суспільство зайшло у глухий кут і для свого самозбереження, а вже потім і розвитку мало невідкладно мобілізувати весь свій інтелектуальний потенціал і знайти нову парадигму свого існування.

Але, як показали подальші події, політичні еліти у другій половині 2013 р. не знайшли компромісу, щоб запропонувати суспільству шлях виходу із глибокої кризи. Влада еліта була самовпевнена, що міцно тримає владу, а опозиційна еліта вважала, що в неї вистачає потуги для того, щоб не йти на компроміс, а заволодіти владою самій, одноосібно, усунувши з політичного поля своїх суперників. І, по суті, кожна із сторін була прихильником застарілої, неефективної, небезпечної, кризової моделі існування українського суспільства.

Суспільство опинилося перед фактом серйозного збою соціальної матриці. Не спрацювали механізми запобігання потужному руйнівному потря-

сінню з людськими жертвами, руйнуванням соціальних інститутів, різким зубожінням основної маси населення. Попри оновлену риторичку опозиції, яка прийшла до влади вже у 2014 р., протягом недовгого часу вона відтворила, відродила всі основні виснажливі для суспільства і держави вади: корупцію, економічну неефективність, імітаційну демократію, непотизм, бідність, депопуляцію тощо. Збій соціальної матриці не тільки не був полагоджений, але став ще серйознішим, ніж був до цього.

Література

1. Основні показники соціально-економічного розвитку України за січень-червень 2013 року / Укрстат. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
2. Див.: *Про затвердження Середньострокової стратегії управління державним боргом на 2013–2015 роки*: постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2013 р. № 320. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/320-2013-%D0%BF>
3. *Украина продолжает «проедать» свои золотовалютные резервы*. URL: <http://www.profi-forex.org/novosti-mira/novosti-sng/ukraine/entry1008174662.html>
4. Див.: URL: <https://index.minfin.com.ua/finance/assets/>
5. *Діра в держбюджеті лише за перше півріччя зросла втричі*. URL: <http://www.unian.ua/news/583831-dira-v-derjbyudjeti-lishe-za-pershe-pivrichchya-zroslo-vtrichi.html>
6. *Україна залишається однією з найбільш ризикових для інвестування країн*, – S&P. День. 2013. 22 липня.
7. Див.: *Шульга М. Больові точки українського суспільства у фокусі громадської думки (Післямова) // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. Київ: ІС НАНУ, 2013. С. 423–445.*
8. *Громадський сектор і політика: взаємодія, нейтралітет чи боротьба? – загальнонаціональне та експертне опитування*. URL: http://dif.org.ua/ua/polls/2013-year/gromadskii-sektor-i-politika-vzaemodija_-neitralitet-chi-borotba_---zagalnonacionalne-ta-ekspertne-opituvannja.htm

Розділ 7. СОЦІАЛЬНА НАПРУЖЕНІСТЬ ЯК ПЕРЕДУМОВА ЗБОЇВ СОЦІАЛЬНОЇ МАТРИЦІ

Ще одним явищем, яке породжує збої соціальної матриці, є соціальна напруженість. Тому даний розділ присвячено розгляду цього та супутнього йому явища соціального конфлікту.

Розпочнемо із загальновідомого твердження, що відносини в суспільстві складаються з суперечностей. Соціальні суперечності мають різну форму проявів і різний ступінь конфронтаційності. Більшість соціальних суперечностей проявляється у формі відмінностей. У будь-якому суспільстві, у будь-яких групах, спільнотах існує безліч розбіжностей між їх складовими. Однак це не означає, що абияка відмінність завжди, за будь-яких обставин породжує соціальну напруженість та конфлікти. Хоча протиріччя завжди існують між соціальними групами, однак вони можуть бути різної якості. Одна справа протиріччя як відмінності, і зовсім інша, коли йдеться про антагоністичні суперечності. Останні за визначенням є непримиренними, глибокими, інтенсивними і сильними. Тільки та відмінність, яка ґрунтується на протиріччях інтересів різних сторін взаємодії, яка усвідомлюється сторонами як несправедлива, тільки та відмінність, яка ґрунтується на конкуруючих суспільних цінностях, стає джерелом конфліктів.

Отже, у кожному суспільстві одночасно розгортаються як процеси протистояння, напруженості, конфліктності, так і процеси інтеграції, консолідації, солідаризації. Консолідація можлива за наявності певної рівноваги, балансу, рівноправності у відносинах між групами. Навіть якщо залишається асиметрія в соціальному статусі груп і існують суперечності їх інтересів, то в певні моменти можлива їх консолідація. Для цього необхідно, щоб соціальні агенти були здатними виносити наявні між ними розбіжності, так би мовити, за дужки поточних відносин, витіснити їх на периферію суспільної свідомості, долати за рахунок наявності спільного знаменника у вигляді загального інтересу, однакового ставлення до суспільної події, процесу, факту.

Наприклад, у багатоетнічному суспільстві, попри культурні, мовні, релігійні та інші відмінності, може не бути конфліктності та соціальної напруженості. Проте, якщо виявиться дефіцит будь-яких соціальних ресурсів, за доступ до яких стикаються інтереси етнічних груп, тоді означиться конфліктне поле між групами і проявиться його конфліктний потенціал.

Консолідацію не можна розглядати лише як процес, що спрямований на об'єднання всього суспільства. Ще більше в соціумі відбувається консолідаційних процесів на рівні соціальних груп. Однак не всі з них за своїми результатами слугують об'єднанню суспільства. Тому консолідацію поділяють на позитивну і негативну. Але позитивність чи негативність консолідації

розглядається не тільки за її результатами для суспільства в цілому, а й за критерієм емоційного фону цього процесу.

Позитивну консолідацію підживлює прагнення, що охопило більшість людей у групі, досягти спільної мети, реалізувати свої загальні інтереси, домогтися успіху, прагнення затвердити загальні цінності та норми. А негативну консолідацію підживлюють побоювання втратити те, що є, бажання прибрати перешкоду, об'єднатися загальним неприйняттям, обуренням щодо певної події або процесу. Таким чином, вже в самому явищі консолідації є наявна соціальна напруженість. Тут остання є передусім проявом негативної консолідації.

Якщо порівнювати ці два типи консолідації, то негативну консолідацію організувати дещо простіше, ніж позитивну, оскільки в її основі лежить переважно емоційна складова. Але водночас негативна консолідація є більш крихкою, нестійкою і короткочасною. Позитивна ж консолідація соціальних груп і категорій вимагає серйозних економічних, політичних, ідеологічних передумов. Групи з антагоністичними економічними інтересами неможливо об'єднати надовго. Також глибокі відмінності в ідеологічних і політичних цінностях груп не можуть забезпечити їх тривалої єдності. В ім'я конкретної мети таке об'єднання на короткий час, звичайно, можливе. Але стратегічно така консолідація виключається.

До речі, ще одним чинником, який негативно впливає на консолідацію суспільства, є його нестабільність і турбулентність. Нестабільному суспільству властива тільки ситуативна солідарність, оскільки для нього характерними є лише ситуативні утворення. В ньому часто-густо утворюються ситуативна більшість у парламенті, у місцевих радах, у ньому співпрацюють ситуативні партнери, складаються ситуативні союзи.

Суспільні суперечності як фактор розвитку соціуму проявляються на різних рівнях його існування через відповідні економічні, політичні, соціальні, духовно-культурні закономірності. З метою стабільного і стійкого розвитку суспільство прагне управляти суперечностями за допомогою державних інститутів і правової системи. Однак реальне життя суспільства настільки багате і різноманітне, що ні держава, ні соціальні інститути, ні інші організації не в змозі підкорити його своєму повному регулюванню. Тому виникають явища, що порушують алгоритм стабільного функціонування як усього суспільства, так і окремих його сфер, ділянок, зон. У системі соціальних відносин періодично нарастають неузгодженості, неврегульованості, диспропорції, збої тощо. У просторі цих дисфункцій зароджуються кризові явища і конфліктність, а отже, починає зростати соціальна напруженість. Інакше кажучи, одним із головних чинників виникнення соціальної напруженості є суперечності між соціальними групами. Тому необхідно привернути увагу до того, що суспільство та його підсистеми утримуються у відносно спокій-

ному стані завдяки тому, що в них відбуваються процеси порушення і відновлення балансу соціальних напруженостей.

Періоди в розвитку соціуму, коли рівень соціальної напруженості не виходить за рамки прийнятних (терпимих) значень, називають соціально закономірною напруженістю [1, с. 65]. У разі ж перевищення соціально терпимого рівня напруженості остання породжує стадію соціальної кризи, яка, своєю чергою, може мати різні форми прояву.

На особистісному рівні напруженість проявляється як незадоволеність в реалізації соціальних потреб та інтересів, у неможливості досягнення соціокультурних цілей, неможливості реалізувати соціальні претензії. У країні з високою часткою серед населення, особливо серед молоді і людей середнього віку, осіб з вищою освітою, як правило, поширені високі амбіції, вони збираються зайняти гідне місце в суспільстві. Але задовольнити свої амбіції вдається тільки незначній частині з них. Усі інші протягом довгих років перебувають у стані бідності, невизначеності, безперспективності, приниженості. У них накопичуються почуття образи й ненависті. На цьому ґрунті утворюється поле соціальної напруженості, яка рветься до виходу, до розрядки. Накопичена невдоволеність з причини неможливості особистістю задовольнити потреби, реалізувати інтереси може досягти такого рівня, що воно вийде за межі латентної соціальної напруженості і перейде у стан відкритої соціальної колізії – у протестні дії, конфлікти, бунти, революцію.

Ще складнішим явищем є невдоволеність ситуацією в країні, неможливістю реалізувати свої інтереси, досягти певних позицій у соціальній структурі тих чи тих суспільних груп. Подібну ситуацію вони також, як і особистість, переживають як соціальну напруженість. Однак форми реакції на цей стан у групи відрізняються від форми реакції у особистості. Групова реакція передбачає включення в дію таких чинників, як групова думка, наявність слабого або сильного лідера, наявність досвіду групових виступів за досягнення колективної мети, традицій громадської активності групи тощо.

Як правило, дослідники для опису розгортання і загострення соціального протиріччя використовують поняття соціальної напруженості та конфлікту. Проте, як свідчить дослідницька практика, цих двох понять не вистачає для опису конкретизації прояву процесу загострення соціальних суперечностей. Дослідницький стрибок від суперечностей одразу аж до соціальної напруженості призводить до втрати із поля розгляду об'єктивних причин загострення суспільних відносин. У такому разі останні залишаються поза аналізом, а соціальна напруженість постає як феномен без об'єктивного соціального базису, як суто психологічне явище (в такому разі її мають відображати поняття психології, а не соціології).

На нашу думку, теоретичний аналіз кола згаданих явищ потребує введення ще одного поняття, яке б відображало не лише соціальну напруженість і конфлікт, а ще й поняття, яке віддзеркалює спільну для них основу. Таким

науковим інструментом може виступити поняття конфліктогенності. Втім, це поняття вже використовується психологами і розглядається як психологічне поняття, що відображає психологічні конфлікти [2; 3]. Застосовують його і деякі економісти, хоча й запозичили, на нашу думку, некритично [4].

У цій ситуації ми б хотіли поняття конфліктогенності розширити і включити його і до соціологічних понять. Термін «конфліктогенність», що утворений від грецьких слів *conflictus* та *genos*, означає здатність породжувати конфлікти. Проте ми хотіли б його використати для позначення не лише процесів зародження та перебігу конфліктів, а й тих станів, що їм передують конфліктам.

Отже, конфліктогенність у широкому сенсі, у соціологічному контексті означає конкретизацію філософського поняття протиріччя в системі соціальних відносин у період, коли вони загострюються. Будучи філософською категорією, протиріччя є поняттям найвищого рівня узагальнення, яке може бути застосоване як до явищ природи, так і до суспільних та особистісних феноменів. Поняття «конфліктогенність» у даному випадку виступає конкретизацією поняття протиріччя, обмеженням його бачення сферою лише суспільних і особистісних відносин у певний період часу.

Конфліктогенність як соціальний феномен має складну структуру. В основі її лежать об'єктивні соціальні відносини, які мають тенденцію до загострення. Однак прояв цього явища може провокуватися як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. До об'єктивних факторів активізації конфліктогенності відносять різного роду деформації в функціонуванні соціальних інститутів, істотне обмеження інтересів однієї зі сторін учасників суспільних відносин, різку зміну способу життя, падіння життєвого рівня і т. п. До суб'єктивних факторів розгортання конфліктогенності належать цілеспрямоване формування в суспільстві за допомогою різних інститутів, насамперед засобів масової комунікації, негативного образу одного з суб'єктів суспільних відносин, держави, влади, окремих соціальних інститутів, статусних, вікових, регіональних, етнічних, релігійних, мовних та інших соціальних груп. У сучасних умовах, коли засоби масової інформації мають величезний потенціал впливу на людей, вони здатні сформувати конфліктогенність навіть за умови існування слабких об'єктивних протиріч у суспільних відносинах.

Наприклад, громадяни можуть терпіти, спокійно сприймати те, що у суспільстві є люди з різними статками, різними доходами тощо. Проте ці об'єктивні статусні розбіжності можна перетворити на предмет публічного спору, навіть, що в цьому є велика кривда, що, таким чином, частина людей є обділеною, стала жертвою масштабних обгородок, і тому соціальна справедливість волає до нового вирішення цього питання. Статусне різноманіття

громадян може стати причиною соціальної напруженості, суспільного протистояння і навіть відкритого конфлікту.

А з іншого боку, інша соціальна несправедливість може існувати десятиліттями і водночас бути поза суспільною увагою, абсолютно не турбувати людей, не викликати ніякої напруженості в соціумі. В умовах, коли потенціал напруженості витіснений на далеку периферію суспільної свідомості, він сприймається населенням як одна із ознак умов життя, а не привід для відкритого конфлікту. Ця потенційна напруженість свідчить лише про вірогідність сплеску обурення. Але між цими явищами немає жорсткої детермінації – якщо є потенціал високої напруженості, то обов'язково виникне відкритий конфлікт.

Соціальна напруженість переростає у конфлікт у двох варіантах: або як збіг обставин, випадковість, коли ситуація вибухає миттєво; або як результат цілеспрямованої роботи, спрямованої на підриг ситуації. Організаційні зусилля по переведенню соціальної напруженості в конфлікт здійснюють суспільні рухи та політичні партії. Щоправда, ці завдання значно краще, ефективніше і результативніше сьогодні вирішують телебачення та Інтернет. У сучасному суспільстві, зокрема українському, жодна соціальна напруженість без підтримки ЗМІ не має шансу протриматися порівняно тривалий час. Незважаючи на те, що можуть існувати об'єктивні причини такої напруженості, остання без підтримки ЗМІ не стане центром суспільної уваги, а отже, й не буде мобілізувати населення.

Наприклад, тема офшорного скандалу, учасниками якого були високопосадовці країни, а також тема підвищення зарплат до захмарного для українських реалій рівня – суддям, генпрокурору і прокурорам, народним депутатам, міністрам та іншим категоріям вищих чиновників, очільникам державних компаній – не отримали суспільного резонансу, оскільки не були підтримані в ЗМІ, крім кількох коротких інформаційних повідомлень, які протрималися в полі уваги суспільства лише кілька днів і спокійно перекочували на периферію суспільної свідомості. Слід звернути увагу на те, що підвищила зарплати вищим посадовим особам державних органів якраз та владна команда, яка, будучи опозицією, вимагала на Майдані зниження зарплат та пенсій чиновникам і депутатам. Ніяким іншим словом, як безсумнісним, це підвищення зарплат не назвеш, тому що платня бюджетників у сфері освіти, науки, культури, пенсії більше десяти мільйонів людей, які перебувають на заслуженому відпочинку, залишаються в кілька десятків разів нижчими. А джерело виплат і у тих, хто отримує захмарні кошти, і у тих, хто має копійки, одне – державний бюджет. Причому жебрацьку пенсію тепер отримують ті, хто створив процвітаючу країну, а шалені зарплати одержують ті, хто розвалив її економіку, довів державний борг до 2 трлн гривень.

У цій ситуації соціальна напруженість перебуває в сплячій стадії. Але за виникнення відповідних умов вона може вмиг перейти в активну стадію

і навіть розгорнутися у відкритий соціальний конфлікт. Латентна напруженість є вкрай небезпечним явищем, що ще погано піддається вивченню. Кожна конфліктність знаходиться в певній зоні соціального простору. Вона окреслена кількістю учасників і часом дії й утворює конфліктну ситуацію. Діапазон прояву останньої простягається від особистісної діади (втім, психологія особистості розглядає проблеми конфліктогенності й однієї особистості), малої групи до великих організацій, великих соціальних груп.

Латентну конфліктність виміряти емпірично за допомогою опитувань неможливо, оскільки вона ще не усвідомлена респондентами. Без таких відомостей не можна підготувати ні соціальний діагноз суспільства, ні прогноз його розвитку, зокрема, не можна попередити про можливі соціальні конфлікти. Хоча про неї, як і про відкриту соціальну напруженість, дуже важливо мати повну інформацію органам державного управління, політичним партіям та іншим суспільним інституціям.

Ми передбачаємо можливі заперечення щодо запропонованого нами тлумачення конфліктогенності. Можуть закинути, що, мовляв, прояви суперечностей у системі суспільних відносин слід визначати не через термін «конфліктогенність», а через термін «конфлікт». Не маючи заперечень щодо того, що соціальний конфлікт є формою прояву суперечностей, підкреслимо, що в даному контексті для нас важливо виділити і привернути увагу до такої якості суспільних відносин, яка пов'язана з процесом наростання рівня суперечностей у суспільних відносинах, до загострення, яке настає після періоду їх порівняно усталеного функціонування, і яка існує в більш широкому соціальному просторі і в часових межах, ніж безпосередньо конфлікт. Конфліктогенність – це наявна, об'єктивно існуюча, загострена суперечливість певної сфери суспільних відносин або навіть всієї соціальної системи, яка з різних причин набула загострення у певний період часу. Конфліктогенність як об'єктивна суперечність може мати як об'єктивні, так і суб'єктивні форми прояву. На жаль, дослідники дуже часто конфліктогенність зводять переважно до суб'єктивних, особистісних форм прояву.

Насправді ж, загострена суперечливість суспільних відносин у певних умовах набуває об'єктивного характеру й існує незалежно від того, чи усвідомлюють її суб'єкти відносин чи ні. Тобто конфліктогенність може передувати фазі соціальної напруженості. А соціальна напруженість, своєю чергою, має більшу поширеність, ніж конфлікти. Вона є першою фазою фіксації суб'єктами порушення існуючого алгоритму життя, втрати досягнутого, загрози існуючому, появи перешкоди для свого бажаного майбутнього. Сприйняття, усвідомлення цих змін суб'єктами поки що має розпливчастий, невиразний, нечіткий характер. Подальший розвиток цього стану залежить від багатьох чинників. Але двома головними з них є, по-перше, сила, інтенсивність змін у становищі людей, по-друге, рівень розвиненості в суспільстві культури реакцій на втрати. Чим нижча культура суспільних реакцій

на втрати, тим більш вірогідною є розтягнута у часі соціальна напруженість, яка нічим не закінчується, а конфліктогенність набуває латентної форми.

Поняття конфліктності на відміну від поняття соціальної напруженості охоплює не тільки емоційну реакцію, розмиті уявлення, нечіткі бажання, а й відображення об'єктивно існуючих відносин протиставлення, протистояння, протиборства, зіткнення, конфронтації, незалежно від того, усвідомлені вони чи ні соціальним суб'єктом. Завдяки тому, що за допомогою поняття конфліктності ми відображаємо реальні соціальні відносини у їх різноманітній суперечливості, воно, безперечно, набуває статусу соціологічного поняття, дає підстави розглядати і поняття соціальної напруженості саме як соціологічного поняття і не полемізувати щодо цього із колегами з суміжних соціогуманітарних дисциплін, які закидають нам, що ми заходимо у їхні сфери.

Слід також зазначити, що поняття конфліктогенності дає змогу аналізувати соціальні колізії у широкому просторі їх прояву. Завдяки цьому поняттю рамки дослідження можуть бути розширені за рахунок долучення до аналізу не тільки фази зародження, пікового загострення, а й фази затухання, розпорошення, аж до анігіляції соціальної напруженості.

Найбільш об'єктивно вагомими соціальними суперечностями в суспільстві є відмінності між людьми за майновим і суспільним статусом, відмінності між бідними і багатими, між працівниками і власниками, керівниками та підлеглими. Хоча сприймаються ці відмінності у різні часи дуже по-різному. Звичайно, що в періоди кризового стану суспільства вони сприймаються значно більш гостро. Про це свідчать і результати нашого моніторингу. На запитання *«На Вашу думку, наскільки гострим є конфлікт в Україні між бідними та багатими?»* 47% опитаних заявили, що він є гострим і дуже гострим. 43% опитаних дотримуються протилежної думки: 28% з них вважають, що конфлікт не дуже гострий, а 14% думають, що конфлікту немає взагалі. Кожний десятий респондент не визначився з відповіддю на це запитання. Тобто громадська думка з цього питання поділилася майже навпіл. Проте такий поділ є доволі тривожним показником, оскільки йдеться не просто про наявність у суспільстві конфлікту між бідними та багатими, а саме про його гостроту.

Відмінність інтересів, потреб, установок, цінностей сторін конфлікту є базисом соціальної напруженості. Ступінь же її інтенсивності залежить від кількох причин. По-перше, від того, наскільки об'єктивно різняться позиції сторін протистояння. По-друге, наскільки сильно мобілізовано емоційне протистояння. Останнє залежить від наявності у протиборчих сторін організацій, що мобілізують їх; лідерів, експертів, пропагандистів, здатних чітко формулювати цілі, артикулювати важливість досягнення висунутих завдань; засобів масової комунікації, здатних мобілізувати своїх прихильників.

Розглянемо, як відчують гостроту даного конфлікту різні соціальні групи в нашому суспільстві, зважаючи на дії всієї сукупності згаданих вище

чинників. Передусім розглянемо, як сприймають цей вид конфлікту різні за рівнем достатку групи. Найбільше тих, хто вказує на те, що конфлікт між бідними і багатими є дуже гострим, серед респондентів, хто оцінив своє матеріальне становище як злиденне – 31%. За ними слідує група, яка оцінила своє становище як бідне – 20%. Ті опитані, хто відносить свою сім'ю до середніх – 16%. Як дуже гострий оцінюють даний конфлікт лише 7% представників заможних сімей. Щодо багатих сімей, то їхню оцінку гостроти конфлікту важко з'ясувати, оскільки до них важко дістатися у процесі масових анкетних опитувань.

Ті респонденти, які дещо нижче оцінюють гостроту конфлікту між бідними і багатими, а саме, як гостру, становлять ще більшу частку, у всіх групах достатку. Серед злиденних сімей їх 37%, бідних – 29%, середніх – 27%, заможних – 20%. Протилежна оцінка даного конфлікту – як заперечення існування конфлікту – також відбиває доволі чітко простежувану тенденцію. Лише 5% злиденних сімей вважають, що такого конфлікту взагалі не існує. Не помічають конфлікту також 13% представників бідних сімей, 16% середніх, 33% заможних. Таким чином, суб'єктивно гостроту конфлікту відчують більше ті респонденти, у кого є біднішою сім'я.

Дещо іншими є оцінки гостроти конфлікту між бідними і багатими серед вікових груп. Найменше респондентів, які вважають конфлікт між бідними і багатими дуже гострим, серед молоді до 30 років – 16%, а найбільше – у двох вікових групах: у віці 50–59 років і 70 і більше – по 21%. В інших вікових групах відповіді з цього питання коливаються між 16 і 20%. За оцінкою «конфлікт гострий» найбільше респондентів у віковій когорті 40–49 років – 36%. Загалом же найбільшою є частка респондентів, які вважають конфлікт гострим і дуже гострим, у вікових групах 40–49 років і 70 років і більше. Можливо, що ці дві вікові групи найбільш гостро сприймають майнову поляризацію через те, що вони перебувають у найбільш складних життєвих ситуаціях. Ті, хто має вік 40–49 років, вимушені допомагати сім'ям своїх дітей, у яких уже народилися онуки, а люди найстаршого віку потерпають від дуже низьких пенсій.

На сприйняття гостроти конфлікту між бідними і багатими майже не впливає тип населеного пункту. Гострим і дуже гострим сприймають від 48% до 50% опитаних, які проживають у Києві, великих містах, а також у селах. Трохи відрізняються у цьому жителі невеликих міст. У них цей показник нижчий – 43%. Серед тих, хто вважає, що ніякого конфлікту між людьми у цій площині немає, найменше киян – 7%. В усіх інших типах поселень цей показник дуже близький – від 14% до 15%.

Населення регіонів також має певні розбіжності у відчутті конфлікту між бідними та багатими. Привертає увагу те, що помітно відрізняється населення південного регіону в оцінці цього конфлікту як дуже гострого. Таку оцінку йому дали 27,5% опитаних у цьому регіоні, тоді як у центрі і на сході

так оцінили конфлікт по 17% респондентів, а на заході країни – 19%. Загалом же конфлікт між бідними і багатими сприймають як сильний і дуже сильний 43% опитаних на заході, 44% у центрі, 49% на сході і 59% на півдні. Тобто на півдні країни протистояння між бідними та багатими сприймається найбільш гостро. На цей показник слід звернути увагу державним органам. Дану проблему доцільно було б вивчити у цьому регіоні більш детально, застосовуючи не тільки якісні, а й кількісні методи дослідження, щоб глибше зрозуміти мотиви такої оцінки конфлікту та знайти шляхи зниження його гостроти.

Додаткові уявлення про соціальну напруженість та про певні форми її прояву дає аналіз відповідей на запитання *«На Вашу думку, наскільки гострим є конфлікт в Україні між найманими працівниками і власниками?»*. Помітно, що гострота цього роду конфлікту сприймається населенням більш спокійно. Його вважають дуже гострим лише 8% опитаних. Ще 18% оцінили його як гострий. Тобто його найвищу гостроту відмічають майже вдвічі менше респондентів, ніж таку ж гостроту конфлікту між бідними і багатими – 26% і 47%. А на відсутність конфлікту взагалі між працівниками і власниками вказує 21% опитаних.

Як бачимо, гострота конфлікту між бідними й багатими сприймається респондентами сильніше, ніж напруження між найманими працівниками і власниками. Важко пояснити мотиви, якими керуються люди, даючи оцінку гостроти конфлікту у цих випадках, чому менше людей бачать конфлікт між працівниками і власниками. Можна уявити, що багатих в Україні часто сприймають як таких, хто несправедливим шляхом здобув статки. Про багатіїв, які мають величезні маєтки, яхти і літаки, багато розповідають на телебаченні і пишуть у газетах. Ці ж персонажі фігурують у повідомленнях про те, що вони тримають свої рахунки у офшорах і ухиляються від сплати податків, приховують свої статки, записуючи майно на своїх родичів, прислугу. Це викликає обурення, розглядається як соціальна несправедливість, оскільки ці багатства вони здобули нечесно.

А власників, можливо, розглядають як тих людей, що включені у суспільне виробництво, тих, хто докладає зусиль для створення робочих місць, сприяє зростанню економіки. Але для більш впевненого й обґрунтованого пояснення цих мотивів необхідно провести додаткові соціологічні дослідження, включаючи і якісні.

Ми розглянули потенційний соціальний конфлікт, у основі якого лежать соціально-класові та майнові інтереси. Проте соціальні конфлікти виникають не лише з приводу суперечності різноманітних суспільних інтересів, а й з приводу ціннісних протиріч, протиріч уявлень щодо соціальної справедливості, блага, успіху, протиріч уявлень щодо суспільного минулого, тепе-

рішнього і майбутнього (тобто суперечності між картинами світу) тощо. Їм передують соціальні напруженості, що виникають на цих же підвалинах.

В умовах високого рівня соціальної напруженості відбуваються збої у відносинах між соціальними інститутами і спільнотами, тобто збої функціонування самої соціальної матриці, порушується узгодженість інтересів груп, суспільна система розбалансовується, в ній загострюються відмінності між соціальними елементами, у громадській думці несхоже починає сприйматися як чуже і підозріле. До всього відмінного зростає недовіра. Паралельно з цими процесами в суспільній свідомості загострюється тема ціннісної різноманітності, що існує в країні. Відмінності в суспільних цінностях і ціннісних орієнтаціях стають лініями напруженості, а іноді й розлому населення на фрагменти. На цьому ґрунті утворюються фронти протистояння, протиборства, формуються латентні або відкриті суспільні конфлікти.

Наше суспільство історично формувалося як складне в етнічному, культурному, релігійному та мовному аспектах. Воно має чітко виражені регіональні відмінності. В умовах кризового стану ці відмінності неодноразово ставали предметом політичних спекуляцій. Завдяки цим поділам, окремим політикам вдавалося протиставляти одні частини суспільства іншим для вирішення своїх вузьких політичних завдань, особливо передвиборних. Такі дії тільки оголювали приховані, сплячі болючі проблеми і в окремих випадках робили їх вкрай гострими. Такі дії підкреслювали ті чи ті аспекти соціокультурних відмінностей і були спрямовані на поглиблення роз'єднаності суспільства. Тому в роки незалежності не тільки збереглася, а навіть розширилася дистанція між регіонами та соціальними групами. Дезінтегрованість суспільства відчувають на рівні буденної свідомості й пересічні громадяни. Так, 21% респондентів відповіли, що за роки незалежності нашої держави між сходом і заходом України відбувалося значне зближення і деяке зближення, а 41% – значне віддалення і деяке віддалення. На жаль, за останні чотири роки кількість тих, хто вважає, що між сходом і заходом країни відбувається віддалення, зросло з 32,5% до 41%.

Поглиблюються і розширюються інші тріщини й розділові лінії суспільства. Такі процеси викликають тривогу, люди глибше переживають ймовірність суспільних конфліктів на основі культурно-ціннісних, етнічних відмінностей громадян. 17% опитаних побоюються міжнаціональних конфліктів, а 42% вважають, що в сучасній Україні можливі конфлікти між деякими етнічними групами.

В умовах існування суспільних груп, які мають суттєві відмінності в інтересах, цінностях, ідеалах, етнокультурних традиціях, нормах і т. п., неможливо домогтися консенсусу щодо життєво важливих питань. Між цими групами зростає недовіра. Взаємна підозрілість формує в суспільстві атмосферу взаємного неприйняття навіть між тими групами, які відрізняються одна від

одної несуттєвими відмінностями. Про атмосферу недовіри, підозрілості, агресивності, що може вражати всі групи суспільства, і навіть ті, які відрізняються одна від одної далеко не принциповими відмінностями, писав Роберт Музіль у своєму незакінченому творі «Людина без властивостей»: «Це основна риса культури – що людина відчуває глибоку недовіру до людини, яка живе поза її власним колом, що, отже, не тільки німець єврея, а й футболіст піаніста вважає істотою незрозумілою і неповноцінною» [5]. Сьогодні в нашому суспільстві є надлишок недовіри, підозрілості та навіть агресивності. 38% респондентів заявили, що в них зрідка буває стан, коли вони відчують, що більшості людей не можна довіряти, а ще стільки ж, тобто 38% опитаних, сказали, що в них такий стан буває періодично.

Незважаючи на численні відмінності між соціальними групами, суспільство може успішно існувати і розвиватися за умови співпраці людей як громадян єдиної держави, терпимого ставлення до культурних, релігійних, мовних відмінностей інших людей. Це і є однією із ключових умов мирного життя нашого народу, передумовою виходу із кризового стану і переходу до нормального, цивілізованого розвитку країни. Саме тут пролягає шлях до консолідації українського суспільства.

Для того, щоб суспільство нормально існувало, потрібні соціальні механізми, які б забезпечували повсякденну взаємодію між цими групами. Таким дієвим засобом, що підтвердив свою ефективність у різних суспільствах, є толерантність. Тому в сучасних умовах одним із першочергових завдань, що стоять перед українським суспільством, є усвідомлення згубності атмосфери ксенофобії і спрямування зусиль на формування обстановки толерантності, визнання права груп на інакшість.

Умовою втілення толерантності в суспільну атмосферу країни є не тільки формування між групами й особистостями такого елементу в чуттєво-емоційній сфері суспільної свідомості, як довіра, а й виховання у громадян установки на беззаперечне слідування у своїй поведінці закону. Зрозуміло, що ця якість особистості може проявлятися лише в суспільстві, у якому на рівні функціонування державних і суспільних інститутів також панує закон. У такому разі і влада, і громадяни стоять на одній позиції, відторгають порушення закону, що виправдовується «революційною доцільністю», «революційною необхідністю», «відсутністю альтернатив», «єдиною можливим вибором».

Суспільство має прагнути до того, щоб у його громадській думці існував імунітет проти подібних аргументів. Воно повинно неухильно стояти на позиції, що тільки закон відкриває шлях до публічних дій, а тим паче до зміни соціальних інститутів. У суспільстві повинна бути сформована переконаність, що воно буде міцним і стійким тільки тоді, коли існуватимуть умови для висловлювання різних думок, у тому числі й тих, котрі висловлюються групами, які в соціумі є в меншості. Проте ситуація з вільним висловлюванням громадянами думок у суспільстві в останні три-чотири роки помітно

погіршилась. Якщо у 2013 р. тільки 28% респондентів вважали, що в Україні люди не можуть вільно висловлювати свої політичні погляди, то у 2017 р. таких набралось уже 37%. Сьогодні лише половина населення може вільно оприлюднювати свою політичну позицію.

Висока соціальна напруженість в українському суспільстві триває багато років. Кипіння пристрастей у соціумі підтримується не тільки політичним напруженням, а й соціальним (малий розмір пенсій, побори в медицині та освіті, низький рівень медичних послуг, розвал матеріальної бази медицини, культури, освіти та науки, неможливість нормального вирішення поточних життєвих питань, пов'язаних зі зверненням до державних органів тощо). Це все додаткові іскри, які підтримують котел пристрастей у киплячому стані.

Проте кришку котла може довго не зносити, оскільки для вибуху потрібен кумулятивний ефект. Кумуляцію протесту можуть взяти на себе засоби масової комунікації. Вони здатні здійснити цілеспрямовану інформаційну атаку на населення. Сьогодні в суспільстві найпотужнішим інститутом впливу на свідомість особистості є телебачення та Інтернет. Ефект їх впливу на особистість перевершує впливи всіх інших традиційних соціальних інститутів – сім'ї, громади, церкви тощо.

ЗМІ є найпотужнішим засобом маніпулювання суспільною свідомістю. Набір обговорюваних проблем у поточній суспільній свідомості, її порядок денний визначають телебачення, Інтернет і радіо. Якщо проблему, навіть вельми важливу, доленосну для соціальної групи або й усього соціуму, не підняли, не обговорили в ЗМІ, суспільство її не помічає. І навпаки, засоби масової комунікації можуть каналізувати увагу суспільства на другорядні явища, події і тим самим відволікати увагу від соціальної напруженості в іншій сфері суспільства.

Особливо часто таким своєрідним запобіжним клапаном для зняття соціальної напруженості виступає політична напруженість. Публічний скандал між політиками, бійка в парламенті, взаємні звинувачення лідерів політичних партій тощо можуть за допомогою ЗМІ роздмухати штучну політичну напруженість, яка допоможе владі погасити соціальну напруженість у суспільстві щодо інших проблем, скажімо, з приводу підвищення цін на газ або на транспортні тарифи. Альтернативи моделі погашення надмірної соціальної напруженості за допомогою маніпулювання суспільною свідомістю поки що немає.

Крім того, засоби масової комунікації виконують ще одну вкрай небезпечну функцію – вони здатні об'єктивно існуючі в суспільстві розбіжності між групами подати як несправедливі, образливі, сформувані щодо них у мас негативні емоції. На цьому ґрунті за допомогою ЗМІ можна не тільки підняти рівень соціальної напруженості, а й довести його шляхом нагнітання атмосфери протистояння в суспільній свідомості до точки кипіння. Для цього існує маса різноманітних способів. Наприклад, демагогія. Її носії ча-

сто спекулюють на громадських очікуваннях. Останні стимулюються, розпалюються політиками-популістами і тиражуються, поширюються засобами масової комунікації. Немоżliвість реалізувати завищені очікування, на які орієнтують людей популісти, породжує у населення розчарування, озлобленість, викликає подальше зростання соціальної напруженості в суспільстві.

Незадоволеність соціальною ситуацією не завжди призводить до масового висловлення протесту у вигляді мітингів, страйків тощо. Такий вид протесту передбачає наявність цілого ряду чинників – високої готовності до участі в акціях людей, не задоволених своїм поточним соціальним становищем; організацій, громадських рухів, які б узяли на себе роль організаторів протестів. Однак саме існування таких громадських об'єднань – ще не гарантія того, що соціальна напруженість буде перетворена ними на реальні протестні акції. Важливою умовою розгортання масових виступів є довіра до такого роду організацій, наявність у них високого авторитету в громадській думці. Останній у сучасних суспільствах значною мірою залежить від підтримки, «розкрутки» цих організацій у засобах масової комунікації або, навпаки, їх компрометації. Соціальна напруженість дуже часто не переростає в конфлікти, в акції протесту завдяки включенню механізму соціальної адаптації громадян до несприятливих соціальних умов, до кризових реалій: трудова міграція, вторинна зайнятість, зайнятість у неформальному секторі, тіньові виплати, натуральна оплата і т. д., включаючи «політичних заробітчан, «тітушок».

Одним із способів гасіння напруженості, запобіжником переростання соціальної напруженості у відкритий конфлікт є каналізація масового невдоволення в соцмережі. Ті, хто багато часу проводить у соцмережах, являють собою специфічний потенційний протестний потенціал. Сьогодні населення занурилося у віртуальний простір, вичитує там факти, що підтверджують подібне до їхнього бачення світу, співпереживає з іншими емоційні стани і почуття. Багато з них вважають, що сама мережа надає їм можливість висловити протест, гнівно виплеснути своє обурення на адресу влади, інших кривдників у блогах, постах, чатах, відгуках тощо. Там йде відверта, нерідко груба вульгарна критика державних органів, окремих високопосадовців, державних службовців, олігархів, власників середнього рівня, говориться про повсюдну несправедливість.

У червні 2017 р. Інтернетом користувалося 22 млн громадян України. За даними нашого моніторингу, 29% дорослого населення у мережі Інтернет відстежує новини суспільно-політичного життя, 9,5% читають блоги політиків, громадських діячів, 27% знайомляться з інформацією на сайтах державних і недержавних організацій. Для сотень і тисяч обурених і ображених завдяки Інтернету з'являється величезна, без будь-яких обмежень за часом і за змістом виступів, трибуна. Насправді ж, за допомогою інтернет-мережі відбувається те, що називається випусканням протестної пари у віртуаль-

ний свисток. Адже ще древні казали: «Dixi et animam levavi» – «Я сказав і цим полегшив душу». В психологічній площині інтернет-трибуна є сьогодні одним із найпотужніших вогнегасників назріваючих соціальних вибухів. Вона управляє не мобілізованою в реальності напруженістю. А, як відомо, не мобілізована напруженість згасає і розсмоктується.

Проте сплеск обурення, вибух гніву населення може бути й мимовільним, як результат раптової обурливої резонансної події (нею може бути будь-що: пожежа в дитячому закладі з жертвами, що виникла в результаті нехлюйства посадових осіб; пожежа на складі боеприпасів із великою кількістю потерпілих і масштабними втратами майна громадян; побиття людей у відділку поліції тощо). Тоді спалах людських емоцій не тільки зриває громадську кришку соціальної напруженості, а й уцент розносить всю суспільну каструлю.

Як свідчить наше дослідження, та це й ні для кого не секрет, що поточна соціальна напруженість у нашому суспільстві є надзвичайно високою. Вона створює величезні ризики щодо суспільної стабільності. Проте дати прогноз, яким чином і завдяки яким процесам напруженість знизиться і увійде в норму, практично неможливо. Це залежатиме від здатності державних управлінців високого рангу вести зважену і відповідальну соціальну політику та політику щодо різноманітних груп українського суспільства. Чим примітивнішою вона буде, тим більшою буде вірогідність випадкового соціального вибуху.

Таким чином, «пробуксовка» у функціонуванні соціальної матриці українського суспільства в попередні роки після Євромайдану була не тільки не полагоджена, а й набула ще більшої гостроти й масштабу. Жодна з великих проблем, що стояли перед українським суспільством, не була вирішена. Більше того, некомпетентність і корисливість тих, хто прийшов до влади, погіршили ситуацію в суспільстві, загострили напруженість у відносинах з сусідніми країнами.

Література

1. Див.: Смирнов Е. А. Анализ кризиса в «тектологии» А. Богданова и современность // Социальный кризис и социальная катастрофа. Санкт-Петербург, 2002.
2. Аницупов А. Я., Шипилов А. И. Словарь конфликтолога. Москва: ЭКСМО, 2010. 656 с.
3. Грязнова Ю. Г. Конфликтогенность межпоколенного взаимодействия в культуре современного российского общества. URL: http://www.vestnik.adygnet.ru/files/2011.3/1239/gryaznova2011_3.pdf
4. Перов Е. В. Теория и анализ социальной конфликтогенности общества. URL: http://e-notabene.ru/nb/article_2308.html
5. Музиль Роберт. Людина без властивостей. Кн. 1. Київ: Вид-во Жупанського, 2010. 416 с.

Розділ 8. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ, НЕВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ, БЕЗВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

У попередніх розділах ми розглянули, як проявляються в процесі функціонування соціальної матриці способи і стилі життя, соціальні інтереси, інші соціальні феномени, що мають об'єктивну та суб'єктивну природу свого прояву. І ми зауважили, що розгортання кожного з цих феноменів багато в чому залежить від такої риси соціального суб'єкта, як відповідальність. Тому у цьому розділі більш ґрунтовно проаналізуємо явище соціальної відповідальності як елемент соціальної матриці нашого суспільства. Адже залежно від розвиненості чи нерозвиненості, атрофії цієї якості в агентів соціальних дій соціальна матриця функціонує успішно або дає збої.

Передусім зазначимо, що поняття відповідальності є трансдисциплінарним і використовується у багатьох соціогуманітарних науках. Ним широко користуються не тільки в соціології, а й у соціальній філософії, правознавстві, політології, управлінській науці, психології, етиці тощо. Такий широкий діапазон застосування даного поняття створює низку труднощів. Адже терміном «відповідальність», з одного боку, позначаються різноманітні, відмінні один від одного феномени як предмети окремих дисциплін, а з другого – на сьогодні кожна із згаданих наук напрацювала доволі значний масив знань, з розгалуженою системою понять, проте, слідуючи традиції, користується для позначення дуже відмінних понять терміном «відповідальність», що не є збіжним ні за їхнім змістом, ні за обсягом [1–4]. Нерідко це заплутує як читачів, так і самих дослідників. Тому поняття «відповідальність» на сьогодні має доволі розмитий статус. Відтак необхідно проаналізувати сутність концепту відповідальності як міждисциплінарного поняття, а потім зосередитись на характеристиках, що притаманні йому як соціологічному поняттю.

У найбільш загальному сенсі цим терміном позначають відповідальність людини і за власне життя в цілому, і за її окремі вчинки. У широкому розумінні відповідальність – це визнання людиною себе автором власного життя. У такому варіанті ми маємо справу з філософською постановкою питання, і розв'язується воно в лоні філософських наук. У загальному вигляді можна дати таке його визначення: відповідальність – це свідомий вибір особистістю варіанта своїх дій, це здатність суб'єкта давати звіт про наслідки своїх вчинків і брати на себе тягар відповіді за ці дії і за їх результати. Але все ж таки в кожній із наук дається своє визначення відповідальності, де акцент робиться на тому аспекті, що стосується предмета саме її дослідження.

Належність особистості до людської спільноти накладає на неї передусім моральну відповідальність. На будь-якому рівні суспільних відносин час від часу виникають ситуації, коли особистість має проявити совість, честь,

гідність. Кожна людина цю ситуацію вирішує особисто і з різною якістю. В об'єднаннях типу натовпу, публіки, аудиторії, де між людьми не розподілені соціальні ролі, також існує певна відповідальність, заснована на належності всіх учасників до людської спільноти. Найсильнішим чинником відповідальності тут виступає мораль. Як на члена людської спільноти на особистість моральна відповідальність покладена завжди і всюди. Навіть у тих випадках, коли маса не організована, не структурована (як у натовпі, на вулиці, навіть у відкритому полі), все одно кожна людина за законами людської моралі залишається відповідальною за свою поведінку.

Таким чином, там, де йдеться про людину, про особистість, на найвищому рівні узагальнень, на рівні філософських категорій адекватним як у теоретичній, так і в практичній площині є поняття моральної відповідальності, морального вимірювання відповідальності. На цьому рівні вчинки, дії суб'єкта оцінюються через їх співвіднесення з імперативами – совістю, богом, релігійними заповідями, обов'язком перед усім людством. На цьому ж рівні узагальнення суб'єкт відповідальності розглядається як самодостатній у всіх проявах, а відповідальність дорівнює самоконтролю суб'єкта над своєю поведінкою. Коло теоретичних проблем такого рівня належить до компетенції етики, соціальної філософії, релігії. У цьому контексті участь суб'єкта у соціальних процесах вважається такою, що він оцінює і контролює її як відповідальну або безвідповідальну з моральної точки зору.

Включеність особистості у конкретні соціальні відносини в різноманітних сферах людського життя контролюється й оцінюється за допомогою юридичного поняття відповідальності. Саме в такому сенсі цей термін і знайомий переважній більшості людей. Отже, хоча відповідальність має різні лики прояву, дуже часто її зводять лише до моральних і правових аспектів прояву. У кожній з цих площин вона набуває вигляду або суто морального феномена, або правового.

Між іншим раніше у вітчизняній науці була поширеною точка зору, яка йшла ще від І. Канта, що відповідальність – це категорія етики і правознавства. Відповідно і явище відповідальності розглядалося головним чином у межах моральних і правових відносин [5, с. 324].

За рівнем масштабності й спрямованості у майбутнє значною мірою до філософсько-етичного поняття відповідальності наближається поняття екологічної відповідальності. У міру технологічного прогресу людства, збільшення антропологічного навантаження на природу такою ж імперативною, як і моральна відповідальність, для кожної людини стає екологічна відповідальність. Цей аспект існування людства стає все більш загрозливим. Керуючись егоїстичними інтересами, окремі країни, а ще більше транснаціональні компанії проявляють безвідповідальність щодо життя майбутніх поколінь, ігнорують необхідність негайних дій щодо захисту природного світу, збереження земних ресурсів, клімату тощо. У зв'язку з загрозами такого типу

А. Печчеї в книзі «Людські якості» дорікає сучасній людині в нездатності узяти на себе відповідальність, яка випливає з її «нової ролі» у світі [6].

Для нашого аналізу важливо виділити як самостійне поняття соціальної відповідальності. Його ми розглядаємо як сформовану здатність і готовність соціального суб'єкта давати собі й оточуючим звіт про наслідки власних дій, своєї активності, визнавати їх результатом своїх свідомо прийнятих рішень, наслідком свого вільного вибору вчинків та поведінки. При цьому важливою є не тільки готовність суб'єкта визнавати наслідки своїх дій, а й його налаштованість і здатність у ситуації вибору приймати самостійні рішення. Якості особистості, які включає в себе соціальна відповідальність, не є вродженими. Ці якості особистість набуває у процесі соціалізації: як у процесі цілеспрямованого формування, так і спонтанно, як наслідок реальних життєвих ситуацій. Соціально відповідальною стає та особистість, яка досягла високого рівня компетентності в ухваленні усвідомлених, кваліфікованих рішень.

Відповідальність є складним розумовим, емоційним і вольовим процесом, у якому суб'єкт прогнозує, передбачає, зіставляє варіанти своїх рішень і дій, зважає їх наслідки. Цей складний феномен розгортається у часі, як розуміння суб'єктом того, як слід вчинити, щоб досягти вигоди, мети, щоб реалізувати свій інтерес. Крім розуміння суб'єктом кінцевих цілей дії, вчинку, діяльності, його відповідальна поведінка можлива за наявності у нього відповідних вольових якостей. Послідовними етапами відповідальної дії є усвідомлення ситуації, що вимагає вибору; прогнозування наслідків вибору; вчинення вибору, тобто дія, якою людина на певних підставах віддає перевагу одній альтернативі перед іншою (іншими); прийняття на себе як позитивних, так і негативних наслідків цього вибору.

Таким чином, поняття «соціальна відповідальність» включає два смислові відтінки. Перший фіксує те, що відповідальність настає за наявності наслідків прийнятого суб'єктом рішення і його реалізації на практиці. Другий відображає передбачуваність наслідків у процесі прогнозування і вибору, а також безпосередньо у процесі дій, поведінки, вчинків суб'єкта. Другий відтінок відображає усвідомлення суб'єктом неминучості вигід або втрат, можливість успіху або невідворотність покарання (економічного, матеріального, фінансового, правового, морального, психологічного, репутаційного тощо) за свій вибір певної суспільної поведінки.

Відповідальна активність суб'єкта веде до утвердження на практиці певного соціального порядку і певних цінностей. Відповідальність – це контроль суб'єкта за визначеністю у своїх діях, намагання не допустити невизначеності у результатах своєї поведінки, прагнення уникнути збитків, запобігти ризикам, виключити втрати.

Подальша конкретизація феномену соціальної відповідальності буде розгорнута далі. А зараз означимо інші види відповідальності.

Різноманіття людських відносин у суспільстві проявляється у ступе-

нях строгості, жорсткості, обов'язковості, імперативності їх відтворення: по-перше, жорстко однозначні відносини; по-друге, взаємозв'язки, які допускають ряд варіантів прояву; по-третє, вільно-автономні відносини, що цілком залежать від світогляду, характеру уявлень суб'єкта про світ і інших людей, від його ідеалів, цінностей, орієнтацій, установок, смаків, уподобань тощо. Тип жорсткості суспільних відносин формує відповідний тип відповідальності. Насамперед ступінь жорсткості відтворення соціальних відносин залежить від тієї суспільної сфери, в якій вони проявляються.

Найбільш жорстко контрольованим у суспільстві видом відповідальності суб'єкта є правова відповідальність. Вона є специфічним видом суспільної відповідальності, вимоги якої розроблені у межах держави і спрямовані на підтримання в ній певного суспільно-політичного ладу і соціального порядку. Правова відповідальність конкретизована, деталізована і регламентована у конституціях, кодексах, законах, підзаконних актах, тлумаченнях, роз'ясненнях, судових прецедентах: по кожному типовому випадку недотримання, відходу, ухилення від відповідальності передбачається певний вид покарання – адміністративного, матеріального чи кримінального, а інколи й політико-громадянського (заборона брати участь у виборах, референдумах, служити в армії, займати певні посади тощо). Жорсткість прояву відповідальності особистості і групових суб'єктів полягає в тому, що в праві існує принцип невідворотності відповідальності. Порушення норм права передбачає притягнення порушника до відповідальності. У цьому полягає відмінність правової відповідальності від соціальної. Остання проявляється переважно у формі моральних і психологічних обов'язків, які або виконуються, або не виконуються. Щоправда, така жорстка імперативність прояву правової відповідальності можлива лише в умовах чітко працюючих законів. Якщо ж закони застосовуються вибірково або різною мірою не виконуються, або й зовсім ігноруються, як це, на жаль, відбувається сьогодні у нашій державі, то, по суті, ми маємо справу з явищем безвідповідальності.

Можна було б продовжити аналіз різних видів відповідальності – політичної, економічної, моральної, релігійної, професійної тощо. Оскільки відповідальність – дуже об'ємне і різнобічне явище, то відмінності його видів можна класифікувати і за іншими критеріями. Наприклад, за критерієм прояву в різних сферах суспільного життя: в управлінні, освіті, вихованні, медицині, культурі та ін. Кожна з них має свої відмінності і специфіку прояву в суспільстві. На практиці вони часто накладаються один на одного. Проте у конкретних ситуаціях один із цих видів відповідальності є провідним.

Оскільки предметом нашого розгляду є соціальна відповідальність, то ми звертаємо увагу на те, що цей феномен відповідальності є невід'ємним елементом системи безпосередніх і опосередкованих внутрішніх зв'язків у певній соціальній системі. У даному випадку під соціальною системою розуміється система відносин, що утворює певне ціле – мала, середня і велика

суспільна група, організація, соціум. Зауважимо, що явище відповідальності присутнє у контексті будь-яких соціальних відносин. Суб'єкти, що спричиняють дію, вступають у відносини, беруть участь у будь-якому суспільному процесі, обтяжені відповідальністю. Що це за відповідальність, стає зрозумілим лише у разі постановки питання самим суб'єктом до себе або зовнішнім суб'єктом до суб'єкта дії. Відповідальність закладена у самому явищі соціального відношення. В соціології відповідальність означає виконання особистістю свого обов'язку перед її агентом суспільних відносин: колективом, організацією, групою, спільнотою, суспільством, державою. Кожен із них висуває перед особистістю набір вимог, які вона повинна виконати. Своєю чергою кожен відповідний агент несе відповідальність перед особистістю.

Соціальна відповідальність розглядається нами як механізм самоуправління особистості, груп і спільностей людей у суспільстві, як засіб, що забезпечує відтворення і підтримку стабільності певного типу суспільних відносин. Якість суспільних відносин залежить від розвиненості соціальної відповідальності суб'єктів. З іншого боку, сама соціальна відповідальність визначається типом суспільних відносин. Рівень розвиненості відповідальності у соціальних суб'єктів задає характер соціального порядку, забезпечує тип функціонування як суспільства в цілому, так і його окремих підсистем. Тому тут здебільшого йдеться про відповідальність суспільних суб'єктів – особистість, малі і середні групи, великі соціальні групи – перед самими ж цими групами. Зовнішня форма прояву відповідальності у соціальній сфері розкривається як виконання, дотримання групових норм, вимог, традицій, як те, що суб'єкт поділяє групові цінності. До цього ж ряду належить відповідальність за суспільство, батьківщину, державу, етнос, клас, релігію тощо. Контроль за відповідальністю здійснюється через громадську думку, групові очікування, інші елементи суспільної свідомості.

Серед безлічі можливих критеріїв поділу видів соціальної відповідальності важливо виділити екстеріорну та інтеріорну відповідальність (тобто нав'язану ззовні відповідальність і взятую суб'єктом добровільно). Інколи їх ще називають зовнішньою і внутрішньою відповідальністю. Це два принципово різні види відповідальності за своєю сутністю і за механізмом розгортання. Внутрішня відповідальність є елементом особистісної свідомості. Вона стимулюється сформованими елементами індивідуальної свідомості: совістю, дисциплінованістю, волею тощо. Зовнішня відповідальність – це вплив зовнішніх чинників у вигляді вимог з боку суспільства і соціальних груп, з боку правової системи держави, а також різноманітних правил, приписів у сфері професійної діяльності та громадської поведінки. Зовнішня відповідальність контролюється, крім права, ще й груповими традиціями, нормами, цінностями, суспільною мораллю тощо. Не будь-яка поведінка особистості, що видається ззовні внутрішньо відповідальною, є такою. Можливо, що вона реалізувалася за провідної ролі страху бути покараним за

невиконання або за неправильне виконання обов'язків, наказу, групових або моральних норм, через острах втратити авторитет у групі або прихильність начальства. Отже, необхідно розрізняти відповідальну поведінку, що ґрунтується на розвиненому внутрішньому почутті відповідальності, і формально відповідальну поведінку. Остання передбачає наявність активно діючих засобів контролю за поведінкою людини.

За критерієм спільності прояву виділяють індивідуальну і групову відповідальність. На індивідуальному рівні механізм соціальної відповідальності розгортається через усвідомлення своєї ролі особистістю, прийняття цієї ролі і, відповідно до прийнятої ролі, у самому процесі поведінки. У цьому контексті відповідальність означає строге слідування рольовим зобов'язанням і груповим нормам.

Крім того, відповідальність означає усвідомлення того, які будуть наслідки у разі виконання чи невиконання рольових функцій у групі, спільності, соціальному класі, іншій великій соціальній групі чи в суспільстві в цілому. На особистісному рівні існують різні за насиченістю, гостротою прояву відповідальності особистості за свої дії, вчинки, діяльність – у одних людей вона загострена, у інших – у нормі, а у когось – притуплена. Так, багато вчених фізиків одразу після Другої світової війни виявили загострену відповідальність перед людством за свої відкриття, досягнення, наприклад, за створену ними ядерну зброю. Проблемами рівня особистісної гостроти відповідальності займаються здебільшого психологи. Хоча дана проблема має виходи і в соціальну психологію, соціологію, політологію та інші науки.

Відповідальність особистості у групі є складним явищем, оскільки вона передбачає як ідентифікацію, так і самоідентифікацію суб'єкта з групою. Якщо ідентифікація з групою в особистості є тільки зовнішньою, то її відповідальність є також зовнішньою, формальною. До неї оточуючими ставляться вимоги поводитися відповідально стосовно тих груп, з якими її ідентифікують. У процесі тривалого виконання певних соціальних ролей зовнішні вимоги до особистості можуть інтеріоризуватись і стати внутрішньою відповідальністю. Хоча такий розвиток подій не веде до відміни дії зовнішньої відповідальності.

Групова відповідальність – це ще один вид соціальної відповідальності. Тут суб'єктом відповідальності виступає група. Особливістю цього виду відповідальності є те, що вона не зводиться тільки до певного рівня відповідальної поведінки членів групи. Адже навіть розуміння кожним окремим членом групи відповідальності не завжди приводить до реальної відповідальної поведінки групи як суб'єкта. Нерідко реальна поведінка колективного суб'єкта з певних причин буває безвідповідальною. Серед причин цього необхідно зазначити наявність або відсутність навичок, звичок, досвіду, історично

сформованих культурних зразків, традицій відповідальної поведінки групи, сформованої колективної волі до відповідальної поведінки.

Відповідальність є там, де є вільний вибір. Не завжди у людини є реальний вибір. Розглянемо такий приклад. Людина продає морозиво, яке виготовлене не з молока, а з пальмової олії. Воно шкідливе для людей. Яку відповідальність несе продавець, який продає це морозиво? З точки зору права він робить все законно. Про шкоду морозива, виготовленого на пальмовій олії, він може і не знати. Якщо не знає, тоді ніякого внутрішнього конфлікту відповідальностей у нього немає. А якщо знає, то тут проявиться внутрішньоособистісний конфлікт відповідальностей. В одній системі відносин – як продавець, проявляючи відповідальність, він повинен відмовитись продавати такий товар. Але за це його звільнять з роботи. А як батько сімейства він повинен мати робоче місце, працювати, забезпечувати себе і свою сім'ю засобами існування. В умовах безробіття іншої роботи, крім цієї, він не може знайти. Хоча в ще ширшій системі соціальних відносин продавець може усвідомлювати і проявляти свою відповідальність за стан здоров'я співвітчизників, включившись в екологічний рух за заборону продуктів, виготовлених на пальмовій олії, беручи участь у протестному русі проти генетично модифікованих, шкідливих продуктів.

Отже, явище відповідальності невід'ємне від явища свободи. Тільки там є відповідальність, де є свобода суб'єкта, де останній має можливість і здатен робити вибір, а значить йти на ризик. На нашу думку, у контексті сучасного суспільного життя слід було б насамперед говорити не про філософську пару «свобода» і «необхідність», а про «свободу» і «відповідальність». Ця остання пара категорій є більш продуктивною для розгляду категорії соціальної відповідальності. Так склалося, що в новітній час значно більшою суспільною увагою користувалося явище свободи, ніж відповідальності. Свободі присвячені вірші й оди, повісті та романи. За свободу почесно і модно боротися, заради досягнення свободи нуртують громадські рухи, політичні партії. А от виступати за відповідальність набагато менш престижно. До того ж особливо активним поборникам утвердження соціальної відповідальності в суспільстві можуть начепити і ярлика держиморди, догматика тощо.

Свобода може проявлятися у двох іпостасях – як незалежність у прийнятті рішення і як свавілля, тобто прийняття рішення і втілення його в життя без відповідальності. Таким чином, однією із форм безвідповідальності, причому крайньою формою, є свавілля. Застерігаючи від крайнощів у прояві свободи, Віктор Франкл дуже влучно сказав: «Я порадив би, щоб статуя Свободи на східному узбережжі США була доповнена статуєю Відповідальності на західному» [7, с. 76]. Ці відмінності у прояві свободи у процесі прийняття рішень як ніколи актуальні для українського суспільства. На жаль, низький

рівень соціальної відповідальності, що має масовий характер, дуже вплинув на стан соціального порядку в нашому суспільстві.

Феномен відповідальності є складним і багатограним, має суттєві відмінності у процесі свого розгортання в різних сферах суспільного життя. Тому необхідною методологічною умовою наукового дослідження відповідальності, що упереджує спекулятивність, є розгляд цього феномену через явище соціальної ситуації. Адже зміст і сенс соціальної відповідальності будь-якого суб'єкта можна зрозуміти тільки в конкретній соціальній ситуації. Якщо розглянути людину в усіх реальних зв'язках протягом усього її життєвого часу, то мережа відповідальності за всі кроки, дії, вчинки буде такою, що вона виявиться не здатною осмислити, подумки охопити їх ніколи. Це стосується як тих людей, хто прожив два-три десятиліття життя, так і тих, хто має за плечима багато десятиліть.

Постає одна із складних людських проблем: як відокремити ті ситуації, у яких особистість обов'язково повинна бути свідомо відповідальною, від менш значущих з точки зору прояву відповідальності ситуацій? Ця проблема ускладнюється тим, що людина в повсякденності живе своїми буденними справами, вирішує свої поточні питання й не може постійно рефлексувати на рівні високої теорії щодо відповідальності. Крім того, більшість людей навіть не уявляють про множину наслідків, які випливають з їхніх дій чи бездіяльності в суспільстві.

До цієї проблеми можна підійти більш реалістично завдяки поняттю соціальної ситуації. Адже воно окреслює конкретне поле прояву феномену, параметри – масштаб і рівень – події, межі, у яких розглядається ланцюг соціальних відносин, які здатен охопити думкою її суб'єкт (індивідуальний чи колективний). Ситуація виникає навколо проблеми, яку вирішує суб'єкт. Оцінка ситуації суб'єктом передбачає і його здатність охоплювати у своїй свідомості відповідну ситуацію цілісно, приймати компетентні рішення, прогнозувати наслідки, що настають у результаті вирішення ситуації, а отже, і нести власну відповідальність, бачити межі цієї відповідальності.

При цьому слід звернути увагу на те, що дослідники у своїх теоретичних міркуваннях переважно виходять з тієї позиції, що особистість, яка включена в систему суспільних відносин, здатна усвідомити й усвідомлює на практиці всі види своєї соціальної відповідальності, тобто синхронно і по всьому суспільному простору, а також у всіх трьох часових вимірах – у минулому, теперішньому та майбутньому. Проте мережа прямих і опосередкованих зв'язків особистості в сучасному суспільстві настільки розгалужена і заплутана, що особистість, по-перше, не уявляє і не спроможна уявити за всього свого бажання загальної сукупності цих зв'язків і масштабів зони своєї об'єктивної соціальної відповідальності, а по-друге, вона навіть не здогадується, як багато секторів її об'єктивної відповідальності знаходяться поза межами її свідомості. Ясність, зрозумілість, емоційна насиченість відповідальності соціального суб'єкта залежить від того, наскільки віддалені у соціальному просторі й часі вигоди чи втрати для нього залежно від вибору того чи того типу поведінки.

Отже, ситуація як усвідомлюване суб'єктом суспільне проблемне поле

дає змогу зафіксувати наявність відповідальності та рівень її ефективності, аж до стану протилежної якості – безвідповідальності. Однак за допомогою поняття «ситуація» не можна розв'язати всі проблеми, що виникають при дослідженні соціальної відповідальності. Розвиваючи поняття «соціальна ситуація», слід ввести в межі аналізу додаткові поняття «зона відповідальності» і «горизонт відповідальності» суб'єкта.

Розгляд поняття зони соціальної відповідальності варто розпочати з близького до нього поняття простору відповідальності. Останнє відображає весь універсум, у якому гіпотетично можлива соціальна відповідальність. Однак для нашого аналізу воно надто абстрактне, оскільки простір – це безмежжя, а соціальна відповідальність локалізується у певних суспільних координатах. Тому термін «простір» краще тут не використовувати. Більш адекватним у цих обставинах було б використати поняття «зони» або «сектору» відповідальності. Поняття зони соціальної відповідальності дає змогу окреслити певну сукупність соціально-культурних зв'язків і відносин суб'єкта, у межах якої він несе відповідальність. Це та територія, у рамках якої діють певні традиції, культурні норми, цінності, уявлення, щодо яких він має певні зобов'язання. Зону відповідальності легше окреслити у сфері правової відповідальності суб'єкта. Тут вона означає, з одного боку, обсяг свободи, територію свободи суб'єкта, на якій він може приймати суверенні рішення, а з другого – межу, вихід за яку загрожує одним з видів покарання – адміністративного, кримінального, морального (репутація, авторитет, остракізм). Тут воно фіксує уявлення особистості або групи про діапазон відповідальної поведінки. Вихід за межі простору відповідальності означає вихід за встановлені писані або за неписані норми та правила. Втрата суб'єктом уявлень про ці межі породжує феномен аномії, а також явища соціокультурних деструкцій. Якщо ці явища набувають великих масштабів і протяжності у часі, вони провокують збій соціальної матриці.

Ще одним важливим і уточнюючим поняттям у цьому контексті є поняття горизонту відповідальності. Суб'єкт соціальної відповідальності у процесі свого функціонування включається в ланцюг соціальних відносин, які простежуються в часі до нескінченності. Зазвичай соціальну відповідальність розглядають у межах теперішнього часу. Однак особистість або людська спільність як суб'єкт включаються також і в соціальні відносини, які мають велику часову дистанцію. Відповідальність, що має далекий горизонт дії (по відношенню до минулого або до майбутнього) з віддаленою часовою ретроспективою або перспективою може, бути названа історичною відповідальністю. Це один із складних для розуміння і переживання особистістю феноменів. З різних причин окрема особистість може навіть не здогадуватися про свою історичну відповідальність. Прийняття на себе суб'єктом історичної відповідальності за все скоєне, вчинене в минулому певною спільністю, нащадком якої він є, означає його самоідентифікацію із спільністю. Цей

процес історичної самоідентифікації, як правило, є складним і суперечливим, оскільки за якісь діяння, вчинені в минулому, або навіть за спосіб життя попередників нині суцї покоління далеко не завжди хотїли б брати на себе відповідальність. Питання про спадкоємність поколінь, включаючи і відповідальність за попередників, є одним із болючих, нечітких і заплутаних.

Цьому питанню після Другої світової війни, та й нині, дуже багато уваги придїлялося в Німеччині. Особливо гостро там стояло питання про вину і відповідальність нинішніх поколінь за злочини нацизму. Чи повинні нащадки гітлерівців нести відповідальність за своїх предків, чи можлива в історичній ретроспективі колективна відповідальність, як розділити особисту вину злочинців і відповідальність за ці злочини нащадків? Ці та багато інших питань обговорювались у цій країні у численних гострих публічних і наукових дискусїях. На відміну від історика Е. Нольте, який закликав зважати на всі обставини, включаючи міжнародні, у яких міг відбутися нацизм, філософ і соціолог Ю. Габермас аргументував відповідальність нащадків за злочини предків тим, що життя теперішніх поколінь пов'язане з таким життєвим контекстом, у якому був можливий Освенцім. Ця обставина накладає відбиток на наступні покоління через мережу сімейних, політичних і інтелектуальних традицій [8, р. 233].

Історична відповідальність набуває характеру моральної відповідальності. У моральній площині відповідальність за вчинок особистості накладається на все її життя. Як ми пересвідчилися на прикладі німецької дискусії з цього питання, моральну відповідальність важко обмежити часом, так само, як і позбутися питань колективної відповідальності.

В інших сферах суспільного життя існує тенденція до обмеження у часі відповідальності суб'єкта, чітко позначити горизонт відповідальності. В юриспруденції використовується поняття «термін давності». В екології горизонт відповідальності простягається на кілька майбутніх поколінь, у біоетиці ті, хто втручається в людський геном, несе відповідальність за майбутнє всього біологічного виду людини.

Розглянуті вище питання горизонту і зони відповідальності в теоретичній площині слугують важливим теоретичним інструментом у процесі аналізу реальних соціальних відносин. Демократизація суспільства, розширення прав і свобод людини, безпосередня участь особистості в політичних, економічних, соціальних духовно-культурних процесах об'єктивно підвищує її персональну відповідальність за стан справ у суспільстві. Відповідальність особистості перед суспільством у сучасних умовах ще більше посилюється у зв'язку з глобалізацією, зростаючою ускладненістю суспільних відносин, збільшенням ситуацій ризиків і невизначеності [9–11].

Однією з найважливіших проблем, пов'язаних із проявом відповідальності особистості у різних сферах суспільства, на різних рівнях його функціонування, є проблема сформованості у людини особистої відповідальності.

Кожне суспільство дбає про те, щоб виховати людину так, аби вона розуміла свою відповідальність у кожній своїй іпостасі, у кожній своїй соціальній ролі. Проте одного розуміння відповідальності недостатньо для її втілення в суспільну поведінку особистості. Необхідно, щоб, крім розуміння своєї відповідальності, у людини були сформовані вольові якості і компетентність щодо реалізації своєї відповідальності. Відсутність першого перетворює розуміння відповідальності на добрі побажання, марення, а відсутність другого у кращому випадку може скомпрометувати саме явище відповідальності, а в гіршому – призвести до негативних наслідків.

Особливо складно виховати в особистості такий вид соціальної відповідальності, як громадянська відповідальність. Цей вид відповідальності формується одночасно з такими якостями особистості, як розвинені, виразні і тверді світоглядні позиції, глибокі знання щодо устрою суспільства, його політичної, економічної, соціальної, соціокультурної структури, а також разом з формуванням високої політичної культури. Без цих характеристик людина слабо уявляє своє місце в суспільстві, а також свою роль у функціонуванні державного організму, а отже, і свою соціальну відповідальність.

На пряме запитання у нашому моніторинговому дослідженні у 2009 р. *«Чи несете Ви особисту відповідальність щодо стану справ у країні?»* 63% респондентів відповіли, що вони не несуть за це жодної відповідальності. Тих, хто вважає, що несе часткову відповідальність за стан справ у країні, налічувалося 21%. І лише 2% опитаних відповіли схвально: *«Так, несу»*. Минуло вісім років. У 2017 р. на це запитання відповіді респондентів розподілилися так: не несу ніякої відповідальності за стан справ у країні – 57%, несу часткову – 29%, повну відповідальність – 5%.

Це дуже тривожні показники. Адже переважна більшість членів суспільства як не відчувала власної відповідальності за стан справ у суспільстві, так і не відчуває. Причому практично ніяких відмінностей між різними віковими групами у відповідях не було. Так, вважали, що вони не несуть відповідальності 63% молодих респондентів (віком до 30 років), 61% опитаних середнього віку і 67% тих, хто старше 55 років. Тобто сподіватися на те, що молодь братиме на себе більшу громадянську відповідальність і тим самим відкриє більш сприятливу перспективу на майбутнє, не доводилося.

Про соціальну відповідальність особистості можна судити не тільки за її відповідями на прямі запитання про відповідальність, а й за відповідями на запитання, які опосередковано показують ступінь розвиненості відповідальності. Такі відповіді також є дуже корисними й інформативними щодо рівня розвитку цієї риси у громадян.

У 2014 р. запитання щодо особистої відповідальності респондентів за стан справ у суспільстві в анкеті моніторингу не було. Тому ми вирішили використати відповіді, що опосередковано засвідчують рівень розвитку особистісної відповідальності. Так, відповіді на запитання *«Як Ви вважає-*

те, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?» можна інтерпретувати як такі, що характеризують більшу чи меншу соціальну відповідальність перед собою респондентів. Тих, хто здебільше вважає, що його життя здебільшого залежить від зовнішніх обставин, умовно у цьому контексті можна назвати «екстерналами», а їх антиподів, тобто тих, хто покладається на самого себе (хоча б у вирішенні власних справ), називати «інтерналами». На нашу думку, у тих респондентів, хто вважає, що їхнє життя залежить від них самих – «більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин» і «здебільшого від мене», тобто у «інтерналів» – можна вважати, з деякою мірою умовності, соціальну відповідальність доволі розвинутою. Адже причини своїх успіхів і невдач вони покладають на себе. А в тих респондентів, хто результати свого життя прив'язує до зовнішніх обставин («екстерналів»), можна вважати відповідальність недостатньо розвинутою, оскільки вони схильні свої життєві успіхи і невдачі приписувати обставинам.

Виходячи з таких міркувань, ми розглянули відповіді на згадане питання у динаміці, порівнявши відповіді на нього у 1994, 2009, 2014 і у 2017 рр. (табл. 1).

Таблиця 1

**Уявлення населення про те,
від чого залежить як складається життя людини**

Чинники	Відповіді у %			
	1994	2009	2014	2017
Здебільшого від зовнішніх обставин	28	20	16	19
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	31	26	28	28
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	21	32	30	33
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	10	15	14	13
Здебільшого від мене	9	7	11	6

Отже, між 1994 і 2009 рр. помітно зменшилась кількість «екстерналів» – з 59% у 1994 р. до 46% у 2009 р., тобто на 13%. А от у часовому зазорі між 2009 і 2014 рр. їх частка зменшилася лише на 2% – з 46% до 44%. Проте в післямайданні роки їх кількість знову збільшилася і сягнула 47%. Можливо, тут далася взнаки війна на сході країни. В умовах воєнного часу з'являється багато чинників, на які окрема особистість вплинути не може. Кількість тих, хто дотримується протилежної точки зору («інтерналів»), поступово зростала до 2014 р.: з 19% у 1994 р. до 22% у 2009 р. і до 25% у 2014 р. А от у проміжку між 2014 і 2017 рр. вона впала до 19%, тобто до рівня 1994 р.

Наведені вище дані характеризують усі вікові групи населення.

Для поглиблення розуміння даної проблеми важливо розглянути відмін-

ності у відповідях молоді до 30 років на це запитання у різні роки (табл. 2). Адже молодь, як правило, вловлює раніше за інші вікові групи нові суспільні тенденції. Аналіз даних по цій віковій групі у різні роки показує, що одно-значної тенденції серед молоді з цього питання не спостерігається. Відбуваються певні коливання: кількість «екстерналів» до 2009 р. зменшується, а потім знову зростає, хоча і не сягає величини 1994 р.: відповідно по роках 50–36–40–42%. Подібні коливання притаманні й групі «інтерналів»: спочатку йде їх збільшення, а потім відбувається зменшення, але показник не опускається до величини 1994 р.: 23–32–27–22%.

Таблиця 2

**Уявлення молоді до 30 років про те,
від чого залежить як складається життя людини**

Чинники	Відповіді у %			
	1994	2009	2014	2017
Здебільшого від зовнішніх обставин	17	15	10	15
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	33	21	30	28
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	26	32	32	35
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	13	24	14	17
Здебільшого від мене	10	8	13	5

Ці дані показують, що у людей дуже повільно змінюються уявлення про чинники, від яких залежить їхнє життя, а отже, можна припустити, що так же повільно змінюється і рівень їхньої соціальної відповідальності.

Причина такого стану речей може бути не такою прямою, як може здатися на перший погляд. Дійсно, після переходу до ринкових відносин у суспільстві з роками все більше людей поділяють думку, що від самої людини залежить, як складається її життя. Але в інституціональних умовах, що склалися у кризовому суспільстві, люди за всього бажання не можуть взяти на себе повну відповідальність за своє становище [12, с. 127]. Вони не можуть нести повну відповідальність за своє становище тому, що держава не створила для цього відповідних умов.

Тобто тут треба розвести готовність нести власну відповідальність за своє становище в соціумі і наявність суспільних умов реалізувати свою відповідальну поведінку, спрямовану на досягнення життєвих цілей. Людина може поділяти думку, що вона відповідальна за своє соціальне становище, але суспільні умови її життя такі, що вона не може себе реалізувати. Якщо інституціональні умови щодо самореалізації особистості в суспільстві не надають їй можливості брати на себе повну відповідальність, то з роками, постійно перебуваючи у таких умовах, адаптуючись до них, стаючи більш

соціально досвідченою, особистість переглядає свої цінності й діє більш реалістично щодо суспільних умов, тобто все більше перекладаючи відповідальність за своє становище на державу. Інакше кажучи, можна припустити, що потенційні «інтернали» знову стають «екстерналами».

Перевіримо цю гіпотезу на наших даних. Для цього ми з'ясували, яка частка молоді до 30 років у 1994 р. стояла на позиціях «екстерналів» і чи втрималась вона на них протягом двадцяти років. Для цього ми порівнюємо відповіді молодіжної групи у 1994 р. з відповідями осіб середнього віку (до 55 років) у 2017 р. Тобто, по суті, йдеться про одну й ту ж вікову когорту. Адже ті, хто входив у 1994 р. до групи віком до 30 років, за двадцять років перейшли у середню вікову групу. Як свідчать дані нашого моніторингу (табл. 3), попри несприятливі інституціональні соціальні умови для самореалізації особистості у ці роки, все ж загальна тенденція, що проявляється у зменшенні кількості тих людей, які вважають, що їхнє життя залежить від зовнішніх обставин, і збільшенні тих людей, які вважають, що їхнє життя залежить від них самих, збереглася. У цій віковій когорті за двадцять чотири роки кількість «екстерналів» зменшилась на 8% (з 50% до 42%), а кількість «інтерналів» зросла на 1%. Збільшення є не настільки суттєвим, щоб робити надійні висновки, зважаючи на статистичну похибку дослідження у 2,5%. І взагалі, зростання у одній віковій когорті «інтерналів» за двадцять чотири роки лише на 1% не дуже переконливий факт того, що кількість «інтерналів» у часі зростає.

Крім того, необхідне пояснення факту, що кількість тих, хто зайняв «золоту середину» і відповів, що життя залежить однаковою мірою і від самої людини, і від зовнішніх обставин, зросла за ці роки на 8%. Ймовірно, це пов'язано з певними сумнівами респондентів щодо можливості покладатися переважно на себе в несприятливому для самореалізації соціальному середовищі.

Таблиця 3

*Динаміка змін уявлень когорти молоді 90-х років XX ст.
про чинники, від яких залежить життя людини*

Чинники	Відповіді у %	
	1994 віком до 30 років	2017 віком до 55 років
Здебільшого від зовнішніх обставин	17	15
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	33	28
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	27	35
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	13	15
Здебільшого від мене	10	7

Цікаво простежити динаміку зміни відповідей респондентів з цього питання в іншій віковій когорті, а саме у тій групі, яка 1994 р. була у віці 30–55 років. Наразі ця група перемістилась до старшої вікової групи. Порівняння відповідей цієї когорти з інтервалом у двадцять чотири роки (табл. 4) показує, що її позиції майже з усіх питань змінились дуже мало. Кількість «екстерналів» у 1994 і у 2017 рр. відрізняється на 1% – 56% і 57% відповідно по роках. А кількість «інтерналів» у 2017 р. попри очікування зменшилася на 7%. У 1994 р. їх було 20%, а у 2017-му – лише 13%.

Таблиця 4

**Динаміка змін уявлень когорти середнього віку 90-х років XX ст.
про чинники, від яких залежить життя людини**

Чинники	Відповіді у %	
	1994 віком до 30 років	2017 віком до 55 років
Здебільшого від зовнішніх обставин	25	28
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	31	29
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	24	30
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	11	8
Здебільшого від мене	9	5

Незначні зміни кількості «екстерналів» та «інтерналів» у структурі населення за двадцять чотири роки свідчать про те, що тема потребує подальшого дослідження. Зокрема, необхідно з'ясувати, чи помітне зменшення «екстерналів» означає автоматичне збільшення «інтерналів», чи означає збільшення тих, хто займає «золоту середину», зростання сумнівів у своїй позиції під тиском життєвого досвіду. Потребують додаткового вивчення і ще деякі питання. У контексті дослідження соціальної відповідальності необхідно дослідити, наскільки тісно корелює «інтернальна» позиція суб'єктів з більш високим рівнем їх соціальної відповідальності порівняно з рівнем відповідальності «екстерналів». Подальші поглиблені дослідження на цю тему дадуть змогу знайти обґрунтовані відповіді на подібні запитання.

Соціальній відповідальності протистоїть соціальна безвідповідальність. Вона є не менш складним явищем, ніж соціальна відповідальність. Найпоширенішою помилкою при вивченні безвідповідальності є та, що безвідповідальність почасти розглядають прямолінійно – як відсутність відповідальності. Насправді ж, це дуже складний багатоаспектний суспільний феномен. Безвідповідальність має такі ж відмінності і специфічні форми прояву в різних сферах суспільства і в різних соціальних ситуаціях, як і відповідаль-

ність. Вона також може бути найбільш адекватно відображена за допомогою категорії соціальної ситуації. Завдяки прив'язці прояву цього феномену до конкретної ситуації вдається зафіксувати її межі, горизонт, відобразити специфіку, зрозуміти близькі й віддалені наслідки прояву [13–16].

Між відповідальністю і безвідповідальністю немає різкої межі. Є лінія, за якою починає розмиватись відповідальність, а за цією лінією проявляються різноманітні види безвідповідальності. Значна їх кількість на практиці була зафіксована в мові. До форм соціальної безвідповідальності належать: авантюризм, популізм, кругова порука, соціальна інфантильність, утопізм, ескапізм, абсентеїзм, «пофігізм», халатність, безтурботність, легковажність, нехлюйство тощо. Однією із легких форм соціальної безвідповідальності є дефіцит відповідальності, тобто не повна безвідповідальність, а неповна, часткова, деформована, ущербна.

Загалом безвідповідальність можна визначити як прагнення суб'єкта і способи його уникнення виконання суспільних вимог – норм, традицій, недотримання групових цінностей. Безвідповідальність – це бажання зняти з себе наслідки прийнятого власного рішення або реальне уникнення, відхід від прийняття рішення, перекладання відповідальності на інших. Проте безвідповідальність є неоднорідною і має багато відтінків. Безвідповідальністю об'єктивно можуть виявитися і такі дії, що суб'єктом щиро розцінюються як відповідальні. Крім того, в одних видах безвідповідальності домінують моральні характеристики, в інших – психологічні, а також правові, політичні, економічні, соціальні тощо.

Розглянемо різні види соціальної безвідповідальності.

Розпочнемо з такого поширеного її виду, як відхід, ухилення від відповідальності. Часто складається ситуація, коли ніхто не хоче брати на себе відповідальність за якісь дії, процеси, вчинки. Причому ухилення від відповідальності може бути пов'язане з усіма трьома часами. Перший варіант відходу від відповідальності у поточних подіях, у теперішньому часі – коли той, хто в даний момент є суб'єктом відносин, дій, процесів, прямо оголошує або маніфестує певними знаками, що за те, що відбувається за його участю, він не відповідає. Другий варіант відходу від відповідальності пов'язаний з майбутніми діями – коли ще тільки намічається певний процес, ще тільки доведеться зробити якийсь вчинок. Суб'єкт може ухилитися від участі, вийти з ситуації або зайняти в ній позицію, яка звільняє його від відповідальності. Третій варіант – це коли дію скоєно, вже минув певний час і стали зрозумілими результати, визначилися наслідки вчиненого процесу: позитивні чи негативні, творчі або руйнівні, моральні або аморальні. Тоді складається ситуація, про яку сказав Джон Кеннеді: «У перемоги тисяча батьків, а поразка завжди сирота».

У різних сферах суспільного життя безвідповідальність набуває різноманітних форм. У нашому суспільстві поширеною є соціальна інфантильність

як така форма соціальної безвідповідальності, що ґрунтується на спрощеному розумінні дійсності суб'єктом, на обмеженості його суспільної практики вузьким колом спілкування, на однобічному, площинно-спрощеному уявленні про складний і суперечливий соціальний світ. Вона полягає у тому, що суб'єкт соціальної дії і поведінки не здатний прогнозувати наслідки своїх вчинків, не вміє приймати самостійні рішення, виявляє відверте бажання позбутися своєї відповідальності, зайняти позицію підкореності, підлеглості. Рисами соціального інфантилізму є нерозвиненість громадянської волі, емоцій і соціальних почуттів. Певною мірою соціальний інфантилізм є наслідком соціального патерналізму. Хоча тут є і зворотній зв'язок.

Загалом це складне суспільне явище охоплює політичну, економічну, етичну та інші види інфантильності. Соціальна інфантильність – це легковажність у політичних, економічних, соціальних відносинах, це наївність і довірливість, що переходять у глупоту. Наприклад, політична інфантильність проявляється в тому, що люди активно виступають за абстрактні цінності – демократію (яку демократію? в якій формі? для кого? які шляхи і механізми її досягнення? і т. д.), свободу, незалежність, суверенітет, і цілком байдужі, не реагують на обмеження своїх конкретних економічних, фінансових, соціальних інтересів. Наприклад, усе населення мовчки «проковтнуло» трьохсотвідсоткову інфляцію гривні, підвищення в кілька разів комунальних і транспортних тарифів, тарифів на газ і електроенергію. У цьому виявляються такі риси населення, як байдужість, нерозвинене почуття соціальної солідарності, нерозуміння того, що тільки спільними зусиллями можна досягти чогось у суспільстві, захистити свої права.

Ще однією формою соціальної відповідальності є громадянський «пофігізм» (якщо використовувати сучасний сленг). Він проявляється у близьких формах, які на практиці часто переплітаються – абсентеїзм, як у вузькому розумінні (ігнорування виборів), так і в широкому (відмова брати участь у роботі громадських організацій, партій, рухів, у певних громадських акціях), а також політичний ескапізм.

Ці процеси громадянської безвідповідальності існують на всіх рівнях суспільних відносин – на загальнонаціональному, регіональному, місцевому, поселенському. Багато людей вважає, що їм байдуже, що відбувається в країні, у їхньому місті чи селі, на підприємстві тощо. Аргументи для виправдання своєї позиції вони знаходять не в найкращих наших соціокультурних традиціях, як-то «моя хата скраю». Адже 82% респондентів заявили у 2016 р., що не належать до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів. На жаль, рівень громадянської байдужості нашого населення є дуже високим.

Надто багато людей не здатні брати на себе відповідальність не тільки у масштабних справах, у процесі діяльності на рівні великих соціальних груп, а й навіть у безпосередньому соціальному середовищі: у виробничому колективі, в мікрорайоні, будинку проживання тощо. Так, члени багатьох робіт-

ничих колективів ухиляються від того, щоб зібратися і прийняти рішення, пов'язані з укладанням колективного договору, з вимогами до адміністрації з приводу техніки безпеки чи розкладу робочого дня. Вони просто не ставлять ці питання, немовби вони їх не стосуються. Громадяни відмовляються від прийняття рішень, пов'язаних з їхньою поведінкою як мешканців будинку, коли треба не тільки вийти на збори мешканців (хоча навіть і цього не роблять), а й прийняти спільне рішення, взяти особисту участь у діяльності з підтримання порядку на території навколо будинку, в контролі за обслуговуючими організаціями – наприклад, узяти на себе обов'язок контролера за зніманням показань представниками тепломереж на загальнобудинковому лічильнику гарячої води. Або взяти на себе відповідальність, пов'язану з підготовкою звернень до районної чи міської влади з приводу несправного ліфта, виступити ініціатором створення групи із захисту парку, дитячого майданчика тощо, території котрих намагаються захопити під незаконне будівництво торгового центру або житлового будинку.

Зважаючи на велике значення безвідповідальності у сучасному суспільстві, перед дослідниками актуалізувалися завдання вивчення політичного ескапізму, громадського абсентеїзму, соціального відчуження, пошук глибинних причин цих явищ у нашій історії, традиціях, соціокультурному середовищі. Ця широка злободенна міждисциплінарна тема наразі десь на околиці досліджень.

Громадянська байдужість створює в суспільстві сприятливі умови для розквіту ще однієї форми соціальної безвідповідальності – політичного авантюризму. Ми є свідками того, чим закінчується політична безвідповідальність попередніх урядів і президентів, міністрів фінансів, очільників національної скарбниці тощо. Українське суспільство в усі роки незалежності зазнавало дефіциту державних діячів. Їх місце займали політики або навіть політикани. Аналіз ситуації в країні політиком і аналіз державним діячем істотно різняться. Це різні аналізи. Державний діяч розглядає всі проблеми і висуває свої рішення, пропонує реалістичний часовий горизонт і ефективні засоби для їх досягнення, зважає близькі й віддалені наслідки, а політик вдається до ситуативних емоцій і експресивно говорить так, щоб сподобатися населенню, що хотілося б почути і хотілося б мати майбутнім виборцям.

Так само вони різняться й у своїх оцінках ситуації в країні. Оцінки можуть даватися, у крайньому разі, з двох позицій – державницької і пропагандистської. Державний діяч зацікавлений у об'єктивній оцінці того, що відбувається в суспільстві, в аналізі ситуації, баченні трендів її подальшого розвитку, ризиків та небезпек цих трендів для соціуму. Він зацікавлений у об'єктивній оцінці стану справ, оскільки ідентифікує себе з минулим, теперішнім і майбутнім країни, пов'язує себе з майбутнім через віру і впевненість у тому, що його нащадки житимуть у країні, що і для них вона буде батьківщиною. Політику ж важливо показати ситуацію в хорошому світлі,

випнути позитивне, відвести в тінь негативне. Його головне завдання – сподобатися аудиторії, до якої він звертається, домогтися її довіри і на цій основі вирішити свої нагальні завдання.

Щоб утриматись при владі й вирішувати свої корисливі приватні, а не державні справи, політики брали зовнішні та внутрішні кредити без урахування реального стану економіки та її можливостей віддавати борги у майбутньому. Ці кроки були складовими політики популізму, обіцянок швидкого подолання кризових явищ у суспільстві, розв'язання гострих соціальних проблем. Хоча політичний авантюризм здійснюють політичні авантюристи, проте він можливий лише завдяки наявності відповідного соціального середовища. Такий тип політики можливий в умовах суспільства з низькою політичною культурою, серед легковірного населення з укоріненими установками на диво, а не на послідовну системну роботу.

Сьогодні туман демагогії можновладців попередніх років розвіявся і виявилось, що держава опинилася на самій межі дефолтної прірви. А державний борг невпинно зростає. Якщо на кінець 2013 р. він становив 40% ВВП, то на кінець 2017 р. – вже 81% і дорівнює близько 77 млрд дол. [17]. У наступні п'ять років Україна має виплатити кредиторам 33 млрд дол. [18]. Країна вже потрапила у фінансову пастку: поточні річні зовнішні кредити вже перевищують суми, які необхідно виплачувати за обслуговування боргів попередніх років. Так, у 2017 р. Україна виплатила Міжнародному валютному фонду більше, ніж отримала від нього: було виплачено 1,268 млрд дол., а отримала протягом року один транш на 1 млрд дол. [19]. Цей тягар безвідповідальності владних еліт лягає на плечі всього населення і стає нездоланим бар'єром на шляху до його добробуту.

Формою безвідповідальності може стати й утопія. Вона з'являється там, де в суб'єкта втрачається здатність реалістично оцінювати ситуацію, у якій він приймає рішення і в якій розгортається його поведінка. Брак реалізму, неадекватність оцінки дійсності робить дії і поведінку суб'єкта безвідповідальними. Відрив від практики, безґрунтовна мрійливість, нереальні ідеї, завищені ідеали, на які спирається утопічна поведінка, шкодять справі, суспільству і самому ж суб'єкту поведінки. Такі «польоти уві сні і наяву», що проявляють колективні суб'єкти (правлячі партії, угруповання, коаліції) на рівні суспільства, підривають основи соціуму, руйнують його базові інститути, заводять соціум у глухий кут. А на особистісному рівні пересічних громадян така безвідповідальна поведінка веде до життєвих криз, розчарування у житті, гіркоти і горя близьких.

У чому вада і небезпека утопій? У тому, що в разі презентації певними політичними або громадськими рухами в суспільстві масштабних химерних соціальних проєктів і переконання громадськості, всього суспільства в їх обґрунтованості, легкій досяжності, метушня щодо спроб їх реалізації може розтринькати величезні ресурси соціуму, витратити суспільний час, демо-

ралізувати суспільство. Утопічними можуть бути не тільки якісь цілісні суспільні проекти, а й різного роду менші за масштабом проекти – штибу безмитної торгівлі, міжнародного хабу тощо. Різновидами утопій можуть бути певні романтичні проекти реформування секторів суспільства, ігнорування соціальних закономірностей щодо темпів змін соціокультурних явищ, геополітичні проєкти. Особливо небезпечними утопії є в кризових суспільствах, коли дезорієнтовані маси готові вірити в найнеймовірніші фантазії, аби вони були привабливими й обіцяли швидкий, успішний результат. Велика концентрація протягом короткого часу в одному суспільстві утопічних проєктів є свідченням серйозного збою соціальної матриці і потребує глибокого та всебічного наукового аналізу причин збою.

Утопія може бути не тільки внутрішнім явищем, а й міжнародним. У зовнішній політиці утопізм проявляється як політична наївність утопістів, що використовується зарубіжними партнерами задля вирішення своїх завдань. Безумовно, що це тільки деякі чутливі сьогодні для українського суспільства форми соціальної безвідповідальності.

Таким чином, узагальнено можна сказати, що одним із головних чинників соціальної безвідповідальності є неусвідомлення суб'єктами сутності суспільних відносин, у які вони об'єктивно включені, неадекватне їх відображення у свідомості. Причому в багатьох випадках така неадекватність пов'язана не з ґносеологічними проблемами, а з політичними, коли свідомо викривляється теперішній стан справ або вчорашній, історичний, або майбутній.

Тому вагомим суспільним завданням є виховання у людей, насамперед у процесі освіти, здатності нести власну відповідальність за те, що відбувається в суспільстві на всіх рівнях його існування. Це дуже складне завдання. Особливо складно виробити у громадян навички мати уявлення про ті процеси і події, які відбуваються на соцієтальному рівні. Відповідальність у великомасштабному контексті – на рівні сфер суспільства або суспільства в цілому існує як раціональність, розсудливість, як позитивне соціогуманітарне знання, здатність суб'єкта рефлексувати над собою, ідентифікувати себе в цих великих координатах суспільства, як розуміння своєї ролі у відносинах на рівні системи. Такі якості особистості можуть сформуватися лише в процесі глибокого засвоєння навчальних курсів суспільних наук, передусім соціології. Виключення з навчальних планів закладів вищої освіти соціології як обов'язкового предмета своїм наслідком спричинятиме формування безвідповідального фахівця і громадянина.

Далі зосередимося на аналізі соціальної відповідальності як відносин між особистістю, соціальними групами та суспільством у цілому, заснованими на нормах, цінностях, традиціях, правових, інших приписах та інших регуляторах поведінки. У центр уваги ми поставили відповідальність осо-

бистості як члена соціальної групи, суб'єкта, який самоідентифікувався з даною групою.

Самоідентифікація особистості з групою передбачає її відповідальність за групу. Але в житті самоідентичність проявляється вкрай суперечливо. Між особистістю і великою групою в сучасному суспільстві немає жорсткого зв'язку. Тут особистість є членом багатьох соціальних груп і на цій основі є носієм значної кількості ідентитетів. Наявність у особистості багатьох ідентитетів породжує суперечності, конкуренцію і протистояння між ними. Можна припустити, що, чим до більшої кількості соціальних груп входить особистість, тим менш жорстко вона пов'язана з кожною з них, тим слабшим є усвідомлення нею своїх обов'язків перед кожною з груп. Інакше кажучи, у сучасному суспільстві знижується рівень відповідальності особистості за групу.

Послаблення, а потім і дефіцит соціально-групової відповідальності у членів групи стають чинником розмивання ідентичності. Руйнування механізму відповідальності надає можливість особистості відмовлятися від ряду групових цінностей. Поступово коло групових цінностей, від яких відходить, відмовляється особистість, збільшується. Те саме відбувається і з дотриманням групових норм, традицій.

Слабке усвідомлення особистістю своєї належності до соціальних спільнот, груп породжує феномен ідентичнісної невідповідальності. Його не можна ототожнювати з безвідповідальністю. Невідповідальність – це явище, яке знаходиться між відповідальністю і безвідповідальністю. Якщо безвідповідальність – це категорія, яка відображає ухилення особистості від виконання покладених або добровільно взятих на себе зобов'язань, це усвідомлюване порушення норм, що приписані членам соціальних груп і організацій, а також невиконання функцій, поставлених посадовим особам, особам з певним соціальним статусом, то невідповідальність має іншу природу свого походження й інший характер прояву, хоча, як і безвідповідальність, протистоїть відповідальності. Однією із легких форм соціальної безвідповідальності є дефіцит відповідальності, тобто не повна безвідповідальність, а неповна, часткова, обмежена, деформована, ущербна.

Як правило, безвідповідальністю називають поведінку, яка виходить за рамки встановленого, регламентованого, визначеного. Однак не все в житті суспільства строго регламентоване і розписане. Так, важко регламентувати обов'язки членів великих соціальних груп – соціальних класів, етнічних, регіональних та інших великих груп. Проте в суспільній свідомості все ж існують уявлення про них. До наших днів у суспільній свідомості існують образи типових представників великих соціальних груп. Не зникли і механізми впливу на представників великих соціальних груп, які фіксують відхилення

в їхній суспільній поведінці – внутрішньогрупові детермінанти: груповий тиск, групові санкції; зовнішньогрупові: експектації, громадська думка.

Процес розмивання ідентичності займає роки і десятиліття. В українському суспільстві триває процес руйнування і розмивання старих ідентичностей і формування нових. За чверть століття в житті суспільства відбулися кардинальні зміни, пішли з життя старші покоління, увійшли в суспільне життя нові когорти. І, звичайно, кількість тих, хто себе ідентифікує із колишніми великими соціальними групами, істотно зменшилась. Поряд з тим процес формування нових групових ідентичностей відбувається складно. Формування політичної нації зіткнулося з цілою низкою проблем, які гальмують її становлення. Ще більше цей процес загострився в умовах відкритого військового конфлікту на Донбасі. З одного боку, різко зросла у свідомості населення загроза нападу зовнішнього ворога (з 9,5% у 2013 р. до 52% у 2015 р., але потім зменшилась у 2017 р. до 38%), яка призвела до громадянської консолідації і зростання кількості тих, хто ідентифікував себе як громадянин України. А з другого боку, громадянська самоідентифікація ще далеко до наповнення її змістом відповідальності за стан справ у всьому суспільстві.

Кількість тих, хто ідентифікує себе з громадянами України, зросла з 2013 по 2017 р. на 11% – з 51% до 62%. Проте більш глибокий аналіз свідчить, що ідентифікація жителів регіонів з українським громадянством неоднорідна. Якщо серед жителів заходу і центру країни у 2017 р. ідентифікують себе громадянами України по 62% відповідно, то таких серед жителів півдня – 57%, сходу – 49%, а Донбасу – лише 43% (причому тут йдеться про жителів тих регіонів Донбасу, які підконтрольні українській владі). У цих умовах ступінь однорідності політичної нації ще недостатньо високий. Це багато в чому пов'язано з тим, що самостійної української політичної нації не існувало, що вона тільки формується. Наївно уявляти, що українську політичну націю можна було отримати шляхом механічного відриву від колишнього радянського суспільства його частини і проголошення її нацією.

Наведені вище дані свідчать про багато в чому декларовану населенням ідентичність з українським громадянством, а не змістовно наповнену. Якщо цю проблему розглядати під кутом зору інтеграції суспільства, то важливо було б з'ясувати, наскільки точно відповідають заяви респондентів про свою громадянську ідентичність тим змістом, які прийнято вкладати у це поняття. У запитанні, яке ставилось у нашому дослідженні, контекст був таким, що респондент вибирав свою ідентичність не через альтернативу – громадяни України чи громадяни іншої держави, а через альтернативу усвідомлення свого зв'язку з усією державою чи лише з поселенням, чи з регіоном проживання, чи зі своїм етносом, чи з Європою або з усім світом. У цьому контексті громадянство сприймається передусім як громадянськість. Тобто респондент, заявляючи, що він громадянин України, припускав наявність у

нього певних громадянських якостей – відповідальність за країну, за стан справ у ній, а також готовність служити суспільству.

Ми вирішили проаналізувати те, як уявляють свою відповідальність ті, хто ідентифікує себе як громадянина України, як жителя населеного пункту, як жителя регіону і т. д. Можна було припустити, що найбільше буде тих респондентів, хто заявить про свою відповідальність за стан справ у країні, серед тих опитаних, хто ідентифікує себе як громадянина України. Насправді, найбільше відповідальних виявилось серед тих, хто вважає себе громадянином Європи і громадянином світу. По 44% з них заявили, що вони несуть повну або часткову відповідальність за стан справ у країні. Проте ці дві групи складають лише 37 респондентів серед усієї вибірки респондентів, тобто лише 2% опитаних. Тому ми беремо їхні відповіді лише до відома. Отже, якщо не брати до уваги «європейців» і «космополітів», то серед «громадян» виявилось найбільше тих, хто вважає, що він несе повну і часткову відповідальність за стан справ у країні – 38% респондентів. За ними набирають рівну кількість відповідей – по 27% – «мешканці села, району, міста», а «мешканці регіону» – 24%.

Таким чином, люди, які ототожнюють себе з громадянами України, є найбільш відповідальними у соціальному відношенні. Проте отримані дані викликають велику тривогу. Адже більшість «громадян України», а саме: 52% висловились, що вони не несуть ніякої відповідальності за стан справ у країні. Таким чином, громадянська самоідентифікація членів українського соціуму не підкріплюється соціальною відповідальністю. У переважній більшості осіб, які ідентифікують себе з соціальною групою громадян України, відсутня соціальна відповідальність за належність до своєї групи, за ті зобов'язання, які накладає на них членство в групі.

У сучасних умовах, коли український соціум надзвичайно фрагментизований, коли існують дуже серйозні проблеми його консолідації, коли політичні партії зосереджені на темі нарощування кількості свого електорату, жодне державне відомство, жоден суспільний інститут не займається вихованням відповідальності громадянина за стан справ у суспільстві в цілому. Здавалося б, що це передусім завдання засобів масової інформації. Проте вони також дуже далекі від цієї теми. Будучи продуктом великих олігархічних груп, вони виконують зовсім інші завдання.

На телебаченні на першому місці стоять розважальні програми, серіали, різного роду ток-шоу, на яких обговорюються якісь дрібні побутові проблеми, скандали. Для них головне за рахунок реклами отримати максимальний прибуток, попутно вирішуючи й ідеологічне завдання – відволікати увагу населення від гострих політичних і соціальних проблем. Переважна більшість газет, що видаються нині в країні, належать, по суті, до жовтої преси, і займаються «перемиванням кісточок» зірок естради, театру, кіно (щоправда, головним чином чужого, оскільки свою кіноіндустрію розвалили), перепов-

нені матеріалами про НЛО, різні природні аномалії. На перших шпальтах розміщуються сенсації: кого пограбували, кого підстрілили, на кого наїхав трамвай або поїзд, де вибухнув газ у житловому будинку або кисневі балони в лікарні. Благо для них, що подібними сенсаціями сьогодишнє життя аж занадто перенасичене.

Вважається, що такий спектр тематики ЗМІ відповідає духові часу. А передачі, в яких би глибоко обговорювалися питання економіки, освіти, медицини, культури, шляхів модернізації народного господарства, способів виходу з кризи, сучасних технологій, зменшення безробіття та трудової міграції, соціальні проблеми молоді та людей похилого віку, питання вдосконалення способу життя, зміцнення здоров'я населення, моральні проблеми та багато інших – це, мовляв, поганий тон, пережиток минулого. Це ще одна із причин такого низького рівня соціальної відповідальності громадян.

Таким чином, ідентичнісна безвідповідальність – це уникнення виконання групових вимог: норм, традицій, обов'язків, недотримання групових цінностей; це прагнення зняти з себе відповідальність за наслідки прийнятого рішення або уникнення реалізації рішення, ухиляння від прийняття рішення, перекладання відповідальності на інших. Це явище є неоднорідним і має багато відтінків. У одних видах безвідповідальності домінують моральні характеристики, в інших – психологічні, а також правові, політичні, економічні, соціальні тощо. Явище уникнення соціальної відповідальності вишиковується в певний ряд за ступенем ризику: дефіцит відповідальності, невідповідальність, безвідповідальність.

Неактуалізованість для особистості певних групових ідентичностей, яка в сучасних умовах одночасного перебування особистості у десятках соціальних груп є доволі поширеним явищем, та інші причини формують її невідповідальність. Феномен невідповідальності являє собою слабке усвідомлення або повне неусвідомлення особистістю своєї належності до спільнот, соціальних груп. Його не можна назвати безвідповідальністю, оскільки остання передає більш жорсткий, імперативний феномен ігнорування обов'язків особистості по відношенню до групи. Невідповідальність – це не уникнення відповідальності, як у випадку безвідповідальності. У випадку безвідповідальності особистість знає чітко свої обов'язки і розуміє, що в разі їх невиконання або порушення вона проявить безвідповідальність. Невідповідальність фіксує те, що об'єктивно особистість має певні зобов'язання перед спільністю, і вона, як правило, або зовсім не усвідомлює своєї належності до цієї групи, або уявляє свою належність до групи, але не усвідомлює своїх зобов'язань перед нею. Об'єктивно така її позиція проявляється як безвідповідальність, а стосовно особистості, яка зовсім не усвідомлює цієї ситуації, – це прояв невідповідальності.

Існують різні причини неусвідомлення своєї соціальної відповідальності суб'єктом. Розглянемо лише дві з таких можливих причин. Перша з них

пов'язана з нездатністю особистості усвідомити всю соціальну зону своєї відповідальності. Як ми вже зазначили, найскладніше формується відповідальність суб'єкта як особистості, так і груп на макрорівні. Це зумовлено, принаймні, двома причинами. Перша, на рівні малої групи відповідальність є безпосередньо спостережуваною й емоційно переживаною, оскільки масштаби і фізичного простору, і кількості зв'язків відчутні особистістю. А коли йдеться про відповідальність на рівні великих соціальних груп, то тут виникають проблеми, пов'язані з тим, що людина повинна уявляти канали та механізми розгортання її особистої відповідальності. Це передбачає доволі високий рівень її освіченості, компетентне уявлення про суспільство, його структуру, взаємини між групами, соціальними інститутами, про місце особистості в соціальних процесах, у соціальній структурі, про міру її особистої відповідальності за те, що відбувається в суспільстві. Для цього в особистості має бути сформовано не тільки уявлення про безпосередньо спостережувані відносини людей в її ближньому колі, а й знання високого рівня абстракції, які розширюють її кругозір, збагачують ерудицію, дисциплінують мислення і формують здатність аналізувати системи соціальних зв'язків на рівні середніх і великих соціальних груп та всього суспільства в цілому, бачити своє місце в них. Такі знання дають передусім філософія і соціально-гуманітарні науки, художня культура.

Другою причиною виникнення явища ідентичнісної невідповідальності в деяких випадках виступають історичні зміни уявлень про соціальну відповідальність. Ці зміни проявляються у тому, що соціальна відповідальність перероджується у форму соціальної невідповідальності. Наприклад, динаміку цього феномена можна спостерігати в селянській ідентичності. Селянська ідентичність у певному розумінні у традиційному суспільстві була виключною ідентичністю. Вона одночасно була універсальною соціальною ідентичністю, оскільки соціально-рольові субідентичності (житель села, вірянин даного церковного приходу, сімейні ролі) перекривалися нею. Сьогодні типовою є невиключна самоідентичність особистості, тобто така її самоідентифікація, яка не виключає інших групових самоідентифікацій.

Півтора століття тому в традиційному суспільстві вихід селянина за межі норм селянської поведінки жорстко засуджувався громадською думкою. У тих умовах існували дуже сильні групові експектації щодо поведінки, тобто очікування від людини, яка належить до певної групи, адекватної груповим нормам поведінки. В умовах розмитих соціально-класових ідентичностей громадська думка стала більш толерантною до відхилень у суспільних нормах. До того ж змінилися й самі норми спільнісної поведінки, у тому числі у селян. Хоча слід визнати, що в сучасному суспільстві продовжують існувати ці механізми впливу на особистість, її поведінку. Зокрема, залишаються діяти й ті механізми, які підштовхують її до правильної ідентичнісної

поведінки. Водночас вони мають вже м'якший характер. Саме такого роду явище можна визначити як невідповідальність.

Таким чином, у суспільстві є поширеними різні форми відсутності ідентичнісної відповідальності. Кожна з них негативно впливає на інтеграційні процеси в суспільстві, є серйозною перешкодою на шляху консолідації соціуму. Тому одним із напрямів подальшої теоретичної роботи мають бути дослідження соціальної відповідальності. Змістовні дослідження необхідні не лише як засіб подальшого розвитку соціальної теорії, а й як надійне методологічне і теоретичне підґрунтя для професійного управління суспільними процесами.

Аналіз різних форм соціальної відповідальності показує, що цей феномен є тією прихованою скріпою суспільних відносин, який забезпечує усталене відтворення соціальної матриці. Девіації в проявах відповідальності на різних рівнях соціальних структур послаблюють і хаотизують суспільні зв'язки, знижують ефективність дії соціальних інститутів. Якщо кризові явища набувають масштабного і затяжного у часі характеру, то це веде до незначних або й серйозних збоїв соціальної матриці.

Література

1. Див.: Ролло Мэй. Новый взгляд на свободу и ответственность. URL: http://psylib.org.ua/books/_meyro05.htm
2. Пазина О. Е. Социальная ответственность личности в современном обществе: автореф. дисс. ... канд. филос. наук. Н. Новгород, 2007. 200 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/sotsialnaya-otvetstvennost-lichnosti-v-sovremennom-obshchestve#ixzz3HGqeKZdm>
3. Подорога Валерий. Вина и ответственность – те наши возможности, которые открывают сознательный путь к прощению и одновременно к забвению. *Отечественные записки*. 2013. № 2(53). URL: http://www.gorby.ru/activity/conference/show_685/view_27421/
4. Тульчинский Г. Л. Границы личности как границы ответственности и свободы. URL: http://socepidconf.com/data/abstract/2013SPB_ABSTRACT_TULCHINSKY_GRANICY_LICHNOSTI.pdf
5. Див.: *Философский словарь* / под ред. И. Т. Фролова. Москва: Политиздат, 1981. 719 с.
6. Печчеи А. Человеческие качества. Москва: Прогресс, 1980. 300 с.
7. Франкл В. Детерминизм и гуманизм: критика пандетерминизма // Человек в поисках смысла. Москва: Прогресс, 1990. С. 75–93.
8. Habermas J. The New Conservatism. Cultural Criticism and the Historian's Debate. Cambridge: Polity Press, 1989.
9. Див., напр.: Бек Ульрих. Общество риска. На пути к другому модерну. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. 384 с.

10. Луман Никлас. Риск и опасность. Отечественные записки. 2013. № 2(53). URL: <http://magazines.russ.ru/oz/2013/2/>
11. Яницкий О. К. «Критический случай»: социальный порядок в «обществе риска». *Социологическое обозрение*. 2002. Т. 2. № 2. С. 86–99.
12. Мареева С. В. Динамика норм и ценностей россиян. *Социологические исследования*. 2013. № 7. С. 120–130.
13. Карагузова Г. Социальная инфантильность общества – следствие просчетов в идеологической работе государства. URL: <http://newskaz.ru/comment/20121112/4273085.html>
14. Лисанюк Е. Н. Ответственность и идентичность субъекта // Субъективность и идентичность. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. С. 273–292 URL: <http://www.hse.ru/data/2014/03/24/1318125403...pdf>
15. Платонова А. В. Коллективная ответственность «человека технического»: необходимость или путь к безответственности? *Вестник Томского государственного университета*. 2012. Вып. 357. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/kollektivnaya-otvetstvennost-cheloveka-tehnicheskogo-neobhodimost-ili-put-k-bezotvetstvennosti>
16. Чумакова Е. В., Лукьянова С. П. Структура ответственности в контексте экзистенциального выбора личности. *Вестник Южно-Уральского государственного университета*. Серия: Психология. 2009. Вып. 18 (151) URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/struktura-otvetstvennosti-v-kontekste-ekzistentsialnogo-vybora-lichnosti>
17. Державний борг України. 2009–2018 / Мінфін. 2018. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/debtgov/>
18. Див.: Гройсман: За следующие пять лет мы должны выплатить \$33 млрд госдолга. URL: <http://gordonua.com/news/money/groysman-za-sleduyushchie-pyat-let-my-dolzhy-vyplatit-33-mlrd-gosdolga-251848.html>
19. У 2017 році Україна виплатила МВФ більше, ніж отримала. *Економічна правда*. 2017. 2 грудня. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2017/12/2/631785/>

Розділ 9. ФЕНОМЕН ГРОМАДЯНСЬКОЇ ДЕПРИВАЦІЇ

Серед численних суспільних явищ останніми роками в нашій країні дедалі помітнішим стає феномен депривації. Як відомо, депривація – це стан невдоволеності, який виникає в особистості на ґрунті розбіжностей між її реальним станом і станом, до якого вона прагне, між її потребами і можливістю їх задовольнити. Термін «депривація» вживається у різних галузях знання – загальній, дитячій, соціальній психології, у соціології, економічних науках та ін. Кожна зі згаданих дисциплін користується одним і тим самим терміном, який має певні відмінності у змісті поняття, оскільки в кожній науці воно відображає певний аспект самого явища. У найбільш узагальненому вигляді це поняття відображає явище, пов'язане з недоотриманням чогось, неможливістю задовольнити певні потреби особистості. Оскільки потреби особистості мають широкий діапазон прояву як за змістом, так і за рівнем їх значущості для життєдіяльності, то існує ряд критеріїв класифікації депривації. Розрізняють абсолютну і відносну депривацію, виділяють різні типи депривації – економічну, соціальну, етичну та ін. Ми пропонуємо виділяти як окремий тип громадянську депривацію. Це соціальне явище полягає у звуженні можливостей задоволення громадянських потреб особистості, у неможливості задоволення її потреб як громадянина, з причини різноманітних обмежень, перешкод, в умисному нагромадженні формальностей і використанні їх у корисливих цілях.

Економічна, соціальна, культурна, громадянська депривація багато у чому перетинаються, проявляються як єдине ціле, оскільки, наприклад, громадянська депривація у багатьох аспектах зливається з політичною чи культурною, розгортаючись у цих суспільних сферах. Формування громадянської депривації має об'єктивні й суб'єктивні передумови. Об'єктивними передумовами виникнення соціальної депривації у нашому суспільстві стала кардинальна зміна суспільних відносин. Перехід до приватної власності утворив величезний прошарок нових відносин між людьми, у результаті чого багато з них втратили свій соціальний і професійний статус. Інколи на внутрішні соціальні катаклізми накладаються зовнішні, що загострює деприваційні прояви. Наприклад, соціальна депривація загострилась під час світової фінансової кризи, а також у 2014–2018 рр., коли різко впав рівень добробуту населення у нашій країні.

Результуючою цих негативних процесів стала масова соціальна депривація як звуження можливості задоволення особистістю тих потреб, які стали для неї вже звичними, увійшли в її особистісну структуру. Йдеться не про одиничні випадки вимушеної відмови особистості від споживання певних благ на короткий період часу з якихось індивідуальних причин, а про перехід її на новий, збіднений спосіб життя. Наприклад, у період фінансової

кризи під час нашого опитування у квітні 2009 р. основна маса респондентів протягом кількох місяців розтратила наявні у них резерви, і 51,5% з них заявили, що криза стосовно них проявилася в зменшенні споживання продуктів харчування, а у 62% – у скороченні покупок одягу, взуття, інших речей.

Населення нашої країни явище соціальної депривації переживає по-іншому, ніж у благополучних країнах. Це пов'язано з мобілізованою пам'яттю про різні позбавлення, які переживали люди старших вікових груп, а також з тим, що про подібні періоди нашого минулого ще зберігається живе уявлення в сімейних переказах, у поточній суспільній свідомості. Мобілізована суспільна пам'ять про нестатки, злидні й прикроси до певної міри пом'якшує сприйняття актуальних обмежень, зберігає моделі адаптації особистості до несприятливих умов, утримує в собі уявлення про способи їх подолання.

Крім того, відтворення кризових явищ, соціальна маргіналізація, хаотизація життя в державі протягом багатьох років формують у суспільстві специфічний стан звикання населення до такого способу, такої картини соціального життя. Люди поступово звикають до чергового падіння рівня життя, як вони звикають до розбитих доріг і неосвітлених вулиць, відсутності в квартирі гарячої води і непрацюючого ліфта, незасіяних полів і чоловіків (та й жінок), що з ранку до ночі пиячать. Звикають до бруду в під'їздах, грубощів на пошті й у пенсійному фонді, звикають до безправ'я, необов'язковості, брехні. Звикають до багатьох парадоксів життя. Наприклад, коли Конституція проголошує Україну соціальною державою, а повсякденна практика пересічного українського громадянина переконує його в необхідності платити за все – за навчання дітей у школі, виші, за відвідини лікаря у поліклініці і в лікарні тощо.

Звичайно, не можна феномен звикання зводити тільки до негативних соціальних явищ. Звикання є тільки механізмом адаптації до нових умов і способу життя. А його змістове наповнення, до речі, як і форми соціального виживання, залежить від глибинних моделей культури народу, його традицій організації життя, у тому числі повсякденного, і надзвичайного, тобто від кодів соціальної матриці. У інших народів також існують способи реакції на соціальні депривації. Хоча вони і мають зовсім інший характер прояву, оскільки спираються на зовсім іншу структуру соціальної матриці. Наприклад, більшості японців, які опинилися в скрутних умовах реформ останньої третини XIX ст., були властиві, за словами російського урядовця і письменника В. Крестовського, який відвідав Японію в 1880–1881 рр., «тверезо-трудова, охайна бідність, за якої народ не опускає рук, не жебрачить, не пиячить, а тільки працює більше, ніж раніше, переносячи з бадьорим духом свою важку економічну кризу» [1]. Цей приклад спонукає до необхідності розрізнення схожості і відмінності у явищах традиції і звикання, адаптації

як способу виживання у важких умовах життя і адаптації як звикання до безладу й хаосу, як пристосування до занепаду, а не як спротиву йому.

Очевидно, що в основі традиції лежить повторюваність моделей поведінки кількох поколінь, прийняття їх і звикання, яке глибоко проникає у соціокультурне тіло народу, закріплюється, стає міцною культурною традицією. Звикання передусім є явищем, пов'язаним із певними змінами у соціальному порядку, у способі чи стилі життя, до яких особистість має пристосуватися. Воно також ґрунтується на соціокультурних кодах народу. У нашому суспільстві, наприклад, феномен звикання спирається на традиції терпіння і покори. Останні не завжди можна розглядати, як позитивні явища у культурі народу. Нерідко вони є перешкодою до формування свободи особистості. І це особливо яскраво проявляється у феномені громадянської депривації.

Останні десятиліття суспільство переживає поглиблення соціально-культурної деградації села, системного руйнування якості загальної і професійної освіти, зростання екологічних і техногенних загроз, погіршення якості води і харчування, погіршення здоров'я населення і т. д. На жаль, проблем накопичилось так багато і вони так давно загострилися без перспективи їх розв'язання в осяжному майбутньому, що в суспільстві вже сформувались механізми неконструктивного, пасивного пристосування до них. Це звикання, адаптація, вселенська байдужість до практики соціального хаосу, беззаконня, адміністративного свавілля, посадової безвідповідальності, побутової агресивності. Цей спосіб життя виводить нас за межі цивілізованості, а ми звикаємо до дикості, оскільки вона баналізується.

Поки що в нас політика, як і в попередні роки, посідає майже все поле суспільної свідомості, яке досягне пересічному громадянину. Незалежно від його бажання його втягують у це поле. Альтернатива тут така: або включайся в наше ефірне божевілля, читай газетну «жовтизну», або вимикай телевізор, відклади газету. Вважається, що такий аргумент щодо можливостей вибору є вершиною дотепності. Хоча громадянин може поставити питання й по-іншому: надайте мені можливість вибору тем публічного обговорення, які не обмежуються лише політикою, а охоплюють усі найбільш актуальні для суспільства проблеми: подолання бідності населення і збереження вітчизняних культурних надбань, здоров'я і депопуляція населення, оптимізація соціальної та соціально-демографічної структури суспільства, стан довкілля і якість ліків, боротьба з наркоманією і забезпечення молоді першим робочим місцем тощо.

Та й сама політика може бути не засобом відволікання від нагальних проблем громадян, а місцем пошуку їх розв'язання. Адже попри те, що політика займає так багато місця в суспільній свідомості українського суспільства, результат її впливу на центральну, ключову проблему соціуму – зв'язок влади із суспільством – є на сьогодні вкрай скромним. А точніше: основна маса населення, переважна більшість громадян України переживає відчуження

від влади. Якщо влада хоче вийти із цього зачарованого кола, вона повинна запропонувати суспільству діалог. Наміри і поведінка влади мають бути передусім зрозумілими громадянам. Але цього мало. Влада матиме успіх лише в тому разі, коли її об'єднає з громадянами спільна мета (хоча б з деяких аспектів суспільного життя), і в досягненні цієї мети вони стануть союзниками.

У кожній із суспільних сфер громадянська депривація має відмінні причини свого виникнення, своєї генези. Для прикладу візьмемо сферу правовідносин. Якщо під громадянською депривацією ми розуміємо звуження можливостей самореалізації особистості як громадянина, то причинами цього явища є низький рівень правотворчого процесу в державі, непрофесійний, низький рівень організації державного і місцевого управління, а нерідко умисне заплутування взаємовідносин громадянина з державою і між громадянами з метою отримання чиновниками, певними фірмами, корпораціями власних вигід, спонукання громадян до корупційних дій тощо. Через призму сприйняття цих стосунків громадяни оцінюють стан правовідносин у державі і своє становище в системі соціальних зв'язків. Наприклад, на запитання нашої анкети «Чого Вам не вистачає?» 72% опитаних відповіли: «Дотримання діючих у країні законів». Навряд чи можна за такого сприйняття громадянами стану існуючих у державі правовідносин вважати втіленням у життя конституційне положення про те, що Україна є правовою державою.

Як свідчить практика, поки що державні й недержавні інститути не можуть створити сприятливі для громадян умови здійснення правовідносин, налагодити прості та прозорі способи ділового спілкування, розробити дохідливі варіанти документів, з якими має справу пересічна людина, зробити якісними адміністративні послуги для населення. Громадянин вимушений багато разів ходити в офіційні установи для того, щоб вирішити життєве питання, вистояти кілька годин, а іноді й багатоденні черги навіть з дріб'язкових питань. А якщо йдеться про більш-менш серйозні речі, то вважайте, що ваші справи зовсім кепські. Спробуйте приватизувати ділянку землі, отримати дозвілну документацію на будівлю, включити в державний реєстр власності гараж, оформити пенсію або допомогу на дитину, поховати людину, узаконити спадщину. Наприклад, для початку будівництва приватного будинку належить оформити не менше дванадцяти документів, кожен з яких забирає по декілька днів стояння у чергах, додайте до цього різноманітні відмови, вимоги додаткових документів для отримання дріб'язкової довідки тощо. При цьому слід мати на увазі, що якщо забудовник протягом трьох років не розпочав будівництво, то треба оформляти всю цю документацію заново. І це йдеться лише про етап будівництва будинку. А потім ще

потрібна документація на введення його в експлуатацію, а потім ще його необхідно зареєструвати в Державній реєстраційній службі України.

Звуження можливостей задоволення потреб особистості проявляється і в тому, що в останні десятиліття поступово звукується середовище її комфортного проживання. В останні роки, наприклад у Києві, забудовувалися сквери, частина парків, дитячі та спортивні майданчики, інші місця відпочинку та рекреації. На їх місці зводилися житлові будинки, торговельно-розважальні комплекси. Водночас закривались дитячі дошкільні заклади, а їх приміщення передавались для використання не за профілем.

Жителі постраждалих мікрорайонів безсилі протистояти порушенню їхніх прав. Звернення громадян у різні органи державної влади та місцевого самоврядування зі скаргами на утиски їхніх прав були безрезультатними. Влада знаходить різні відмовки замість вирішення питання по суті. Наприклад, посилається на те, що рішення про передачу в оренду відповідної ділянки землі прийняла Київрада іншого скликання ще кілька років тому і нічого не може зробити – мовляв, все робиться за законом, звертайтеся до суду. А рівень довіри громадян до судів, що спирається на їхній життєвий досвід, є вкрай низьким. Наприклад, у 2017 р. різною мірою не довіряли судам (зовсім не довіряли і переважно не довіряли) 75% респондентів.

Подібні ситуації провокують протестні дії громадян, призводять до пікетування державних установ, перекриття вулиць і шляхів, зіткнення з охоронними структурами об'єктів будівництва, руйнування огорож тощо. На цій основі розростаються протестні настрої населення, знижується рівень довіри до державних інститутів, наростає суспільна напруженість. А на особистісному рівні зростає громадянська депривація. Вона посилює ступінь агресивності особистості, на груповому рівні формує ворожість, конфронтаційні установки. Хотілося б звернути увагу владних структур на те, що в деяких випадках стан групової громадянської депривації призводить до активних соціальних дій з дуже серйозними політичними наслідками. Наприклад, подібна ситуація склалася влітку 2013 р. у Стамбулі, де через рішення влади вирубати парк Гезі в районі Таксим задля будівництва торгово-розважального комплексу, почалися акції протесту, які переросли в масові виступи по всій Туреччині. Подібні приклади можна продовжувати [2].

Ще однією з причин громадянської депривації є глибоко вкорінений в українську культуру патерналізм. Він є архетипічним елементом нашої культури. Вважається, що проста людина у громадських і державних справах дуже мало що може вдіяти, що вона залежна від зовнішніх обставин, від начальства. У 2017 р. на запитання *«Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?»* 48% опитаних вважали, що різною мірою від зовнішніх обставин (у 1992 р. таких було 55%). А частка тих, хто вважає, що його життя різною мірою залежить від самого себе, становить 19%. І ця частка практично не змінилась за двадцять п'ять років – у 1992 р.

їх було 20%. Наша людина чинить опір (хоча б пасивний) тій моделі соціально-психологічної і моральної атмосфери в суспільстві, яка несе в собі розрив зв'язків особистості з громадою (трудовим колективом, територіальною громадою тощо), яка стверджує, що єдиною опорою людини в суспільстві є вона сама. Але це водночас означає, що громадянин покладає дуже великі сподівання у своєму житті на державу.

Традиційно в нашому суспільстві вважається, що вирішення всіх важливих для людини справ залежить від держави, її інститутів, осіб, які персоніфікують державу – від чиновників. У громадян дуже високі експектації щодо держави. Це проявляється у відповідях на запитання нашого дослідження, що опосередковано показують патерналістські та етатистські орієнтації. Наведемо два приклади. Значна частина громадян очікує, що Президент, уряд повинні брати на себе більшу відповідальність за стан справ у країні. Перший приклад – 48% населення у 2016 р. вважало, що Президент має бути главою уряду і брати на себе всю повноту відповідальності за зовнішню та внутрішню політику (як у США). Другий приклад – 26% респондентів висловлюється за те, щоб повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю, а ще 52% вважає, що слід поєднати державне управління і ринкові методи.

У суспільній свідомості укорінені уявлення, що всі значущі для громадянина проблеми має розв'язувати держава. Аби вона успішно виконувала цю функцію, громадянин за умовчанням, добровільно передає право державній владі на прийняття рішень, які безпосередньо стосуються його, при цьому, знову ж за умовчанням, передаючи їй усі ризики, що випливають при прийнятті рішень. У суспільній свідомості утримуються стереотипи, що виправдовують всебічну підлеглість громадянина державі, стереотипи, що акцентують увагу на турботі держави за своїх громадян.

Можна скільки завгодно критикувати патерналізм наших співгромадян, але якщо вони не можуть покластися в суспільстві ні на яку організовану соціальну опору, крім держави, то подібна критика ніяк не вплине на форми соціальної поведінки людей. Найпершим і найбільш зрозумілим інститутом самоорганізації трудящих могли б стати профспілки. Але в останні десятиліття вони як соціальний інститут остаточно атрофувались. Ті групки чиновників, що окупували кабінети на загальнодержавному рівні, на рівні областей і районів і які іменують себе профспілковим апаратом, є зручним громовідводом, що відволікає трудящих від загострення відносин між бідними і багатими, власниками і найманими працівниками. Тема профспілок геть витіснена з суспільної свідомості, з контенту ЗМІ. Найбільш передові критики патерналізму чомусь ніде жодним словом не обмовляються про необхідність створення

профспілкового руху в країні як найпершого прошарку фундаменту громадянського суспільства, як способу подолання соціального патерналізму.

В цих умовах у свідомості багатьох громадян існує кричуща суперечність. З одного боку, в умовах масової бідності, недотримання законів вони чекають уваги до себе і допомоги від держави, а з другого – вони дедалі більше переконуються, що інших мотивів поведінки, крім збагачення, крім власної вигоди в тих, хто перебуває сьогодні при владі, немає. Настає криза довіри населення до інститутів державної влади. Вирішується дане протиріччя таким чином, що все більше людей втрачає віру в державу і починає розраховувати тільки на себе, організовуючи власну стратегію виживання. Але при цьому така держава викликає до себе скептичне ставлення і відчуження своїх громадян.

У сучасному суспільстві кількість суспільних зв'язків, що припадають на одну особу, примножилась, ущільнилась і урізноманітнилась. З'явилася безліч комунікацій між окремою особою і різноманітними соціальними інститутами, яких раніше не було. Громадяни опинились у системі нових для них соціальних зв'язків. Більшість населення не може розібратися в них, відчуває дискомфорт, елементарно не знає, як їй вчинити в тій чи тій ситуації. Про це свідчать дані наших досліджень. Хіба не про такий стан речей свідчить те, що 65% опитаних у 2016 р. погоджувалися з думкою: «Раніше люди краще почувалися, бо кожен знав як вчинити правильно».

Пересічному громадянину важко розібратися, в якому суспільстві він живе, яке місце він у ньому займає, яким богам треба молитися, кого вважати героєм, а кого зрадником, кого в історії славити, а кого проклинати. Розмиті не тільки цінності та норми, а й ідентичності людей. Вони не знають, сумніваються, з ким себе ідентифікувати. Навіть в умовах військових дій на Донбасі, коли під впливом страху перед зовнішньою агресією, який навіюється засобами масової інформації, на патріотичній хвилі кількість людей, які вважають себе громадянами України, зросла лише до 57%. А хтось вважає себе жителями сіл і міст, регіонів, у яких вони живуть, громадянами світу та Європи.

Свідомість тотально охоплена аномією. Люди не бачать норм, на які можна орієнтуватися. 58% дорослого населення згодні з тим, що нині немає загальноновизнаних правил суспільної поведінки, і тільки 21% не згодні. У суспільній поведінці люди керуються якоюсь пекельною сумішшю уламків ціннісних систем – радянської, ліберальної, націоналістичної, християнської тощо.

Не маючи міцних ціннісних і моральних опор люди дратуються, озлоблюються. Тому ще однією важливою характеристикою останнього часу є високий рівень агресивності в суспільстві. Утверджується морально-психологічна атмосфера озлобленості, жорстокості, поширюється норма, що всі питання – міжособистісні, фінансові, ділові, політичні, міжнародні тощо – можна вирішити за допомогою сили: зеленки, сміттевого контейнера, біти, булжника, гранати, автомата або гранатомета. Навіть у парламенті правота

своєї позиції доводиться пляшкою по голові жінці або ударом ноги в голову чоловікові-генералу.

У таких умовах не слід розраховувати на швидке формування якісних інститутів громадянського суспільства. Швидко можна сконструювати лише імітаційні громадські організації. А укорінити серед населення моделі поведінки, притаманні громадянському суспільству, можна тільки відтворюючи їх у декількох поколіннях поспіль, формуючи усталену традицію. Проте формування таких традицій поки що заблоковано існуючими реаліями.

В умовах, коли не сформовані й не відтворюються в суспільстві інститути громадянського суспільства, гасло, що успіх людини залежить від її власних зусиль, так і залишається гаслом, оскільки поточна практика свідчить про його нежиттєздатність. Адже переважна більшість нечисленних ініціатив громадян згасає з тієї причини, що їх реалізація не може відбутися через існування десятків різноманітних приписів, які висуває перед громадянином держава у вигляді законів, підзаконних актів, інструкцій. Подібна негативна практика усвідомлюється суспільством. Її результатом стає безініціативність громадян або пошук ними шляхів обходу офіційних приписів, пошук способів зменшення часу на тяганину. Показником пасивності громадян є те, що 87% з них не належать до жодної громадської організації, об'єднання або руху.

Потужним чинником, який сприяв формуванню громадянської депризації, є втрата зворотного зв'язку громадянина з державою. Раніше він знав, до кого звертатися, до якого державного органу апелювати, щоб розв'язати свою життєву проблему. Тепер державні органи, як правило, переадресовують звернення громадян з однієї інстанції в іншу і, врешті-решт, радять звертатися до суду. Для більшості наших громадян суд, по-перше, все ще є інферальною точкою в суспільному просторі. Похід до суду для них сприймається як пляма на власній репутації. Згадайте сакраментальну фразу: «під судом і слідством не перебував». Можуть сказати, що у правовій державі слід звикати до цього інституту, вчитися правовій культурі. Можливо, що й слід. Але наявна практика спілкування громадян з судами поки що їх не надихає. Адже 56% респондентів вважають, що сьогодні в Україні суди служать тому, хто більше заплатить. Можливо тому, 92% наших громадян за останні 12 місяців не зверталися до суду. 5% звертались, але безрезультатно і лише 3% отримали відповідь. Вони не вірять у свою можливість вплинути на владу через суд. На запитання про можливість контролювати діяльність владних структур 76,5% опитаних відповіли, що не мають такої можливості.

По-друге, у наших умовах звернення до суду – заздалегідь програшна для пересічного громадянина річ. Навіть якщо людина виграє суд, то це ще не означає, що вона розв'яже свою проблему й досягне мети. Державна виконавча служба виконує лише 10–30% судових рішень [3]. Ці дані підтвердила й

Уповноважена Верховної Ради України з прав людини, щоправда, чітко назвавши, що виконується лише 30% рішень судів [4–6].

Трохи краще складається ситуація в нашій державі з виконанням рішень Європейського суду з прав людини. За інформацією цього суду, Україною у 2013 р. не було виконано 95% прийнятих рішень за позовами українців. Проте в наступні три з половиною роки були погашені борги перед заявниками за ухваленими рішеннями [7].

Громадянську депривацію підживлює несправедливе, принизливе ставлення держави до своїх громадян і підлесливе ставлення до іноземних. Так, з 1 вересня 2005 р. Президент України В. Ющенко своїм Указом встановив безвізовий режим в'їзду в Україну та транзитного проїзду через територію України для громадян держав – членів Європейського Союзу і Швейцарії. Назустріч Україні жодна з цих держав не пішла. Наші громадяни вимушені були проходити принизливі процедури отримання європейських віз, збираючи купу довідок із зазначенням річного доходу, гарантією від своєї установи про збереження місця роботи після приїзду, образливим змістом бесід у посольствах і консульствах. Ситуація була виправлена лише влітку 2017 р., коли вступила в дію угода України з ЄС про спрощений візовий режим [8].

Частково громадянська депривація знижується або й зовсім невілюється, коли людина може висловити своє критичне ставлення до влади, політики, яку вона проводить. До того ж для неї дуже важлива можливість висловлювати свої думки з політичних питань. За нашим дослідженням так вважали у 2017 р. 77% респондентів і дотримувались протилежної позиції лише 8,5%. Проте, як виявилось, в останні роки багато людей втратили таку можливість. Якщо у 2013 р. на запитання *«Чи можуть сьогодні в Україні люди вільно висловлювати свої політичні погляди?»* 28% опитаних заявляли, що не можуть, то у 2017 р. таких уже було 38%. Таким чином, можна констатувати, що їхні потреби у вільному висловлюванні думок звузились, тобто зона громадянської депривації в суспільстві розширюється.

Отже, можна зробити такі короткі висновки. По-перше, у культурі наших людей присутній складний комплекс «депривація – звикання – виживання», який забезпечує відтворення суспільного життя в кризових умовах і виступає свого роду амортизацією, гасителем великих соціальних конфліктів. По-друге, громадянська депривація в українському суспільстві набула широких масштабів і проникла майже в усі сфери суспільства. По-третє, громадянська депривація є проявом кризи взаємовідносин держави і громадянина. По-четверте, без подолання громадянської депривації неможливо сформувані інститути громадянського суспільства.

Таким чином, явище громадянської депривації є однією із умов існування соціальної напруженості, а отже, і відтворення кризових явищ у суспільстві. Воно є також і показником проблем, що виникли в соціальній матриці. Насамперед цей феномен є симптомом дискомфорту особистості у сфері соці-

альних відносин. Якщо причини, що його викликають, тривалий час не усуваються, то він стає джерелом соціальної напруженості, яка, врешті-решт, може спровокувати збій соціальної матриці.

Література

1. Цит. за: *Алпатов Владимир*. Ларец с потерянным ключом. *Независимая газета*. – *Ex-libris*. 2005. 3 ноября.
2. *Турецька* поліція водометами розігнала демонстрантів біля парку Гезі. URL: <https://www.unian.ua/world/808943-turetska-politsiya-vodometami-rozignala-demonstrantiv-bilya-parku-gezi.html>
3. *Демченко* Сергій: «Неефективність механізму виконання рішень зводить нанівець захист прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб». *Судова влада*. 2010. № 25 (960). 19.06–25.06. URL: http://zib.com.ua/ua/1-femida_na_holostomu_hodu.html
4. *Валерія* Лутковська: «Виконання судового рішення є невід’ємною складовою фундаментального права – права на справедливий суд». URL: http://www.ombudsman.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2700:2013-05-23-06-46-02&catid=14:2010-12-07-14-44-26&Itemid=75
5. *Використання* світового досвіду при реформуванні системи виконання судових рішень в Україні. URL: http://uba/documents/events/2015_10_02-01/Skliyar.pdf
6. *Судові* рішення Європейського суду з прав людини – проблеми їх виконання в Україні. URL: <http://pon.org.ua/socialny-zahyst/do-vidoma-regioniv/2044-sudovi-rishennya-yevropejskogo-sudu-z-prav.html>
7. *Лищина* Іван. Рішення Європейського суду з прав людини неможливо ігнорувати. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2017/12/19/7166045/>
8. *ЄС підписав* угоду про безвізовий режим для України. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/ukraina-es-podpisali-soglashenie-bezvizovom-1494944142.html>

Розділ 10. ЗАГРОЗА ВТРАТИ ОСВІТНІХ І КУЛЬТУРНИХ КОМПЕТЕНЦІЙ НАСЕЛЕННЯ

В умовах світу, переповненого численними трагічними подіями і грандіозними потрясіннями, що ведуть до деформації соціальних систем, які звалюють цілі країни і географічні регіони в стан хаосу, тема збереження людського капіталу перетворилася на одну з центральних. Її розглядають у різноманітних ракурсах, з різних практичних і теоретичних позицій. У даному розділі широке поняття людського капіталу ми звужуємо до поняття компетенції населення. Це робиться для того, щоб зосередитися на аналізі ряду конкретних питань, пов'язаних зі збереженням освітніх, професійних і культурних компетенцій як необхідної умови розгортання і повноцінного функціонування соціальної матриці. Ми спинимось на дослідженні ризиків і небезпек розмивання компетенцій населення, на вивченні соціальних факторів, які сприяють реалізації існуючих загроз у цій сфері. Для цього існуючі проблеми будуть розглянуті через сприйняття їх різними групами населення, через групові настанови, стереотипи і мотиви, тобто в руслі соціологічного підходу.

Щоб зрозуміти специфіку загроз збереженню інтелектуальних компетенцій в українському суспільстві, необхідно нагадати, що в ньому безупинно відбувалися кризи в різних сферах. Протягом новітнього періоду української історії громадські проблеми не вирішувались, а накопичувались. Ще не поборовши кризи в одній сфері, суспільство потрапляло в іншу. Соціальна матриця цілісного організму все частіше давала збої. Серед втрат, які несе кризове суспільство через дезорганізацію функціонування суспільного організму, – і втрати, пов'язані з втратою освітньо-професійних і культурних компетенцій населення. Освітньо-професійні компетенції ми розглядаємо як сукупність загальноосвітніх знань, отриманих особистістю в процесі певної кількості років навчання в загальних і професійних навчальних закладах, професійних знань, отриманих у спеціалізованих навчальних закладах, умінь і навички в застосуванні отриманих знань, а також досвід використання названого потенціалу в практичній роботі.

Втрати компетентностей відбуваються на всіх трьох названих рівнях. По-перше, падіння якості навчання у школах і вищих навчальних закладах стало настільки очевидним, що це розуміють не тільки фахівці, а й усі інші громадяни, хто стикається з сучасними випускниками, і вже навіть не потребує спеціальних доказів. «Це ж тотальна катастрофа! 48% абітурієнтів не спромоглися розв'язати задачу рівня 8-ого класу. Кожен другий з сьогоднішніх випускників не орієнтується в елементарних математичних правилах!» [1], – констатував міністр закордонних справ України П. Клімкін. Проте на тлі ще більших безпосередніх поточних загроз у різних галузях життя соціуму на відтерміновані загрози ніхто у владі навіть не звертає уваги. Про що був

вимушений написати і очільник МЗС: «І цього ніхто не помічає! Вас це не шокує?» [1]. У цьому ми одностайні з міністром – нас також це шокує, як і те, що члени уряду замість того, щоб, засукавши рукава, кинутись у роботу по ліквідації загроз, займаються лише дописами у Фейсбучі.

По-друге, з причини того, що вищі навчальні заклади і профтехучилища не мають належної матеріальної бази, студенти переважно освоюють спеціальності лише теоретично. По-третє, професійні знання і навички, отримані під час навчання, молодь втрачає ще й з тієї причини, що більшість не може працевлаштуватись за фахом. Загальною причиною втрати компетенцій спеціалістів є довготривала економічна криза, зупинення підприємств, розвал установ та організацій.

В українському суспільстві склалася суперечлива ситуація стосовно накопиченого величезного освітньо-професійного потенціалу. З одного боку, значна його частина виявляється незатребуваною, не потрібною, а з другого – в культурі суспільства, його традиціях, установках населення, незважаючи на затяжну системну кризу, зберігається високий престиж освіти. Він залишається таким усупереч обставинам. Підприємства передових галузей промисловості – ракетно-космічної, авіаційної, машинобудування, радіотехнічної, оборонної – переживають не найкращі часи, не мають замовлень, не мають сталого фінансування, дуже багато з них деградує і закриваються. На діючих підприємствах на транспорті, у сільському господарстві, переробній промисловості, інших галузях економіки використовуються переважно застарілі технології. Величезна маса людей з вищою освітою зайнята в дрібній торгівлі, невеликих майстернях, ательє і т. п. закладах, де не задіяні на повну силу їхні освітньо-професійні компетенції. Однак отримання бакалаврського і магістерського диплома ще залишається метою більшості молодих людей. Тому громадяни України ще зберігають, хай і формальні, хороші освітньо-професійні компетенції.

Відповідно до Європейського соціального дослідження, учасником якого є Інститут соціології НАН України, загальна кількість років навчання українських громадян, включаючи роки навчання в школі, становить 12,71 року. Серед 36 європейських країн, які брали участь у цьому дослідженні у 2013 р., Україна перебувала на 16-му місці [2, с. 57]. Високий об'єктивний рівень освітньо-професійної компетентності знаходить позитивне відображення і в самооцінці громадян. На запитання моніторингу «*Чи задоволені Ви рівнем своєї освіти?*» у 2016 р. 21% респондентів відповіли, що повністю задоволені своєю освітою, а скоріше задоволені 42% респондентів. Не задоволених освітою в цілому в країні 24%. Якщо зіставити рівень задоволеності респондентів своєю освітою за освітнім рівнем, то відкривається така картина. Виявляється, що третина (34%) осіб з початковою і неповною середньою освітою швидше задоволена і повністю задоволена своєю освітою. Однак 46% представників цієї найнижчої освітньої групи різною мірою не задоволені своєю освітою. Цей

показник свідчить, що життєвий досвід переконує майже половину осіб цієї освітньої групи в необхідності мати більш високий рівень освіти. Найбільше задоволених рівнем своєї освіти серед осіб з повною вищою освітою – 82%. Серед них не задоволені рівнем своєї освіти лише 12%.

Здавалося б, ці дані відображають благополучну ситуацію в цій сфері в нашій країні. Однак новий уклад життя висуває до людей нові вимоги. У сучасній обстановці особистість повинна сформувати в собі установку на те, що усталеної, постійної роботи в неї не буде, що вона повинна постійно думати про те, наскільки перспективною є її спеціальність – тобто чи буде затребувана її професія через три, п'ять і десять років, наскільки швидко змінюється зміст її спеціальності та яким чином і в якому напрямі. У неї повинна бути сформована установка на безперервну освіту. А повна задоволеність особистості своєю освітою, навіть якщо вона і вища, викликає деяку тривогу. За задоволеністю людини може проглядатися самовдоволення, яке призведе до того, що через кілька років у неї освітньо-професійна компетенція застаріє, розмиється, відживе. Наступною в ряду цих проблем є збереження тоненького соціального прошарку професорсько-викладацького складу закладів вищої освіти і вчених академічних інститутів. Його майбутнє можна уявити лише в контексті всієї ситуації в суспільстві.

Почнемо здалеку. Щоб зрозуміти нинішній статус науки в українському соціумі, необхідно звернути увагу на те, що в суспільній свідомості знижується роль і частка раціонального. Воно витісняється містичними, ірраціональними, міфічними формами свідомості. Дуже поширеним явищем стає те, що навіть люди, які професійно займаються аналізом суспільства, – філософи, політологи, історики, соціологи та інші, тобто ті, хто зобов'язаний працювати в суто раціональному ключі, – включають у систему своїх доказів безліч позараціональних елементів. Різні ідеологічні схеми, які вони продукують, являють собою фантасмагорію. З носіями такої ментальної суміші дуже важко вести діалог, щось доводити їм, у чомусь переконувати за допомогою логічних аргументів. Ситуація ще більше ускладнюється в умовах соціальних потрясінь, військових дій, різноманітних конфліктів, тотального насильницького руйнування систем духовних цінностей, традицій і символіки. Дуже багато людей у цій обстановці входять у стан ментальної безвиході, ступору. Ступінь поширеності затьмареності свідомості серед населення прямо і побічно показували відповіді на деякі питання нашої соціологічної анкети. Наприклад, 12% респондентів заявляли, що вони взагалі нічого не розуміють, що відбувається в суспільстві, 13% населення довіряє астрологам, 24% громадян говорять про те, що вони нічого не тямлять у політичних течіях.

Правда, поки що у значної частини населення залишається високий рівень довіри до вчених – 51%, а не довіряє їм – 14%. Слід сказати, що це дуже високий рівень довіри, оскільки українське суспільство – це суспільство то-

тальної недовіри. Рівень довіри до державних і політичних інститутів український низький. Наприклад, рівень довіри Президенту – 17%, уряду – 9%, Верховній Раді – 8%, політичним партіям – 5%.

Зазвичай, у стабільних державах у важкі часи уряди в пошуках виходу із кризи звертаються до науки. Держава докладє зусиль, спрямованих на підвищення статусу науки і престижу вченого в суспільстві. Так було і в нашій історії. Держава всебічно підтримувала (фінансово, матеріально, соціально) природні і технічні науки як джерело нових знань і технологій, які сприяли піднесенню економіки. Соціальним і гуманітарним наукам влада допомагала як джерелу поповнення управлінських, медичних, загальноосвітніх, культурних знань. Проте в незалежній державі українське суспільство вперше зіткнулося з тим, що витрати на науку урізалися з року в рік, починаючи з 1991-го. Сьогодні ж витрати на науку доведені до 0,21% державного бюджету. Серед зайнятого населення країни вчені становлять вже лише 0,49%. Це утричі менше, ніж 20 років тому. Цей показник у Фінляндії дорівнює 3,27% і навіть у Туреччині – 0,68%, тобто в півтора рази більше, ніж в Україні [3].

За ці роки сформувався новий тип держави, в якому наука виведена за межі провідних соціальних інститутів, вона має в ньому принципово інший статус, ніж раніше. Ми стали державою з деградуєчим типом інтелектуального потенціалу. У ній наукові розробки залишаються незатребуваними ні владою, ні державою, ні бізнесом. Звичайно, можна критикувати вчених, які, мовляв, не вміють рекламувати результати своїх досліджень, тому бізнес до них і не звертається, чи не робить замовлень. Однак це спрощена відповідь на дуже важливу для перспектив суспільства, його виживання в сучасному суперечливому і жорсткому світі проблему. Незатребуваність знань суспільством, у тому числі й тих, які повинні бути передусім затребувані державою – фундаментальні знання – є скоріше індикатором якоїсь істотної вади, що вразила його соціальну матрицю. Це питання потребує додаткового глибокого вивчення.

До того ж на науку дивляться як на зайвий тягар. Перший заступник голови парламентської фракції «Блок Петра Порошенка» І. Кононенко вважає, що державний бюджет найкраще балансувати за рахунок науки: «Є очевидні речі. Наприклад, скорочення фінансування науки, в тому числі і фундаментальних досліджень» [4]. Від нього не відставав і діючий на той час прем'єр-міністр. Для нього взагалі характерним було зневажливе ставлення до української науки. Він називав доробок учених за двадцять попередніх років макулатурою. А розвивати вітчизняну науку він збирався не на основі економічного потенціалу країни, а за рахунок випрошування подачок у європейських фондів. Прем'єр відверто принизив українських учених, зажадавши від тодішнього міністра науки і освіти С. Квіта «провести з ними (вченими. – М. Ш.) окремих науково-практичний семінар і запросити туди ... наших європейських партнерів, щоб їм на пальцях пояснили: ось шлях,

куди треба йти – там є провідна наука, там є фінансовий ресурс і цим треба скористатися» [5].

Як бачимо, у країні, у якій майже вичерпані мінеральні ресурси, де дуже мало вуглеводнів, у якій гідного майбутнього можна досягти лише спираючись на інтелект, влада абсолютно не розуміє значущості науки, інтелектуального та освітнього капіталу. Зрозуміло, що на тлі такого ставлення високопосадовців, держави в цілому до вітчизняної науки, уявлення населення про її стан вельми туманні. Левову частку інформації про науку воно отримує із засобів масової інформації. 60% опитаних заявили, що інформацію про досягнення науки і техніки вони отримують з телепередач, 38% – з Інтернету, 24% – з газет, з журналів і радіо – по 13%.

Важливо зрозуміти, яку ж інформацію про науку отримують прості громадяни. Аналіз українських ЗМІ показує, що вони вкрай рідко приділяють увагу науці. Якщо її й згадують, то контентом цих згадок є переважно наука як соціальний інститут, а не наукові знання. І газети, і телебачення частіше розповідають про якісь скандали, пов'язані з науковими колективами, фінансовими порушеннями, про похилий вік багатьох учених. У кращому разі скажуть про мітинги вчених під стінами парламенту чи Кабміну з вимогами підвищити зарплату і поліпшити фінансування інститутів. Вкрай важко знайти такий засіб масової інформації, який би висвітлював саме результати роботи українських учених. Люди старшого покоління вже забули про існування колись спеціалізованих передач про наукові відкриття, а молодь про них, взагалі, нічого не чула. Науково-популярні журнали збанкрутували, а спеціалізовані наукові часописи виходять тиражем кілька сотень штук.

Результатом цього є те, що про науку своєї країни сьогодні населення майже нічого не знає. 80% опитаних заявили, що зовсім не ознайомлені й не дуже добре ознайомлені з досягненнями науки і техніки Національної академії наук України. І лише 10% ознайомлені дуже добре і досить добре.

Соціально-психологічна атмосфера в суспільстві, матеріальний стан науковців, характер подачі матеріалів про науку в ЗМІ призвели до істотного падіння інтересу до неї. 42% дорослого населення заявляє, що їм зовсім не цікаві або не дуже цікаві новини науки і техніки. Тільки 50% населення вони цікаві. Навіть у віковій групі від 18 до 29 років новини науки і техніки цікаві лише для 52%, а у віці від 30 до 39 років – 50%. Такий стан умів молоді викликає велике занепокоєння. Побічно це показує, що, у крайньому разі, половина молоді вже змирилися з майбутньою роллю працівника в сфері ненаукомістких технологій.

Громадяни України вже усвідомили, що держава не приділяє достатньої уваги розвитку в молоді інтересу до нових знань і технологій. 78% населення вважає, що уряд мало робить, щоб стимулювати інтерес молоді до науки. У населення втрачена віра в можливості вітчизняної науки. 43% респонден-

тів вважає, що українська наука істотно відстає від світового рівня, і ще 26% вважає, що дещо відстає від світового рівня.

Українські громадяни не бачать суттєвої ролі вітчизняної науки в оновленні українського суспільства. 15% громадян вважають, що її роль зовсім незначна, 24% – незначна. І тільки 20% вважає роль науки в модернізації суспільства значною і дуже значною. На нашу думку, це не докір науці. Це констатація того факту, що в державі ніхто наукою не цікавиться, що вона залишається незатребуваною.

Тому не дивно, що роль інтелігенції в житті суспільства, частиною якої є вчені, населення оцінює як незначну. На першому місці тут стоять олігархи (44%), а інтелігенція – на восьмому місці (25%).

У громадській думці йде повільний процес розмивання високого престижу науковців. Однією з перших причин цієї негативної тенденції є їхні жєбрацькі зарплати. Вчені знаходяться на одному з останніх місць у суспільстві за рівнем зарплати. У даний час зарплати доцентів, професорів є нижчими, ніж у водіїв тролейбусів, продавців супермаркетів, будівельних робітників, не кажучи вже про горезвісних сантехніків. У молоді втрачається мотивація до навчання в аспірантурі, до отримання вчених ступенів.

У науковців немає абсолютно ніяких перспектив отримати відомче житло, а на існуючу зарплату вони не в змозі за все своє життя заробити на квартиру. В академічних інститутах проводяться вимушені переведення працівників на скорочений робочий день, не виплачуються надбавки за науковий ступінь і звання. Під впливом цих факторів у суспільстві поступово знижується престиж професії вченого. Це відзначають респонденти і в нашому опитуванні. 40% з них відповіли, що престиж професії вченого істотно знизився і дещо знизився.

На жаль, майбутнє академічної науки знаходиться під загрозою. Причинами цього є те, що, по-перше, вона продовжує фінансуватися за залишковим принципом. По-друге, НАН України володіє величезним матеріальним потенціалом у вигляді прекрасних будівель, у тому числі в центрі Києва, дослідних виробництв, земельних ділянок та інших привабливих для приватизації активів, що в нинішніх умовах є небезпечним фактом. На нього націлилися багато з тих, хто хотів би це багатство привласнити. По-третє, з науки вимивається людський потенціал. Молоді, перспективні вчені залишають країну. У наукових колективах через скорочення, безгрошів'я, відтік молодих учених не відтворюються і безповоротно розпадаються наукові школи.

Ці руйнівні тенденції в науці вже чітко відчуються і в суспільстві. Сьогодні мало співгромадян вірять у те, що становище вітчизняної науки в найближчі роки покращиться. Таких оптимістів є лише 17,5% серед опитаних. Але більше половини – 57% вважають, що ситуація в науці погіршиться (хоча куди вже далі погіршуватися?) або залишиться без змін. Якщо найближчим часом ця проблема не буде усвідомлена на державному рівні, якщо не буде

вжито термінових і надзвичайних заходів з порятунку престижу даного соціального прошарку, суспільство чекає освітньо-наукова катастрофа, вихід з якої в майбутньому займе не одне десятиліття.

На збереження і розвиток людського капіталу впливають дві шерехи чинників – соціумний і особистісний. Перший проявляється в тому, що суспільство, передусім держава, створюють необхідні соціальні умови для того, щоб відтворювати, розвивати і зберігати людський капітал: наявність робочих місць, що відповідають рівню професійної та культурної компетенції наявних кадрів, утримання належного рівня заробітної плати та інших форм матеріального і морального заохочення, підтримка сприятливого морально-психологічного клімату в суспільстві, гарантії прав і свобод особистості, громадська безпека. Особистісні чинники збереження людського капіталу в країні розгортаються в процесі соціалізації і формуються як особистісні якості. До них належать насамперед настанови, потреби, мотиви, норми, цінності, традиції, ідентичності. Функцію, спрямовану на збереження освітньо-професійних і культурних компетенцій, вони проявляють у ситуаціях, коли особистість робить вибір між більш сприятливими матеріальними умовами життя, але в іншокультурному, іншомовному середовищі за кордоном і культурно комфортними умовами в себе на батьківщині (рідна природа, своя етнічна культура, мова, традиції, звичаї, звичне середовище спілкування, стилі життя, сім'я, друзі, знайомі та ін.), але з низьким життєвим рівнем, обмеженими можливостями задоволення культурних потреб, життєвою безперспективністю для себе і дітей.

Розглянемо, як ці дві шерехи чинників впливають на збереження освітньо-професійної та культурної компетенції населення. Для цього скористаємося результатами нашого моніторингового соціологічного дослідження. У кризовому суспільстві погіршуються всі умови життя населення. Скорочується ринок праці, звужуються гарантії зайнятості активного населення, скасовуються соціальні пільги тощо. У 2016 р. дві третини (66%) респондентів відзначали, що в останній рік гарантії зайнятості в країні погіршилися (трохи погіршилися – 28% і значно погіршилися – 38%). Лише 3% респондентів зазначили, що вони значно і трохи покращилися. Найбільше відчували зміни на гірше в забезпеченні роботою люди, яким за 55 років. Про це зазначили 70% опитаних цієї вікової групи. Мабуть, найважче влаштуватися на роботу в кризових умовах людям передпенсійного віку. Роботодавці вважають за краще мати справу з працівниками більш молодими і здоровими.

Втім, і у молоді ситуація не набагато краща. 65% молодих віком до 29 років відчували, що гарантії зайнятості змінилися на гірше. Перед людиною, яка залишилася без роботи, постає нелегке питання пошуку заробітку на життя. Як правило, люди намагаються самі знайти собі роботу. Однак знайти роботу, яка б відповідала кваліфікації працівника і влаштовувала його заробітком, сьогодні дуже складно. На запитання «Чи важко знайти роботу

у Вашому населеному пункті за Вашою кваліфікацією і з достатнім заробітком?» 83% опитаних відповіли, що важко. Знайти хорошу роботу з непоганим заробітком однаково проблематично представникам усіх вікових груп. Рівна кількість представників вікової групи до 29 років і вікової групи до 55 років – 85% – відповіли, що таку роботу знайти важко. Тільки у старшій віковій групі виявилось менше респондентів, які відповіли «важко» – 77%. Така відповідь в останній групі пов'язана з тим, що багато людей похилого віку вже не цікавляться питаннями працевлаштування – 19% з цієї групи заявили «не знаю».

Серед поселенських груп трохи легше знайти роботу в Києві. Про це свідчить те, що серед респондентів, які відповіли «легко», найбільше киян – 12%. А з іншого боку, киян дещо менше у групі, яка відповіла, що знайти роботу важко – 75%. Найважче знайти хорошу роботу за спеціальністю в невеликих містах і в селах. Про це заявили 84% і 89% представників відповідних поселень.

Для повноти картини розглянемо і відмінності в можливостях працевлаштування в різних частинах України. Такий аналіз важливий, оскільки регіони різняться як за рівнем надмірності трудових ресурсів, так і за економічною спеціалізацією: концентрація металургії, добувної промисловості та машинобудування на сході і аграрний захід країни. Однак проблема працевлаштування настільки гостра, що респонденти у всіх регіонах дають дуже близькі відповіді. Навіть у центрі країни, де найменша кількість респондентів, які відповіли «важко», все ж вони становлять 80%. А найбільше таких відповідей на заході країни – 86% і на півдні – 88%.

Не знайшовши бажаного варіанта робочого місця, претендент починає знижувати свої вимоги. Він намагається знайти роботу за своєю спеціальністю, але з меншою зарплатою. Однак ситуація в українській економіці настільки складна, що і такий варіант робочого місця знайти нелегко. На запитання *«Чи важко знайти роботу у Вашому населеному пункті з вашою кваліфікацією без достатнього заробітку?»* 63% респондентів відповіли, що важко. Серед вікових груп такий варіант робочого місця найважче знайти молоді. 66% молодих людей віком до 29 років відповіли також, що важко. Втім, не набагато легше знайти роботу на таких умовах і людям середньої вікової групи. Про це заявили 62% респондентів середнього віку (30–55 років). Легко помітити, що гострота проблеми працевлаштування практично не відрізняється для різних вікових груп.

Серед поселенських груп найкращі справи з пошуком роботи у киян. 12% з них відповіли, що роботу знайти легко. Водночас серед сільських жителів таких оптимістів лише 2%. Однак навіть у столиці України 75% респондентів вважають, що роботу знайти важко, а на селі таку думку висловлюють 89%.

Одним з найбільших факторів, що спричиняють до втрати освітньо-професійних компетенцій, є дезорганізація, відсутність координації в роботі

державних інститутів з підготовки кадрів. Наприклад, якщо міністерство, яке курує підготовку професійних кадрів, обмежується тільки завданням на-рощування кількості фахівців, але не координує їх випуск з міністерством, що відає питаннями економічного розвитку і планує потребу в кадрах певних спеціальностей і певних рівнів кваліфікації. У разі неузгодженості діяльності цих відомств суспільство стикається з явищами марнотратної підготовки кадрів і незатребуваності освітньо-професійних компетенцій.

Нерідко трапляється, що вузи готують фахівців для вчорашнього дня, а отже, в цьому напрямі вони діють нераціонально, з позицій суспільства як цілого затратно витрачають ресурси. Іншим марнотратним варіантом підготовки кадрів є їх надлишкова для суспільства кількість з ряду спеціальностей. В Україні вже багато років спостерігається перевиробництво економістів, юристів, акторів, філософів, істориків і деяких інших фахівців. Тут ми стикаємося з явищем незатребуваності компетенцій, яке проявляється в тому, що в суспільстві складається ситуація, коли значна маса населення має високий рівень освіти, але попиту на цей контингент немає.

Природно, що за таких обставин людина готова йти на будь-яку роботу, аби хоча б щось заробити собі на життя. Це одна з тих больових точок, де відбувається втрата освітньо-професійних компетенцій. Щоб з'ясувати, наскільки масштабною є дана проблема, у своєму дослідженні ми поставили респондентам запитання *«Чи відповідає характер Вашої нинішньої роботи Вашому професійно-освітньому рівню?»*. На нього чверть опитаних відповіли негативно. Найбільше таких, хто працює на робочих місцях, що не відповідають їх професії і освіті, серед молоді – 30%, а найменше – у старшій віковій групі (понад 55 років) – 17%. Останнє можна пояснити тим, що старше покоління пройшло більш тривалий професійний шлях і в перебігу життя його представники змогли знайти робоче місце, яке відповідає їх спеціальності, і закріпитись на ньому.

Звернемо увагу й на те, що загалом на робочих місцях, які відповідають професійно-освітньому рівню працівника, трудиться не так багато людей, як може здатися, якщо орієнтуватися тільки на ті цифри, які ми навели вище. Річ у тому, що серед опитаних 29% на момент опитування з різних причин не працювали, а ще 7% не визначилися з відповіддю. Тому в цілому серед зайнятих респондентів працюють за фахом лише близько 39% опитаних. Стосовно тих, хто не працює за фахом, може виникнути дискусія. Адже розглянувши вище ситуацію можна витлумачити і в позитивних тонах, мовляв, вона відображає професійну мобільність. Однак якщо людина пройшла додаткове навчання і оволоділа новою професією, то в такому випадку вона відповіла в соціологічній анкеті, що працює за фахом. Тому наведені дані навряд чи можна інтерпретувати як професійну мобільність.

Робота не за фахом веде ще й до психологічних втрат особистості. Ми маємо підстави вважати, що для більшості людей робота за отриманою спе-

ціальністю є цікавою, а не за фахом – вимушеною роботою. А цікава робота є важливою морально-психологічною цінністю для особистості. У нашому дослідженні ставилось запитання *«Оцініть ступінь важливості особисто для Вас цікавої роботи»*. 83% опитаних відповіли, що цікава робота для них важлива і скоріше важлива. Особливо емоційно на наявність цікавої роботи реагує молодь. Важливою вона є для 91% респондентів віком до 29 років.

Безробіття, неповна зайнятість завжди супроводжуються погіршенням матеріальних умов життя, депресії. У 2016 р. на запитання *«Як Ви оцінюєте характер змін, які відбулися за останні 12 місяців у матеріальних умовах сім'ї?»* 47% респондентів відповіли, що значно погіршилися, а 32% – що дещо погіршилися. В умовах низького життєвого рівня в суспільстві з високими освітніми компетенціями, широким кругозором і високими художніми запитами населення наростає загроза втрати, розмивання його культурних компетенцій. Даний вид компетенцій вимагає постійного відтворення у формі особистої участі в культурі: читання, відвідування театрів, музеїв, кінотеатрів, виставок, концертів та ін. Однак у разі збідніння сімейних бюджетів економія коштів відбувається за рахунок обмеження участі в культурному житті.

За результатами нашого моніторингу, культурні заходи відвідує лише 14% опитаних. Найбільше респондентів – 46% – контактують з культурою в домашніх умовах: читають книги, дивляться телепередачі, слухають радіо, користуються Інтернетом тощо. Активно беруть участь у художній творчості (музика, танці, література, живопис та ін.) лише 4% населення. Не беруть ніякої участі в культурному житті 39% опитаних. Головними причинами такої слабкої участі в культурному житті респонденти називають відсутність коштів – 72%, високу ціну на квитки в заклади культури – 23%. І тільки 21% респондентів називають причиною відсутність вільного часу.

Дія цілого ряду негативних факторів, що спричиняють зниження життєвого рівня населення, а також неможливість реалізації освітньо-професійних і культурних потреб негативно впливають на задоволеність людини своїм суспільним статусом. 54% респондентів відповіли, що вони загалом не задоволені своїм становищем у суспільстві в даний час. Привертає до себе увагу те, що даний показник майже не відрізняється для різних регіонів країни. Відмінності коливаються в межах півтора відсотка. Проте з інших питань, особливо ціннісно-культурних, політичних і геополітичних, регіони України суттєво відрізняються один від одного. Хоча за віковими групами деякі відмінності у відповідях на дане питання є. Так, виявилось, що серед задоволених своїм становищем у суспільстві найбільше молоді – 26%. Найменше задоволених з цього питання серед осіб старше 55 років – 16%.

В умовах тривалого перебування суспільства в нестабільному стані люди втрачають надію на те, що вони зможуть реалізувати себе, свій культурний і освітній потенціал на батьківщині. Вони шукають різні варіанти виходу зі

скрутного життєвого становища. Крім реалістичних проєктів своєї життєвої перспективи, вони нерідко малюють утопічні проєкти, придумують різні міфи, в які починають вірити. Напевно, такі надумані розумові конструкції, віра в чудеса допомагають їм вижити, не втрачати духу.

У кризових суспільствах особистісні фантазії підсилюють сприйняття людьми цінності суспільства споживання. В умовах глобалізації вони набули найбільшого поширення в багатьох країнах світу, незалежно від реального життєвого рівня. Цінності споживання сформувалися й у громадян України. Прагнення залишити свою країну нерідко диктується людині саме сформованими у неї високими споживчими запитами. Вони проявляються у всіх соціальних групах, незалежно від рівня їх добробуту.

Іноді внутрішні суперечності особистості між сформованими в неї потребами масового суспільства і реальними можливостями, умовами життя набувають карикатурного характеру. Ось один із прикладів. Як відомо, Україна домогалася безвізового режиму для своїх громадян з країнами ЄС. У зв'язку з гостротою і великим суспільним резонансом цієї теми ми вирішили з'ясувати в своєму дослідженні, для чого потрібен людям безвізовий режим. На запитання *«Якщо для громадян України буде введений безвізовий режим до країн ЄС, як Ви цією можливістю скористаєтеся?»* відповіді були такі: 27% опитаних відповіли, що подорожуватимуть по цих країнах, 20% – шукатимуть можливість працевлаштуватися, 13% – їздитимуть до своїх родичів і друзів. Ще по 3–5% мали намір їздити туди на навчання, на конференції. Але найбільше – 43% – відповіли, що жодною зі згаданих можливостей вони скористатися не зможуть.

Ми проаналізували дані нашого моніторингу за 2016 р. у розрізі того, як відрізняються відповіді на це запитання у представників різних майнових категорій. Усього було виділено п'ять груп сімей: жебраки, бідні, середняки, заможні та багаті. Виявилось, що 21% тих, хто відносить себе і свої сім'ї до жебраків, збираються, в разі введення безвізового режиму з країнами ЄС, подорожувати по цих країнах. З бідних сімей те саме збираються робити 16%. Якщо врахувати, що відповідно до цього ж дослідження середній дохід сімей жебраків становив на той час на місяць 1770 грн, або 71 дол. на той час за курсом долара, а дохід бідних – 1967 грн, або 79 дол. відповідно, то стає зрозумілим, що споживчі цінності придушили у частини жебраків і бідних здатність адекватно оцінювати себе в просторі соціальних відносин.

Проте рік дії безвізового режиму в ЄС для України розставив все на свої місця. Як повідомила Державна прикордонна служба України, за рік дії цього документа своїм правом безвізу скористалися 555 тис. громадян України [6]. Якщо виходити з того, що, за даними Держстату, на 1 липня 2018 р. населення України становило 42 млн 263 тис. [7], а кількість виборців (без виборців непідконтрольних територій Криму і Донбасу) – приблизно 32 млн (тобто це

доросле населення), то якщо вважати всіх, хто виїздив за кордон у цей період по безвізу дорослими, скористалися цим правом лише близько 2% громадян.

І тим не менш, важкі умови на батьківщині виштовхують людей за кордон. Українські громадяни почали масово освоювати досвід трудової міграції ще з середини 1990-х років. Точної статистики виїзду наших співвітчизників за кордон з метою тимчасового працевлаштування немає. Значна частина людей виїжджала на заробітки під виглядом туристів, гостей до родичів і знайомих і т. п. Оціночні дані загальної кількості тимчасових трудових мігрантів, які з'являються час від часу в різних джерелах, коливаються в межах 2–6 млн осіб. Найбільші групи українських трудових мігрантів – у Польщі, Росії, Італії, Чехії, Іспанії, Португалії. Спрямованість і масовість міграційних потоків залежить від міжнародних подій, а також від міграційного та трудового законодавства країн перебування, від наявності криз і конфліктів у країнах перебування та ін.

За останні десять років у міграційних настроях населення України сформувалися порівняно стійкі тенденції. Якщо у 2006 р. нікуди не збиралися їхати 54% громадян країни, то у 2016-му – 53%. Серед тих, хто збирався виїжджати зі свого населеного пункту в колишні союзні республіки, як і десять років тому, сьогодні збираються виїхати близько 2% опитаних. Збільшилася лише кількість тих, хто збирається виїжджати за межі колишнього СРСР – з 7% у 2006 р. до 11% у 2016-му. Це може бути пояснено тим, що, по-перше, населення вже набуло досвіду виїзду на тимчасові заробітки за межі колишніх радянських кордонів і тому більше людей стало прагнути туди. По-друге, після початку збройного конфлікту на Донбасі зменшилася кількість трудових мігрантів до Росії з 7% у 2013 р. до 4,5% у 2016 р.

Основними причинами, які спонукають людей виїжджати зі своїх насиджених місць, є бажання знайти нове місце роботи. Таку причину назвали 22% респондентів, які відповідали на запитання *«Як Ви думаєте, які причини могли б Вас спонукати виїхати зі свого населеного пункту?»*. На другому місці – відповідь *«шкідливі для здоров'я екологічні умови»* – 15%, на третьому – *«просто хочу змінити місце проживання»* – 10%. Але 50% заявляють, що не хочуть виїжджати зі свого населеного пункту.

Як відомо, відтік «мізків», від'їзд із країни підготовлених фахівців відбувається переважно з країн з високим рівнем народжуваності. В Україні ж народжуваність є вкрай низькою. Тому в зв'язку з великою, нехай навіть і тимчасовою міграцією населення, у країні складається драматична демографічна ситуація, оскільки міграційні процеси накладаються на низьку народжуваність і високу смертність. За показником смертності, який обчислюється як кількість смертей, що припадають на 1000 наявного населення, Україна має показник 14,46 і посідає 2-е місце у світі в списку з 225 країн, поступившись першістю лише Лесото – 14,89. Для порівняння зазначимо,

що в цьому списку Латвія – на 5-му місці, Литва – на 7-му, Росія – на 11-му, Білорусь – на 16-му, Азербайджан – на 132-му місці [8].

Це один із головних збоїв функціонування соціальної матриці українського суспільства. Саме він вже в практичній площині ставить питання щодо здатності нашого соціального організму вижити. Накладання один на одного цих негативних факторів спричиняє прискорення зменшення населення країни. З 1991 р. воно скоротилося вже не менше ніж на 10 млн осіб.

Такий характер депопуляції загострює інші проблеми на рівні соціуму. Зокрема, знижуються якісні характеристики вікової структури суспільства. У ній зменшується частка осіб, активно зайнятих у народному господарстві, і зростає частка пенсіонерів. Небезпечні диспропорції вікових груп у суспільстві породжують проблему згасаючих компетенцій. Вона проявляється в тому, що в суспільстві, з одного боку, є багато людей з високим рівнем освіти, досвідчених фахівців, але з другого – це люди, які втратили роль працівника у сфері економіки і набули статусу пенсіонера. Їхні інтелектуальні та культурні компетенції перестають бути затребувані й поступово згасають.

У результаті виходить, що за формальними ознаками суспільство має багатий людський капітал, розвинені освітні та культурні компетенції населення, однак реальний потенціал людського капіталу є значно скромнішим через велику частку згасаючих компетенцій. Дана проблема вимагає нетривіального рішення. Можливо, що необхідна спеціальна програма щодо більш активного залучення компетенцій (професійних, культурних, моральних) старшого покоління, що не зводиться лише до традиційного використання пенсіонерів на робочих місцях, а розширює поле їх соціальної участі: експертна та виховна робота, виконання контрольних функцій, волонтерство, участь у роботі інститутів радників та ін.

Однак такі дії все ж є діями додаткового характеру. А стратегія збереження людського капіталу полягає у зміні самої соціально-політичної моделі суспільства, зміні його соціальної структури, соціальних і політичних інститутів, переходу до більш справедливого перерозподілу суспільних багатств. Та ж модель відтворення освітніх і культурних компетентностей, що склалася в останні десятиріччя у нашому суспільстві, веде до їхнього звуження, якісного погіршення, до інтелектуального і духовного збідніння. Формально-кількісний підхід до проблеми збереження цих компетентностей населення на перших порах приховує згадані хвороби у цій сфері. Але з часом ці девіації дадуться взнаки і негативно вплинуть на діяльність соціальної матриці суспільства. Виправлення викривлень у соціальному просторі освітніх і культурних компетентностей потребуватиме десятків років.

Отже, ми розглянули проблеми, пов'язані з загрозами і ризиками втрати освітньо-професійних і культурних компетенцій населення країни і збою соціальної матриці на цій основі. При цьому свідомо не торкнулися ще однієї масштабної проблеми, пов'язаної з колосальними втратами освітньо-профе-

сійних і культурних компетенцій як результатом військового конфлікту на Донбасі. Остання проблема має зовсім інші причини втрат людського капіталу, іншу логіку розгортання процесів і вимагає іншого методологічного підходу для дослідження. Її не можна приєднувати до інших тем. Вона вимагає самостійного глибокого і вдумливого вивчення.

Література

1. URL: <https://www.facebook.com/pavloklimkin.ua/>
2. Горбачик А., Головаха Є. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007–2009–2011. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2012. 119 с.
3. *Про Рекомендації* парламентських слухань на тему: «Про стан та законодавче забезпечення розвитку науки та науково-технічної сфери держави»: Постанова Верховної Ради України від 11 лютого 2015 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/182-19>
4. *Налогового кодекса в этом году ждать не стоит. Сегодня.* 2015. 23 ноября. URL: <http://www.segodnya.ua/life/interview/intervyu-s-pravoy-rukoy-petra-poroshenko-igorem-kononenko-nalogovogo-kodeksa-v-etom-godu-zhdai-ne-stoit-669466.html>
5. *Яценюк перевіряє, чи мільярди для науки не «пропадають» на макулатуру.* URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/11/18/7089316/>
6. *За рік безвізу прикордонники оформили 555 тисяч українців за спрощеною процедурою.* URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/news/Za-rik-bezvizu-prikordonniki-oformili-555-tisyach-ukrainciv-za-sproshchenoyu-proceduroyu/>
7. *Ліщина Іван.* Рішення Європейського суду з прав людини неможливо ігнорувати. Українська правда. 2017. 19 грудня. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
8. *ЄС підписав угоду про безвізовий режим для України.* URL: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2066rank.html>

Розділ 11. ПЕРЕШКОДИ НА ШЛЯХУ ІНТЕГРАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

Проблема інтеграції суспільства була актуальною в Україні в усі роки після проголошення її незалежності. У ній на перше місце в різні роки висувалися різні аспекти – соціальний, етнічний, регіональний, релігійний та ін. Але проблема інтеграції суспільства особливо загострилася під час подій на Майдані зими 2013–2014 рр. та після них. На порядок денний постало не просто питання про ступінь згуртованості суспільства, а про його здатність зберегтися і відтворити цілісність чи втратити своє існування. Адже саме розбалансованість, ослабленість та деформація інтеграційних зв'язків між елементами соціуму в попередні десятиліття стали тими внутрішніми чинниками, що сприяли розгортанню трагічних подій на сході країни.

Тому з метою подолання цих соціальних патологій і запобігання їх повторній руйнівній дії як чинників збою соціальної матриці необхідно проаналізувати, які із факторів найбільше впливають на інтеграційні процеси в суспільстві. Таке завдання потребує стратегічного осмислення проблем сьогодення, тобто такого способу їх аналізу, коли б безпосередні, поточні проблеми не заважали бачити суспільство як соціальне ціле, коли б деталі не викривляли бачення перспективи розвитку країни, а в центрі розгляду стояли б довгострокові національні інтереси. Зважаючи на чисельність негативних факторів, здатних проявитися як ризики і загрози суспільної інтеграції, обмежимо завдання вивченням духовно-ціннісних, культурних, а також деяких інших явищ, що, з одного боку, проявились як наслідок воєнних дій, а з другого – самі стали важливими чинниками, що впливають на інтеграцію суспільства.

Ці чинники зумовлюють соціальну поведінку людей, переломлюються у їхній свідомості і набувають різноманітних форм – потреб, інтересів, установок, ціннісних орієнтацій, стереотипів, які, своєю чергою, впливають на поведінку. Різні соціальні групи українського суспільства мають суттєві відмінності за цими показниками. Згадані відмінності у сфері суспільної свідомості продукують розбіжності у суспільній поведінці. У разі значних розбіжностей у потребах, цінностях, установках суспільних груп проявляється механізм розбалансування функціонування соціальних інститутів, який веде до збою соціальної матриці і дезінтеграції суспільства. Тому вельми важливо зафіксувати реальну картину цих відмінностей між регіональними, поселенськими, освітніми, соціально-класовими, майновими, професійними, віковими, етнічними, мовними, релігійними та іншими соціальними групами,

подати їхню структуру. Ця мета досягається на основі аналізу результатів нашого емпіричного соціологічного моніторингового дослідження.

Для подальшого аналізу з метою однозначного тлумачення викладеного визначимося з категоріями і поняттями, якими оперуємо в дослідженні. Передусім розглянемо, як ми розуміємо інтеграцію. Поняття соціальної інтеграції в найзагальнішому вигляді відображає процеси зближення, з'єднання, об'єднання в одне ціле різних елементів суспільного цілого, а також певний стан соціальної системи, досягнутий у результаті розгортання зазначених процесів. Насамперед інтеграція відображає такі соціальні процеси, які ведуть до встановлення стійких відносин між суспільними групами, класами, спільнотами, між усіма елементами соціуму, процеси, які спрямовані на зміцнення співпраці між ними, завдяки чому формується цілісна соціальна система. Глибинні процеси інтеграції проходять на рівні взаємодії соціальних груп, спільностей, інститутів, норм, цінностей, інтересів, формуючи соціальний порядок. На цьому рівні інтеграція підтримується і відтворюється механізмами соціальних інститутів: економічних, політичних, соціальних, культурних тощо. Внутрішня інтеграція соціальної системи проявляється також і як поширення та закріплення в різних групах соціуму загальних цілей, цінностей та інтересів, на основі яких зміцнюється, консолідується суспільство.

Важливим аспектом об'єднання елементів суспільства в єдине ціле є усвідомлення всіма його членами своєї належності до даного цілого. Інтеграція – це такий процес взаємодії і взаємозв'язку елементів системи, який забезпечує її рівновагу (еквілібріум). Головною метою інтеграції є створення соціальної рівноваги як базису стійкості і стабільності соціуму. Можливо, саме тому поняття «інтеграція» розглядається багатьма дослідниками і як процес, і як стан. Так, К. Дейч, аналізуючи поняття політичної інтеграції, радить розрізняти інтеграцію в суспільстві і як процес, і як стан. Для того, щоб виділяти ці прояви інтеграції в політичній сфері як стан, на думку вченого, краще використовувати термін «політична спільнота» [1].

Рівновага в соціальних системах перебуває в постійній динаміці. При цьому існують певний верхній і нижній пороги, в межах яких можна говорити про норму – тобто про рівноважний стан соціальної системи. Проте вся історія доводить, що суспільство в стабільному інтегративному стані може перебувати тільки певний час, оскільки в ньому одночасно мають перебіг як інтеграційні, так і дезінтеграційні процеси. Втрата інтегративної стійкості може відбуватися в різних формах: від простих перебудов взаємозв'язків у суспільній системі через напруженість, конфлікти і далі через ряд етапів аж до повного розпаду зв'язків між елементами, до стану дезінтеграції і краху.

Крім того, що інтеграція відображає як соціальні процеси, так і стани суспільства, слід звернути ще увагу на те, що інтеграцією називають не тільки взаємозв'язки між елементами соціуму, а й процес входження особистості в суспільні групи, визнання і сприйняття індивідом норм і цінностей груп,

а також прийняття членами групи індивіда у своє співтовариство, як свого. Як вважав Т. Парсонс, рівновага соціальної системи підтримується патернами ціннісних орієнтацій [2]. Нормальне функціонування соціальної матриці можна розглядати як перебування соціуму у стані рівноваги.

Такий двоїстий прояв феномена інтеграції підштовхнув дослідників до його розрізнення ще в одному аспекті. Британський дослідник Данієл Локвуд запропонував виділяти два типи інтеграції в суспільстві – системну інтеграцію та соціальну інтеграцію. Системна інтеграція – це процес взаємозв'язку між елементами суспільства як цілого, між соціальними спільнотами та соціальними інститутами. Впродовж тривалого часу ці відносини можуть бути сумісними, не викликаючи неприйняття, бути несуперечливими, безконфліктними. Соціальною ж інтеграцією Д. Локвуд назвав процеси зближення, взаємодії на основі спільної соціалізації і збігу цінностей, цілей та інтересів груп та індивідів [3; 4, с. 154–155; 5, с. 312]. Системна і соціальна інтеграції перетинаються, накладаються одна на одну, але поряд з тим кожна з них має свою певну автономію. Суспільство може перебувати у стані високої інтегрованості інститутів в систему, але соціальна інтеграція при цьому може бути слабкою через соціальні конфлікти між носіями різних цінностей та інтересів. Можлива й інша ситуація, коли в суспільстві склалася міцна соціальна інтеграція на основі єдиних цінностей, але системна інтеграція, тобто взаємодія соціальних інститутів, великих соціальних груп є слабкою або навіть суперечливою.

Розрізнення інтеграції на системну і соціальну прийняв і Е. Гідденс, дещо модифікувавши тлумачення цих понять порівняно з Д. Локвудом. По-перше, в обидва визначення він вводить поняття актора, а по-друге, поняття соціальної інтеграції він наповнює ознакою «спільна присутність» і робить її однією з головних розділових ознак. Системну інтеграцію він визначав як «взаємодію між акторами або колективностями, що простягається в просторі і в часі, поза умовами спільної присутності», а соціальну інтеграцію – як «взаємний обмін діяльністю між акторами в обставинах спільної присутності, яка розуміється як безперервність і роз'єднаність зіткнень» [6, с. 502]. Крім розглянутих вище типів інтеграції, в суспільстві ще виділяють інтеграцію за сферами прояву: політичну, економічну, соціальну, культурну та ін. Розглядаючи понятійний апарат, який ми використовуємо в даному дослідженні, потрібно привернути увагу до ще одного аспекту вживання згаданих термінів. Як в історії соціології, так і в сучасній соціологічній теорії, терміни «інтеграція», «солідарність», «консолідація» у багатьох випадках вживалися як синоніми. Так, Е. Дюркгейм користувався терміном «солідарність», М. Вебер – «інтеграція», Т. Парсонс розглядав інтеграцію і солідарність як синоніми. Він писав, що суспільство повинно являти собою соціетальне

співтовариство, яке має адекватний рівень інтеграції (або солідарності) і відмітний статус членства [2].

У сучасних дослідженнях ці терміни також вживаються як взаємозамінні. Наприклад, О. Кармадонов у статті «Солідарність, інтеграція, кон'юнкція» пише: «Тема соціальної солідарності надзвичайно активно обговорюється в сучасному зарубіжному суспільствознавстві, де дослідники керуються мотивами, пов'язаними з тривогою щодо проблем з соціальною інтеграцією, і задаються питаннями про можливі напрями підвищення рівня соціальної консолідації і в «благополучних» країнах» [7, с. 4]. Три поняття у цьому реченні вживаються як синоніми – «солідарність», «інтеграція», «консолідація». Для читача є зрозумілим, що у тексті йдеться про проблему згуртування суспільства, єднання його груп і спільнот, про узгоджену взаємодію громадянина і держави, про те, наскільки масово поділяються членами суспільства певні цінності, норми, цілі, про лояльність громадян до існуючого права. Саме тому О. Кармадонов пропонує вживати як узагальнююче поняття для низки близьких понять – солідарності, інтеграції, консолідації, згоди, партнерства, соборності – поняття «кон'юнкція» [7].

Але попри те, що названі поняття мають певний спільний змістовий знаменник, вони мають власні смислові відтінки. Тому напевно чи доцільно відмовлятися від них, оскільки вони передають певні аспекти явища єднання і дають змогу заглибитись у цей складний і багатогранний феномен. Це добре розуміє О. Кармадонов і характеризує їх так: «солідарність» більше стосується стану, тоді як «консолідація» та «інтеграція» – процесу. Терміни «згода», «єдність» (не кажучи вже про «соборність») – більш поетичні, ніж наукові» [7, с. 10]. Загалом погоджуючись (хоча й не в усьому) з таким тлумаченням цих понять, зауважимо, що українська суспільна думка і суспільствознавство мають давню традицію вживання поняття соборності як прагнення регіонів до єдності або перебування у такому стані. Воно вже набуло статусу наукового поняття.

Щодо інших понять з цього ряду, то звернемо увагу на поняття солідарності. Воно відображає процес єднання, згуртування в суспільстві за допомогою цінностей, норм та інтересів. Порівняно з поняттям «інтеграція» у понятті «солідарність» є більш вираженим морально-психологічне навантаження. Солідарність – це поділ думок, позицій, прояв симпатій одних суспільних суб'єктів до інших, це взаємна підтримка членів певних груп, або відгук, співчуття, симпатії окремих особистостей до певних особистостей і груп. Солідарність у певному розумінні є проявом ідентичності. Це поняття ми можемо операціоналізувати на емпіричному рівні, як почуття «ми». На жаль, у нас немає змоги аналізувати тут специфіку інших згаданих понять, що розкривають процеси і стани суспільного єднання. Проте для подальшо-

го аналізу буде достатньо, на нашу думку, пояснення, у якому сенсі вживаються близькі поняття інтеграції, консолідації та солідарності.

Так витлумачуються поняття, що розкривають процеси згуртування суспільства у його звичайному, нормальному стані. Але в цьому розділі ми аналізуємо проблеми інтеграції українського суспільства в надзвичайному стані – у період воєнних дій на сході країни. Тому коректно було б доповнити цей розгляд ще й тлумаченнями понять, які пов'язані з надзвичайним станом суспільства. Це насамперед поняття викликів, загроз, ризиків та близьких до них концептів.

Передусім з'ясуємо, що таке виклики. Вище, у розділі 2, ми вже розглядали поняття виклику у зв'язку з аналізом кризового стану суспільства. Звичайно ж, йдеться про суспільні виклики. Нагадаємо, що поняття виклику нами означено як усвідомлену суспільно-історичну чи велику суспільну проблему, що потребує відповіді у даний час – осмисленої реакції суспільства, держави та її інститутів, для свого вирішення. Як правило, категорія виклику вживається у процесі теоретичного аналізу на високому рівні узагальнення, при розгляді процесів і подій на соціальному або глобальному рівнях. Категорія виклику конкретизується у поняттях соціального запиту, соціального завдання, соціального замовлення.

Соціальний виклик потребує прийняття рішень для подолання проблем, які він активізує. Нездатність соціуму дати відповіді на виклики або спроба уникнути відповідей створюють суспільну небезпеку. Поняття небезпеки означає будь-які явища, процеси, події, цінності, які проявляються з певною часткою вірогідності і які здатні завдати шкоду, збитки, травму, руйнування, деформацію, як на рівні суспільства в цілому, так і окремих його інститутів, груп, особистостей. В основі небезпеки лежать суперечності.

Поняття небезпеки є дуже широким і включає в себе різноманітні форми можливих руйнівних або негативних фізичних, соціальних, економічних, політичних, культурних, духовних, моральних, психологічних, інформаційних та інших впливів і дій на соціальні суб'єкти, процеси і явища. Це можуть бути знищення, руйнування, придушення, травмування, деформації, підкорення, шкода, втрати, розбалансування, послаблення тощо. До поняття небезпеки примикає поняття загрози. Ці поняття накладаються на один обсяг суспільних явищ і різняться лише модусом свого існування. Загроза є таким станом обставин, який ще не став реальним небезпечним процесом, проте потенційно він уже є таким і може перетворитися на негативний процес чи подію в майбутньому, а небезпека – це реальна ситуація, що склалася в суспільстві на даний час. Отже, загроза – це небезпека у стані переходу від можливості до дійсності. Формою загрози можуть бути заяви, демонстрації негативних намірів, прояви готовності заподіяти шкоду, витрати, руйнування, травми, образи одними соціальними суб'єктами інших. Важливо підкреслити, що загрози існує багато, але не всі вони реалізуються в небезпе-

ці. Загрози різняться ступенем вірогідності свого настання. Одні загрози є маловірогідними, інші – середньої вірогідності, а є й такі, що мають стовідсоткову вірогідність. Крім того, загрози поділяють на формальні та реальні.

У цьому ж ряду – і поняття ризику. Під ним розуміють можливість настання несприятливих наслідків для соціального суб'єкта в разі вибору ним певного рішення в ситуації невизначеності. У процесі вибору суб'єкт, спираючись на досягнутий ним рівень знань у певній галузі, на індивідуальний, груповий і суспільний досвід, оцінює кількісну і якісну вірогідність досягнення результату та можливих втрат. Втім, дослідники звертають увагу на певну розмитість цього поняття. «Якщо звернутися до вже усталених галузей вивчення ризику і задатися питанням, про що власне мова, тобто про поняття ризику, опинишся у тумані. Сама проблема виділення цього поняття ніде ясно не експлікована» [8]. Н. Луман звертає увагу на те, що сучасне поняття ризику тяжіє до раціонального зіставлення варіантів можливої шкоди в результаті прийняття рішення. Така логіка визначення поняття ризику відбиває процес переходу від невизначеності до визначеності у процесі прийняття рішення [8].

Залежно від сфери прояву ризику він може набувати форми фізичних і моральних травм, матеріальних і морально-психологічних втрат, відхилення від мети діяльності й навіть її повної невдачі. За рівнем потужності негативних наслідків, що випливають із прийнятого рішення, ризики поділяють на високі, середні та низькі [9].

Оскільки небезпеці, загрозам і ризикам піддані явища усіх соціальних сфер, то з метою їх упорядкування застосовують різні класифікації, розрізняючи їх за джерелом впливу (внутрішні та зовнішні), за масштабом (глобальні, соціетальні, регіональні, місцеві тощо), за сферами прояву (політичні, економічні, соціальні, демографічні, науково-технічні, екологічні, культурні, інформаційні тощо), за рівнем передбачуваності (очікувані, несподівані) та ін. Формальними є такі загрози, які не суперечать законам логіки і природи, суспільним закономірностям, а реальними – ті, що мають передумови та умови здійснення. Тим не менш, для прогнозування, соціального управління важливо знати якомога більше потенційних і різних форм та ступенів загроз, щоб своєчасно передбачити заходи щодо нейтралізації або зменшення, послаблення їх негативних наслідків.

Глобалізація ущільнила всі соціальні процеси, суттєво ускладнила суспільне життя, взаємну залежність соціальних суб'єктів. У. Бек зазначає, що за нинішніх умов глобалізації виживання стає особистим інтересом кожного [10]. Це об'єктивний виклик для кожного нашого сучасника. Для його подолання інтерес щодо виживання має бути усвідомленим кожною люди-

ною, так само, як і те, що лише через солідарність суспільство може забезпечити собі майбутнє. «Співпрацюйте або зазнаєте краху!» [10].

Одним із наслідків соціальних тенденцій в умовах глобалізації є збільшення кількості можливих варіантів розвитку суспільства, що значно знижує точність прогнозів навіть на середню і найближчу перспективу. Крім того, в ускладнених ланцюгах суспільних відносин є багато таких наслідків прийнятих рішень, що проявляються у відкладеному часі. До цього додається те, що ризики із однієї сфери та із різних сфер суспільного життя можуть накладатися один на одного, створюючи сукупний ризик. В умовах накладання соціальних процесів один на одного їх результати є наслідком спільно діючих причин. Сукупні, багат шарові ризики суттєво ускладнюють можливість прогнозування їх наслідків.

Феномени ризиків і небезпек дуже близькі за своїми характеристиками. У теоретичній площині їх розрізняють за ознаками атрибуції. «В основі розрізнення ризику і небезпеки лежить процес атрибуції, тобто воно залежить від того, з ким і яким чином співвідносять можливий збиток» [8]. Якщо можливий збиток розглядають як наслідок власного рішення суб'єкта – то це ризик, а якщо збиток є наслідком причин, що знаходяться поза зоною контролю суб'єкта, якому він загрожує, то це небезпека. Тому розширення знань про суспільні процеси відкриває можливість у майбутньому перетворювати елементи небезпеки на елементи ризику.

Отже, ризики і небезпеки є формами реакції суспільних суб'єктів на виклики. Динаміка поведінки соціальних суб'єктів у цій ситуації має таку логіку. Спочатку суспільні суб'єкти фіксують такі зміни суспільних обставин, структура яких постає як виклики. Останні сприймаються суспільством як загроза. Для усунення загрози соціуму необхідно виробити варіант діяльної відповіді. Якщо горизонт прогнозування дій великий, то виробляється стратегія дій. Стратегія передбачає певні рішення щодо подолання обставин, тобто несе в собі ризики.

Проте ризики і загрози фіксуються й на рівні буденної свідомості. Вони не обов'язково сприймаються населенням саме у такій формі. Нерідко для того, щоб зрозуміти загрозу, слід провести глибокий аналіз, щоб за простими поверхневими процесами побачити глибинні суспільні небезпеки і ризики.

Отже, ми коротко розглянули категорії і поняття, за допомогою яких аналізуємо слабо передбачувані суспільні процеси, події та факти. Вони є засобом пізнання, інструментом, що формує наші уявлення про реальні і вірогідні явища в суспільстві. Ці наукові знаряддя не можна догматизувати, сприймати їх як непорушні істини, що є правильними на всі часи. Адже оточуючий нас світ, а особливо суспільні процеси, є дуже динамічними, такими, що постійно змінюються. Тому й інструменти аналізу суспільства та його сфер мають мінливий, конкретно-часовий характер. Названі поняття

дають змогу ставити соціальний діагноз у певний період існування соціуму, проявляти соціальну передбачливість, своєчасно уникати суспільних загроз, розробляти прогнози та формувати обґрунтовану стратегію подальшого розвитку українського суспільства.

Однак для постановки наукового діагнозу суспільству необхідно мати достовірну соціальну інформацію – статистичну, соціологічну, економічну, фінансову тощо. Оскільки, як ми вже зазначали, головним завданням соціології є встановлення характеристик соціального стану суспільства, постановка його діагнозу й інформування про цей стан органів державного управління, то неодмінною умовою є збір інформації. Інструментарій соціологів надає можливість зібрати насамперед інформацію, яка розкриває ставлення населення до явищ і процесів, що відбуваються в суспільстві, оцінки, довіру до соціальних інститутів, страхи, надії, соціальну напруженість та багато інших емоцій населення. Проте в останні десятиліття в країні постала проблема, яку можна назвати «тромби у каналах соціальної інформації українського суспільства».

У нормальних умовах соціальна інформація має циркулювати від науковців, зокрема соціологів, до влади та, своєю чергою, від влади до соціологів і ширше – до вчених суспільствознавців, громадськості. І головне – ці два потоки повинні бути прозорими і відкритими для суспільства. Проте така циркуляція інформації в нашому суспільстві традиційно була проблемною. Про це натякав відомий політик знаменитою фразою, що ми не знаємо суспільства, у якому живемо.

В останні роки ситуація з циркулюванням достовірної соціальної інформації ще більше ускладнилась, і нове українське суспільство ми знаємо набагато гірше, ніж радянське. Завдання ж соціолога полягає в тому, щоб встановити науково обґрунтований, об'єктивний діагноз стану суспільства. У цьому полягає громадянський обов'язок вченого. Але виконати його не завжди просто. Чим гіршими є справи в суспільстві, тим більше бажання у можновладців обмежити інформацію соціологів якомога вужчим колом споживачів. Їм не хочеться оприлюднення гіркої правди, не хочеться падіння своїх рейтингів, зниження довіри з боку виборців.

Хоча, якщо поглянути на цю проблему з позиції інтересів суспільства в цілому, а не окремих його груп – владних, політичних, ідеологічних, майнових тощо, то науковий соціологічний діагноз стану суспільства є великою цінністю. Без такої інформації неможливо ефективно управляти суспільними процесами, упереджувати соціальні конфлікти, консолідувати суспільство, досягати масштабних історичних цілей. Як наставляв І. Кант, «*aude sapere*» – «май відвагу знати».

До прикладу, візьмімо таку політично гостру для сучасного українського суспільства тему, як майнове розшарування. Отримати від державних органів достовірну інформацію про доходи різних верств населення практично

неможливо. Звичайно, йдеться про такі групування інформації про доходи, які потрібні досліднику. Неможливо домогтись інформації, скільки великих власників володіють 50%, 60%, 70% і т. д. власності в країні. Без такої інформації і політологи, і соціологи, і філософи й надалі посилатимуться на думку якихось утаємничених експертів. Одні говорять, що в Україні нібито 200 сімей, які зосередили у своїх руках 90 %, інші – що в нас нібито 80 сімей володіють 80% національного багатства. Офіційних даних з цього питання не існує.

А вченим, як, до речі, і всьому суспільству, потрібні не тільки думки експертів, а точні дані. При цьому ж вони не вимагають назвати олігархів, багатіїв поіменно. Аналітикам потрібні абсолютні й відносні узагальнені цифри, характеристики соціальних груп: скільки в країні мільйонерів, скільки мільярдерів, якій частці статків населення відповідають статки 5%, 10% тощо найбагатших сімей.

Або, скажімо, тема трудових мігрантів. З цією категорією українських громадян у статистиці у нас дивна ситуація. На експертному рівні, на рівні оцінкових даних консульств за кордоном працює декілька мільйонів українських громадян. Проте серед даних Держстату таких відомостей немає. Неначе ніхто нікуди не виїхав. У річному статистичному збірнику представлене все економічно активне населення. Його загальний обсяг збігається з кількістю працюючих по галузях народного господарства і безробітних.

Ключовим серед проблем наявності достовірної інформації про наше суспільство є питання проведення Всеукраїнського перепису. Невдовзі вже буде двадцять років, як його проводили востаннє. За такої високої динаміки подій у світі і в країні дані перепису населення 2001 р. безнадійно застаріли. На жаль, протягом останнього десятиліття уряд кілька разів переносив термін проведення чергового перепису. Доводиться лише сподіватися, що заявлений вкотре урядом строк перепису населення на 2020 р. не скасується.

Проте повернемося до подальшого розгляду ризиків. Їх можна розглядати як вірогідність втрат від деформації державних і громадських інститутів, послаблення і навіть зникнення механізмів, що забезпечують відтворення суспільного організму. Але серед тем, що досліджують ризики, найбільшу частку займають ті, які розглядають вірогідності матеріальних втрат залежно від прийняття управлінських рішень. Серед них в останні роки в Україні вивчаються ризики втрати населення через наростаючу масову трудову міграцію. Також чимало є наукових праць, присвячених ризикам техногенних аварій і катастроф, воєнних конфліктів. У нашій країні насамперед досліджуються ризики, пов'язані з наслідками Чорнобильської катастрофи та воєнних дій на Донбасі. В них розглядаються переважно ризики від втрати людей та від масових фізичних руйнувань. Але поза увагою залишаються ці

ризиків для суспільної інтеграції як у найближчий час, а так і у віддаленій перспективі.

Українське суспільство належить до сучасних складних суспільств [11]. Воно характеризується нелінійним розвитком, плинністю структур, недовготривалістю процесів, невизначеністю результатів, «раптом-подіями» [12, с. 144], соціальними вразливостями, що не обмежені у часі й просторі, наявністю відкладених небезпек тощо. Таке суспільство є суспільством ризиків (У. Бек). Серед іншого це означає й те, що великий військовий конфлікт на сході країни негативно відбивається на функціонуванні всього суспільства як цілого, у всіх регіонах, а також проявляється в діяльності соціальних інститутів. І, звичайно ж, конфлікт стає серйозним чинником, що ускладнює як безпосередній стан інтегрованості суспільства, так і подальше його поглиблення.

Ідеалом інтеграції є гармонійна взаємодія соціальних інститутів та повна збіжність системи цінностей у членів суспільства. Однак така спільність може розглядатися тільки як ідеальний тип, особливо для України. Річ у тому, що наша країна є високогетерогенним суспільством. Глибокі лінії об'єктивних відмінностей проходять між соціальними, релігійними, мовними, культурними, етнічними і навіть внутрішньоетнічними групами (субетносами). До згаданих об'єктивних поділів суспільства додаються політичні, ідеологічні, економічні, соціальні, соціокультурні явища, що створюють додаткові лінії розломів суспільства.

До того ж в українському суспільстві вкрай нерозвиненими є такі колективні почуття, як солідарність і консолідація. Це пов'язано з пасивністю і слабкістю громадянських інститутів, які формують у членів соціальних спільнот ідентичність і групову солідарність. Особливо велика роль у цих процесах належить профспілкам. Саме вони за допомогою проведення різного роду масових заходів (зборів, мітингів, маршів, свят і т. п.) формують у людей почуття єдності, причетності до чогось спільного, згуртованості. На жаль, профспілки в Україні не мають високого авторитету і перетворилися на формально-бюрократичні утворення. Відносна більшість людей їм не довіряє – 46%, а довіряє – 20%. Звичайно, феномен суспільної консолідації формується не тільки профспілками. У країнах з класичною демократією, де роль захисників інтересів окремих соціальних класів і верств взяли на себе політичні партії, не меншу роль у вихованні солідарності та консолідації відіграють ці громадські об'єднання. Ще складніше консолідувати не окремі професійні, вікові, територіальні, поселенські групи, а суспільство в цілому.

На всі ці несприятливі фактори для інтеграції суспільства накладається ще те, що військовий конфлікт на Донбасі відбувається на тлі постійних змін і перетворень у суспільстві, у всіх його сферах, всіх регіонах. Згадані намагання змін у суспільстві їхні автори подають, як важливі й невідворотні реформи. Однак ніхто не пояснює, чому жодна з численних реформ, що гуч-

но проголошувалися кожним новим політичним режимом в останні чверть століття в країні, так і не завершилася позитивно. Остання владна команда, що прийшла до державного керма у 2014 р., заявляла про початок найбільш радикальних кроків з реформування і революційних змін суспільства. Час ще покаже, що це за перетворення – глибинні й невідворотні з погляду історичного поступу суспільства реформи чи маскувальні, камуфляжні симулякри, які ковзають по поверхні й не зачіпають основ суспільного порядку, що склався. Хоча їхні ініціатори заявляють про них вельми гучно. Втім, уже через два-три роки перебування при владі нової команди стало зрозуміло, що основні соціальні вади – корупція, розбалансованість економіки, протистояння державних органів, ігнорування законів тощо – вона не тільки унаслідувала від попередніх режимів, відтворила їх, але при ній деякі з них ще більше розрослися.

Що ж стосується сутнісних вад українського суспільства, збою функціонування соціальної матриці, які притаманні йому з моменту проголошення незалежності, то вони як були раніше, так і залишаються тепер. Новий режим не тільки не намітив шляхів їх подолання, а й викреслив їх із своїх завдань, загнав ці проблеми ще глибше, відсунув їх вирішення на майбутнє.

Зазначимо лише основні напрями прояву дезінтеграційних ризиків і загроз в українському суспільстві, що прямо або опосередковано пов'язані з подіями в Донбасі. Передусім звернемо увагу на таку особливість українського суспільства, як відсутність базового ціннісного консенсусу. Суспільство не може існувати, якщо воно не має основоположних духовних скреп, що є незаперечними для більшості його членів. Злагода щодо цих засад забезпечує органічну (а не механічну, штучну) цілісність соціуму. Такі основоположні елементи суспільства називають базовим консенсусом. У соціологічному розумінні базовий консенсус – це «згода значущої більшості людей будь-якої спільноти щодо найбільш важливих аспектів її соціального порядку, яка виражена в діях» [13, с. 134].

Джованні Сарторі запропонував структуру базового суспільного консенсусу і виділив у ньому три рівні: перший – консенсус на рівні всього суспільства, або основний консенсус, його ще називають ціннісним; другий – на рівні політичного режиму, або процедурний консенсус; третій – консенсус на рівні політики [14, р. 125; 15]. Суспільний консенсус являє собою сукупність цінностей, норм, ідеалів, принципів, а також сумісних інтересів, яку поділяє більшість членів суспільства. Наявність консенсусу щодо базових цінностей створює умови для висування загальних цілей, наявність яких інтегрує суспільство, спрямовує на конкретні дії.

Наявність різних точок зору з політичних, ідеологічних, економічних, соціокультурних питань, плюралізм думок необхідно розглядати як нормальний стан сучасного суспільства. Інша справа, що такий стан не повсюдно вважається нормою. У демократичному суспільстві світоглядно-ідеологіч-

ний, політичний і культурно-духовний плюралізм легітимізується в суспільній свідомості, вважається звичайним і визнається державою, а в тоталітарному суспільстві політичне угруповання, що стоїть при владі, проголошує свою ідеолого-політичну картину світу як єдино правильну для всіх. На цій основі в тоталітарній державі досягається формальна консолідація суспільства, показна відсутність соціальної напруженості.

Ненормальною в будь-якому суспільстві є така ситуація, коли ступінь конфліктності між різними груповими субкультурами і ціннісними блоками аномально високий, і при цьому між групами всередині суспільства немає (або дуже мало) точок дотику. В такому випадку високий рівень соціальної напруженості пронизує всі аспекти суспільних відносин, усі сфери суспільства, а соціальна матриця починає давати збої.

Отже, найпершою умовою збереження суспільства в стабільному стані є наявність у ньому базового консенсусу, сенс якого полягає в тому, що, попри всі суперечності й конфлікти, у ньому є достатня сукупність соціокультурних якостей, цінностей, кодів, які об'єднують і цементують соціум, згуртовують громадянську націю, в якій її члени, в остаточному підсумку, сприймають себе єдиною спільнотою. Базовий консенсус солідаризує соціум і не дає протистоянням і суперечностям заходити далі певних рамок. Люди, які поділяють спільні цінності і мають розходження щодо них з іншими людьми, сприймають один одного не як ворогів, а як співгромадян, гідних поваги і підтримки. Вони розуміють, що в них є не тільки те, що їх роз'єднує, а й те, що об'єднує. Але при цьому справжній суспільний консенсус можливий тільки за наявності в суспільстві рівноправного діалогу між будь-якими суспільними групами.

В українському суспільстві базовий консенсус, на жаль, є мінімальним. Він складається з дуже тендітного і тонкого прошарку вищих морально-правових абстракцій. Його складають такі цінності, як свобода, незалежність, суверенітет, демократія, верховенство права, права людини тощо. Драматизм ситуації полягає у тому, що з багатьох базових питань існування і функціонування держави та суспільства в наших громадян немає згоди. Слабкість базового консенсусу українського суспільства проглядається вже з перших кроків конкретизації його цінностей. Чим більш конкретним є рівень проблеми, що гостро стоїть у суспільстві, тим більше розбіжностей щодо її розуміння, ставлення або вирішення існує у громадян.

Наприклад, в останні двадцять п'ять – тридцять років суспільство розділене щодо того, на яку систему цінностей слід орієнтуватись – соціалістичну чи ліберальну. З одного боку, за даними нашого моніторингу, у 2014 р. 69% респондентів відмічали, що радянські цінності – соціальна рівність, колективізм, взаємодопомога тощо – сьогодні вже не діють (що діють, зазначили лише 20%). А з другого – існують серйозні розбіжності між співгромадянами і щодо ліберальної системи цінностей, яка склалася в Україні за роки неза-

лежності (приватна власність, збагачення, індивідуалізм, прагнення до особистого успіху тощо). Її сприймають 32% громадян, а не сприймають 44%. Зрозуміло, що знайти консенсус з цього питання і, тим самим вибудувати базис для інтеграції суспільства у цій площині, поки що дуже важко.

Складною для пошуку консенсусу з конкретних питань є соціокультурна сфера. Навіть у такому питанні, як прихильність до систем цінностей східнослов'янських країн і західноєвропейських, що було поставлене в узагальненому вигляді, поки що нелегко знайти спільний знаменник. Найбільш близькими цінності першої групи країн були у 2014 р. – для 40%, у 2017 р. – для 45%, а другої групи у 2014 р. – для 28%, у 2017 р. – для 31% наших громадян. Навіть щодо такої гуманістичної цінності, як права людини, право на життя в суспільстві немає консенсусу. Наприклад, у 2015 р. 39% опитаних висловились, що не слід було скасовувати смертну кару, а 37% – що варто. Ці приклади свідчать про надскладність українського суспільства в ціннісних орієнтаціях населення.

Крім цінностей і норм, важливим чинником згуртування суспільства є соціально-психологічна самоідентифікація громадян. У цій площині українському суспільству доведеться долати ще досить довгу відстань на шляху інтеграції. Про це свідчать відповіді на запитання: *«Кожний з нас належить до різних спільнот, про які може сказати «це – Ми». Вкажіть, будь ласка, які з таких «Ми» найважливіші для Вас особисто?»*. Відповіді показали, що сьогодні на соцієтальному рівні ідентифікують себе як українських громадян трохи більше половини (52%) населення країни. Це практично стільки ж (53%), скільки і тих, хто ідентифікує себе зі своїми родичами.

Ще не склався суспільний консенсус щодо таких ключових питань існування країни, як державний устрій, статус і повноваження регіонів, порядок формування владних органів, тип виборчої системи тощо. В останні роки особливо актуалізувалося питання державного устрою країни. Якщо обговорювати цю проблему в контексті довгострокових тенденцій розвитку українського суспільства, то не слід забувати про загальносвітову тенденцію посилення ролі регіонів у державах і в суспільствах. Можна наводити численні приклади активізації громадських дій населення регіонів за підвищення свого статусу у різних країнах в останні десятиліття. Варіанти вимог і бачення свого майбутнього в них проявляються від відродження етнографічних традицій до набуття державної самостійності – Шотландія, Квебек, Північ Італії, Каталонія, Курдистан та ін. Для кожної з країн ці питання є актуальними і болючими.

Загострилися регіональні питання і в нашій країні. Однією із головних причин, що призвели до трагічних подій на Донбасі, було питання про рівень самостійності регіону. Проблеми територіального устрою держави, прав і статусу регіонів, їхньої автономії, повноважень регіонів у вертикалі влади були і є актуальними не лише для населення сходу. Вони турбують усіх

громадян країни. Проте в суспільстві нема єдиної думки з даних проблем. Причому не просто немає єдиної думки, а саме ці питання істотно розділяють основну масу населення. Переважна більшість громадян (84,4%) орієнтована на зміцнення єдності регіонів і вважає, що Україна повинна бути унітарною державою – або без зміни статусу регіону, в якому вона проживає, або з розширенням повноважень. Але при цьому майже половина громадян вважає, що регіон, у якому вони проживають, повинен бути з більш широкими повноваженнями. Таких респондентів відносно більшість – 49%. Лише 6% дорослого населення хотіло б, щоб його регіон був автономним у складі федеративної країни. 3% населення воліє вийти зі складу держави, 7% не мають своєї думки з цього питання.

Розглянуті ціннісні розбіжності між громадянами є глибинними. В них відбиваються історичні, культурні, ментальні особливості жителів регіонів, що склалися століттями. Інтеграція суспільства у цій площині відбувається поступово і займає десятки, а то й сотні років. Як правило, на етапах стабільного розвитку суспільства ці розбіжності сприймаються як даність, як особливі прикмети. Проте ці відмінності певні політичні сили періодично штучно розпалюють задля своїх вузькогрупових цілей. У періоди значних суспільних конфліктів, як зараз на Донбасі, політичні протиборчі сили також актуалізують і загострюють відмінності. У такому разі ці сили виступають свого роду каталізаторами нових конфліктів. І зрозуміло, що в актуалізованому стані соціокультурні відмінності стають серйозною перешкодою на шляху суспільної інтеграції.

Зовсім іншу природу мають розбіжності й конкуренція олігархічних груп. Саме розкол між олігархічними групами є одним із найбільш небезпечних чинників, що загрожують інтеграції українського суспільства. У новітній історії України склалося так, що олігархічні групи ведуть жорстку конкурентну боротьбу, яка в певні періоди набуває гарячих конфліктів, замаскованих під політичні, міжпартійні, ідеологічні, соціальні, соціокультурні та інші суспільні протистояння. Проте дехто із аналітиків вважає, що в країні існує олігархічний консенсус [16]. На нашу думку, висновок про існування в суспільстві олігархічного консенсусу навряд чи можна прийняти. Адже з початку 1990-х років між групами ділків, які швидко збагачувалися і поступово формувалися як олігархи, йшла жорстка конкурентна боротьба, що виливалася у розбірки з насильством, тортурами, розстрілами у ліфтах, підривами автомобілів і стадіонів, численними людськими жертвами. Ні про який консенсус олігархів не можна говорити і в наступне десятиліття. А хіба можна назвати нинішні взаємовідносини між олігархами консенсусом, коли частина з них переховується за кордоном, а та частина, яка перебуває в країні, намагається підкорити собі бізнес опонентів-втікачів.

Можна погодитися лише з тим, що серед українських олігархів немає ціннісного розколу щодо основних класичних буржуазних цінностей – священ-

на приватна власність, індивідуалізм, розважливність, споживацтво тощо. Проте між ними існує глибокий розкол інтересів. Саме боротьба олігархічних груп за свої інтереси лежала в основі подій 2004–2005 і 2013–2014 рр. Суспільні збурення, зміна владних команд послабили державні інститути. Своєю чергою це давало можливість одним олігархічним групам посилювати свою роль у державі й відтіснити від влади інші, конкуруючі з ними групи. Саме тут коріниться таке ганебне явище, як зрощення великого українського бізнесу з владою. Для нашої країни точніше було б говорити про по чергове захоплення влади олігархічними групами. Ті групи олігархів, які приходять до влади, намагаються сповна використати державні механізми для свого збагачення й водночас ослабити економічно, фінансово і політично своїх суперників. Навіть створити механізм, що забезпечував би рівновіддаленість олігархічних груп від влади, у нашій країні не вдалося, не кажучи вже про створення умов рівності всіх перед законом. Розкол і протистояння між олігархічними групами триває вже досить багато років. Це вкрай негативно впливає на розвиток економіки, державних інститутів, соціальної сфери і громадянського суспільства і створює несприятливі умови для інтеграції суспільства. Саме в цьому полягає одна із основних причин збою функціонування соціальної матриці українського суспільства.

Незважаючи на те, що практично всі засоби масової інформації належать олігархічним групам, і кожна із них намагається формувати в суспільній свідомості вигідну для себе картину світу, все ж чергові соціальні потрясіння допомагають значній частині пересічних громадян усвідомити сутність того, що відбувається в суспільстві, зрозуміти, які соціальні актори за ними стоять. Так, у відповідях на запитання про роль різних соціальних груп у житті українського суспільства доросле населення на перше місце поставило олігархів. 44% опитаних вважає, що значну роль у суспільстві відіграють саме олігархи. Причому серед вікових груп відповіді мають такий вигляд: молодь – 40%, люди старшого віку – 41%, а найбільш досвідчена і активно діюча вікова когорта 30–55-річних – 47%, тобто майже половина.

Олігархи визнаються населенням і як та група, що заважає проведенню реформ. На запитання *«Що заважає владі реалізовувати реформи?»* 58% респондентів відповіли «небажання олігархів відмовлятися від надприбутків». Причому найбільше тих, хто так вважає, проживає на сході (66%), півдні (65%) та Донбасі (57%). На заході країни таких найменше – 51%.

Ще одним ускладнюючим моментом інтеграції українського суспільства є те, що в нас не існує глибокої і міцної традиції суспільного діалогу, витримки і здатності вислухати іншу сторону в дискусії чи конфлікті. У нас ще панує радикалізм поглядів і цінність непримиренності, крайності. А в умовах війни ці якості ще більш посилюються. Хоча суспільна ситуація в широкому масштабі і з огляду на стратегію розвитку суспільства вимагає формування атмосфери толерантності, уміння слухати опонентів, здатності

йти на поступки. У суспільстві має встановитись і стати панівною думка, що і більшість, і меншість, і різноманітні ідеологічні, політичні, релігійні групи опонентів є повноправними громадянами, об'єктивно знаходяться в одному «човні», в одному суспільному просторі і приречені на пошук компромісу.

Процеси інтеграції суспільства є глибинними і довгостроковими соціальними процесами. Їх не можна прискорити штучно, вони не можуть бути здійснені організацією публічних кампаній по їх впровадженню. Серед політиків, експертів різних ЗМІ, а також серед деяких політологів існує думка, що події у Криму навесні 2014 р., а також на Донбасі у 2014–2015 рр. стали чинником згуртування, консолідації українського суспільства. Дійсно, наше моніторингове опитування 2014–2015 рр. показує, що в певних аспектах у цей час відбулося згуртування громадян. Так, у суспільстві помітно зріс страх перед зовнішньою агресією. Якщо у 2012 р. боялися нападу зовнішнього ворога на Україну 7%, то у 2014 р. – вже 60% респондентів, а у 2015-му – 52%. На цьому тлі більше людей стали чітко визначатись зі своєю громадянською самоідентичністю. У 2012 р. пишались і дуже пишались тим, що вони є громадянами України, 43% опитаних, у 2014 р. таких людей вже було 61%, а у 2015 р. – 67%. Тобто можна констатувати, що спостерігається тенденція зростання гордості громадян за належність до української держави. Це можна тлумачити і як зростання консолідованості громадян на соціальному рівні.

Але, на нашу думку, на цьому не слід ставити крапку і вважати, що ми знаходимось на етапі поглиблення довгострокового процесу інтеграції суспільства або на завершенні його певної фази. До такого висновку підштовхує й те, що явища інтегрованості і мобілізованості суспільства чи певних його груп є різні речі. Інтегрованість – це такий стан відносин між членами суспільства, групами та інститутами, який відтворюється протягом тривалого часу. Мобілізованість суспільства – це емоційне піднесення мас навколо якоїсь події, явища, яке згуртовує суспільство на обмежений період часу. Причому мобілізованість може бути позитивною (навколо подій, цінностей, що позитивно сприймаються людьми) і негативною (навколо процесів і явищ, які негативно сприймаються масою).

В умовах порушеного соціального порядку, розбалансованості функціонування соціальних інститутів неможливо досягти стійкої консолідації суспільства. Втім, довготривалої консолідації не буває ні в одному суспільстві. Може йтися тільки про відносно довго усталений стан. Соціальний порядок ми розглядаємо як такий характер суспільних відносин, в якому існує доволі високий рівень узгодженості між правовими, соціальними, духовно-культурними та моральними нормами, зразками і цінностями, що реалізуються в процесі взаємодії між громадськими інститутами і в поведінці індивідів.

Завдяки наявності такої міри узгодженості між соціальними нормами, зразками і цінностями забезпечується стійке і стабільне функціонування су-

спільства. У разі ж масового порушення, деформації, блокування функціонування соціальних норм, історично сформованих соціокультурних зразків і цінностей, що поділяються соціальними групами, вибухає соціальна криза. У таких умовах неможливо досягти консолідації суспільства, оскільки руйнуються найважливіші підстави для згуртування. Для кризових станів суспільства можливі тільки короткочасні стани консолідації окремих сфер, груп, регіонів всередині суспільства або консолідації, пов'язані із зовнішньою загрозою для всієї суспільної системи.

Ми вважаємо, що консолідація значної частини українського суспільства в останні роки відбулася під впливом зовнішнього чинника – страху перед зовнішньою агресією. Ця згуртованість базується на емоційній складовій і її поки що можна кваліфікувати як мобілізованість суспільства навколо загрози зовнішньої агресії, а не вважати цей стан інтегрованістю. Такі стани суспільної психології дуже рухливі. Розрахунок на тривале, усталене зростання інтегрованості суспільства, на основі певного емоційного стану є помилковим. Вважати, що спалах моди на фарбування у державні кольори парканів, каналізаційних люків та бордюрів забезпечить інтеграцію суспільства – наївно. Емоційна консолідація минає порівняно швидко. Вона може відіграти певну позитивну роль на якомусь етапі процесів інтеграції, може бути додатком, що сприяє розгортанню глибинних соціальних інтеграційних процесів. Але не більше. Інтеграція суспільства є значно складнішим процесом. Для її успішного розгортання необхідно створити усталені доцентрові суспільні процеси, які б відтворювалися тривалий час на міцній економічній, політичній, соціальній і соціокультурній основі. На сьогодні у нашому суспільстві про це говорити ще рано. На жаль, дедалі більш помітним стає процес фрагментації суспільства.

Відповіді на запитання анкети нашого моніторингу 2016 р. свідчать, по-перше, що в суспільстві не існує домінуючої об'єднуючої всіх думки. Відбувається розпад суспільства, причому не на групи, які являють собою спільності об'єднаних спільними цілями і взаємодією людей, а на соціальні категорії – механічні агрегати, що мають між своїми складовими елементами лише одну або дві спільні зовнішні ознаки. Люди організовуються у безліч невеличких груп, кожна з яких вважає, що їх спільне об'єднуюче почуття є характерним для всього суспільства. По-друге, відповіді показують, що люди об'єднуються навколо переважно негативних почуттів: відчуття втрати нормального життя (24%), невдоволеність владою (29%), прагнення спільно долати труднощі життя (21%), спільні труднощі життя (27%), страх перед майбутнім. Об'єднуючим позитивом могли б бути такі теми: спільно будувати нове суспільство, створювати передові підприємства, впроваджувати нові технології і техніку, робити нові відкриття. Лише два позитивні почуття

– віра в краще майбутнє (29%) і патріотичні почуття громадянина України (23%) об'єднують доволі велику частку людей.

Фрагментизація суспільства посилюється, оскільки до незгод, соціальних страхів і побоювань, пов'язаних з подіями на Донбасі, додаються труднощі повсякденного життя. З одного боку, населення перебуває у важких економічних умовах. У основної його маси протягом 2014–2015 рр. не просто знизився, а обвалився життєвий рівень. Роздрібні ціни на товари, переважна більшість яких вироблена за кордоном і прив'язана до долара, зросли не менш ніж удвічі-тричі. Різко зросли тарифи на комунальні послуги, транспорт, електроенергію, газ. А зарплати залишаються або на попередньому рівні, або суттєво відстають від зростання цін. У цих умовах запас терпіння у населення закінчується. Лише 7,5 % опитаних готові терпіти, скільки треба. Ще 34 % респондентів згодні потерпіти, але недовго. Проте більше половини – 51% – не готові терпіти, оскільки в них нестерпний рівень життя, або вони не вірять в успішність реформ. Отже, громадяни хочуть, чекають і прагнуть змін. Але, з другого боку, вони вже переконалися, що радикальні дії, насильницьке повалення влади не тільки не дає позитивних результатів, а, навпаки, призводить до гірших умов життя, ніж було раніше. Тому майже половина (46%) населення вважає, що «потрібно за будь-яку ціну зберігати порядок, мир та спокій», 34% поділяють точку зору, що «потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя».

Це породжує вкрай напружений стан суспільної свідомості, витканий із суперечностей, нетерпимості, недовіри, агресивності. Одночасно, як у суспільній, так і в індивідуальній свідомості сусідують протилежні, взаємовиключні думки. Так, 45% тих, хто вважає, що потрібно за будь-яку ціну зберігати порядок, мир та спокій, водночас висловились, що не готові більше терпіти, бо не вірять в успішність реформ або їхній рівень життя вже нестерпний. У такому суперечливому і напруженому стані суспільство довго перебувати не зможе. Зрозуміло, що в таких обставинах воно не здатне консолідуватися навколо конструктивних, творчих ідей. Його усталена соціальна інтеграція відкладається на подальший час.

Однією із загроз, що безпосередньо породжені подіями на Донбасі, є масова вимушена міграція жителів Донбасу і Криму в усі регіони країни. Рятуючись від бойових дій, вони переміщувались у різні кінці країни. Як правило, у них нічого не було, крім особистих документів і, можливо, якихось цінних речей. Вони раптом опинились далеко не в кращих побутових умовах. Значна частина дорослого населення не може знайти на нових місцях роботи, засобів для гідного існування. Тимчасово переміщені особи, не маючи можливості повернутися у місця попереднього проживання, продовжуючи знаходитись тривалий час у невизначеному соціальному стані, з

невизначеними перспективами на майбутнє, поступово перетворюються на нову, доволі велику, маргінальну групу.

Ці нові внутрішні міграційні процеси стають додатковим чинником, що ускладнює інтеграцію суспільства. Адже ще в період до цих несподіваних масових переміщень у суспільстві існували відмінності у цінностях між регіональними групами. Ці цінності на особистісному рівні сприймалися як узагальнені і віддалені (наприклад, жителі сходу говорили узагальнено абстрактно: «там на заході країни люди дивляться на ці речі зовсім по-іншому, ніж ми тут на сході»).

Тепер, коли півтора мільйона жителів Донбасу і Криму переселилися в інші регіони і мають статус внутрішньо переміщених осіб, проблема розбіжностей у цінностях перетворилася на гостру міжособистісну проблему. Носії різних регіональних цінностей вступають у безпосередній особистісний контакт. На цьому ґрунті виникають непорозуміння, побутові конфлікти тощо. Далеко не всі громадяни здатні проявляти до вимушених переселенців співчуття. Так, допустити вимушених переселенців Донбасу як члена сім'ї згодні тільки 21% опитаних. А стільки ж, тобто 21% респондентів, у жодній якості не згодні їх допускати. А це значить, що для формування толерантності між представниками різних регіональних груп необхідні особливі дії держави і суспільства, спрямовані на адаптацію та інтеграцію маргіналів у суспільство в нових для них умовах.

Гальмується, і навіть у певних зрізах деградує, соціальна інтеграція суспільства з причини актуалізації в умовах воєнного конфлікту розбіжностей між регіональними групами, їх соціокультурними цінностями.

Таким чином, аналіз показує, що події на Донбасі безпосередньо породили низку ризиків і загроз для інтеграції українського суспільства, а також загострили ризики та загрози, що існували ще до початку цих подій. Опосередковані ризики створюють передусім проблеми для системної інтеграції суспільства (за термінологією Д. Локвуда). Вони загострили протиріччя між олігархічними групами, розбалансували та ослабили інститути державної влади, створили умови для існування незаконних угруповань. Це розбалансування суспільних відносин, що є ключовим для нашого суспільства в останні роки, є не тільки причиною збою соціальної матриці, а й загрозою її руйнування, а отже, й серйозною загрозою для існування всієї соціальної системи.

Для розв'язання цих проблем необхідна державна стратегія інтеграції суспільства, яка б передбачала основні напрями дій на тривалий час. Одним із головних векторів у цій роботі має бути законотворча робота, результатом якої повинна стати нова система законодавства, яка забезпечить зміцнення державних інститутів, створить умови для їх гармонійної взаємодії і своєчасного та безболісного вирішення проблем, що виникають як між гілками влади, так і між окремими державними інституціями.

Безпосередні ризики і небезпека для інтеграції суспільства, які виникли внаслідок подій на Донбасі, вимагають негайної розробки державних програм щодо нейтралізації загроз і невідкладного впровадження цих документів у життя. У першу чергу вони стосуються таких категорій людей, що з'явилися у цей час – сім'ї загиблих, поранені, учасники бойових дій, що повернулися, вимушено переміщені особи та деякі ін. Крім того, необхідні окремі програми, спрямовані на різке зниження атмосфери агресивності у суспільстві, повсюдну роботу по формуванню толерантності, готовності до діалогу між представниками різноманітних суспільних груп.

Література

1. *Deitch K. Political Community and the North Atlantic Area. International Organization in the Light of Historical Experience. Princeton: Princ. Univ. Press, 1968. 312 p.*
2. *Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения // Американская социологическая мысль. Москва: Междунар. ун-т бизнеса и управления. 1996. С. 494–526.*
3. *Lockwood D. Social Integration and System Integration // Explorations in Social Change. London: Routledge & Kegan Paul, 1964. P. 244–257.*
4. *Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. С. Социологический словарь. Москва: Экономика, 2008. 620 с.*
5. *Большой толковый социологический словарь / сост. Дэвид Джери, Джулия Джери. Москва: Вече, АСТ, 2001. Т. 2. 527 с.*
6. *Гидденс Э. Устройство общества: очерк теории структуризации. 2-е изд. Москва: Академ. Проект, 2005. 528 с.*
7. *Кармадонов О. А. Солидарность, интеграция, конъюнкция. Социологические исследования. 2015. № 2. С. 3–12.*
8. *Луман Никлас. Риск и опасность. Отечественные записки. 2013. № 2 (53). URL: <http://magazines.russ.ru/oz/2013/2/>*
9. *Список категорий экологических и социальных рисков ЕБРР, пересмотренный в 2014 году. URL: <http://www.ebrd.com/downloads/about/sustainability/ebrd-risk-russian.pdf>*
10. *Ульрих Бек. Не смерть, но выживание. URL: <http://www.russ.ru/Mirovaya-rovostka/Ne-smert-no-vyzhivanie>*
11. *Кравченко С. А. Становящаяся сложная социальная реальность: проблемы новых уязвимостей. Социологические исследования. 2013. № 6. С. 3–12.*
12. *Делёз Ж. Логика смысла: пер. с фр. М. Фуко. Москва: Раритет, Екатеринбург: Деловая книга, 1998. 480 с.*
13. *Современная западная социология: словарь. 2-е изд. Москва: ТОН. Остожье, 1998. 544 с.*
14. *Sartori G. The Theory of Democracy Revisited. Part 1: The Contemporary Debate. Chatham (NJ): Chatham House Publishers: 1987.*

15. Сартори Д. Вертикальная демократия. *Политические исследования*. 1993. № 2. С. 80–89.

16. Дацюк Сергій. Проблеми та смисли перезаснування України. URL: // https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/5b445c3410adf/view_print/

Розділ 12. АБЕРАНТНИЙ СТАН СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ

Українське суспільство вже тривалий час переживає важкий і болісний період системних змін. Утвердження незалежності супроводжується трансформаційними процесами без чітких орієнтирів на певні моделі суспільства, зміни в усіх сферах розгортаються хаотично і непередбачувано. Суспільство увійшло в смугу затяжної кризи і не може з неї вийти вже чверть століття. Розтягнутість кризи в часі зумовила формування маси негативних ознак, властивих кризовому суспільству. Вже зросло ціле покоління, що формувалось у нестабільному соціальному середовищі, в умовах розмитих норм і цінностей, з украй невизначеними життєвими перспективами. Старші покоління випробували на собі весь драматизм втрати колишніх і пошуку нових самоідентичностей.

Суспільна свідомість українського соціуму вже багато років перебуває в аберантному стані. Її відхилення від норми проявляється в кількох площинах. По-перше, вона є кризовою, відображає розбалансовані соціальні відносини, їх нестабільність, віддзеркалює порушення соціального порядку, загальну соціальну дезорганізацію, яка в ряді випадків наближається до хаосу. Криза свідомості проявляється в розмиванні колишніх соціальних ідентичностей, в аномії – в масштабному порушенні соціальних норм і механізмів контролю за їх дотриманням, соціальній дезорієнтації, дериваційних явищах. Суспільна свідомість пронизана занепокоєнням, тривогою, безнадійністю, незадоволеністю. Для кризової свідомості типовими є настрої песимізму, безвиході, що пов'язані з крахом надій, сподівань, задумів, планів.

У такому стані українське кризове суспільство дійшло до певної риси загострення всіх притаманних йому протиріч і вчергове збунтувалося. Починаючи з кінця осені 2013 р., воно вступило в смугу соціальної смуту. Громадські заворушення, заколоти проти влади пронеслися по всій країні від заходу до сходу, з півночі до півдня. Варто тільки назвати їх географію: спочатку вони відбулися в Києві, потім – на заході країни, потім – у Криму, а після – на півдні і сході. Кипіння протестної енергії, обурення, конфлікти громадян і відкрите збройне протистояння з державними силовими структурами прокотилися по всій території країни. А воєнні дії на сході країни ще й досі не вщухли.

Цю надзвичайну соціальну ситуацію, відповідний їй стан суспільної свідомості важливо зафіксувати і проаналізувати з наукових позицій. Крім суто дослідницького інтересу, його аналіз важливий для суспільної практи-

ки, розробки проблем соціального управління, включаючи і питання прогнозування та запобігання соціальним конфліктам.

Далі ми проаналізуємо результати нашого моніторингового дослідження, яке проводилося в розпал згаданих вище подій – у липні 2014 р. Відповіді на запитання анкети зафіксували крайню напруженість суспільної свідомості, гостроту емоцій і домінування у населення негативних настроїв. Відповіді на багато запитань істотно різняться від відповідей на них у попередні роки. Це зрозуміло, і такі відмінності можна пояснити. Адже суспільство знаходилося тоді і частково тепер у надзвичайному стані. Тому і його свідомість вийшла за звичні межі, була в аберантному стані. Ми використали для такого стану свідомості визначення «аберантний» (від лат. *aberrans*, *aberrantis* – такий, що відхиляється). Тобто це такий стан свідомості, у якому вона суттєво відхиляється від норм свого звичайного існування, у якому в ній порушується внутрішня структура, руйнуються відносини між елементами. У цьому стані присутні спотворення, відхилення, омана, викривлення.

У суспільній свідомості нашого соціуму наявні всі згадані збої. У зв'язку з цим важливо зафіксувати цей стан, описати та проаналізувати відхилення від нормального стану. Правда, як було зазначено вище, суспільна свідомість нашого соціуму і в попередній період перебувала в кризовому стані. Тому тим більш важливо показати відмінності суспільної свідомості в ці два періоди, зафіксувати відмінності кризової свідомості від катастрофічної свідомості, притаманної суспільству в період відкритих воєнних дій, що розгорілися на значній частині території країни.

Такий аналіз передбачає передусім застосування наукового апарату, який би дав змогу адекватно описати і проаналізувати дану ситуацію. Вирішити таке завдання можна тільки спираючись на солідну теоретичну базу. На нашу думку, для соціологічного аналізу поточного стану українського суспільства можуть бути використані концепції кризової свідомості І. Попової [1], соціального безумства Є. Головахи і Н. Паніної [2], теорії культурної травми Дж. Александера [3] і П. Штомпки [4], соціальних страхів В. Шляпентоха, В. Ядова, О. Здравомислова [5]. Базуючись на них і використовуючи дані нашого моніторингу, ми сподіваємось отримати доволі реалістичну й конкретну картину надзвичайного стану свідомості українського суспільства. Найголовнішими його характеристиками є суперечливість, фрагментарність, кризовість і травмованість.

Перше, що можна констатувати щодо суспільної свідомості українського суспільства, так це її суперечливість, причому не ту суперечливість, яку називають діалектичною і яка утворює певну цілісність, а ту, яка складається з неоднорідних, рядопокладених елементів, які сусідять на основі механічних зв'язків. Це утворення за своєю якісною характеристикою знаходиться ближче не до системного цілого, а до агрегатного. Воно тільки в деяких зрізах утворює і відтворює себе як соціальну цілісність. У багатьох же інших

площинах воно постає як фрагментарне, різнорідне утворення. На цю його особливість варто звернути увагу.

Проте не можна категорично сказати, що суспільна свідомість українського суспільства як цілісний феномен зовсім зруйнована. Все ж у свідомості існує відображення соціального буття передусім у межах української держави. Саме вона (державна) як соціальний інститут скріплює суспільну свідомість, центрує, не дає їй розпастися, детермінує обрис її меж. Українська держава перевершує у своїй міцності суспільну свідомість і забезпечує існування останньої у певному аспекті, як цілісності.

Як зазначає Н. Смелзер, «ідея сучасної національної держави (the modern nation-state – la patrie) стала сучасною основою політичної інтеграції». Держава серед іншого сприймається «як центр загальної культури (що включає мову), як об'єкт лояльності і групової ідентичності» [6, с. 9]. Тобто навіть молода, багато в чому не зміцніла держава виступає як інтегратор, як центр загальної культури та мови. Саме завдяки такому сприйняттю держави і суспільна свідомість її громадян, незважаючи на неоднорідність і суперечливість, сприймається як певна цілісність. У тому числі так сприймається і українська багатомірно фрагментована суспільна свідомість.

У філософії, соціології та ряді інших соціальних наук накопичений досвід вивчення фрагментованої суспільної свідомості соціумів. Труднощі його вивчення полягають у тому, що суспільна свідомість у кожному з таких соціумів має свою історію і причини свого фрагментованого стану. Крім того, кожне з суспільств має унікальний, неповторний характер фрагментованості свідомості, яка, своєю чергою, є неоднорозмірною, а багатовимірною. Тому свідомість такого роду позначають різними термінами: розірвана, розколота, розщеплена суспільна свідомість. Однак навіть набір цих термінів не перекриває всі типи фрагментованої суспільної свідомості соціумів. Згадані визначення видів фрагментованої суспільної свідомості апіорі мають на увазі існування в минулому в цьому суспільстві цілісної свідомості – розірвана, тобто це залишок того, що колись було цілим, розколота – така, яка розбилась на декілька частин, розщеплена – розділена на дві частини.

Якщо говорити строго, то термін «розкол» застосовується лише до того, що було цілим. Наприклад, можна сказати про розкол у східному православ'ї в середині XVII ст. Але навряд чи коректно говорити про розкол християнства та ісламу. Або по відношенню до того, що б ми хотіли бачити цілим, але воно поки що не склалося. Правда, в останньому випадку треба розрізняти два варіанти бажаного об'єднання. Перший варіант – коли йдеться про однакісні соціальні елементи, природа яких не суперечить їх об'єднанню.

При аналізі стану суспільної свідомості українського соціуму впадає в око така найважливіша для нього причина розколотості, яка полягає у тому, що держава в нинішніх кордонах виникла порівняно недавно і в ній не завершені інтегративні соціокультурні процеси. Тому цей тип розколотості не

можна підігнати під жодну згадану схему. Його не можна назвати розірваним, розколотим у соціокультурному сенсі.

Другий варіант – коли наше бажання сильніше за закони логіки, природи, суспільства і ми прагнемо об'єднати необ'єднуване – лід і полум'я, коли елементи принципово не поєднувані.

До цих міркувань належить додати ще одну думку. Вона полягає у тому, що не всі соціуми, у яких суспільна свідомість набула фрагментованого, розщепленого стану, пройшли етап своєї повної інтеграції і досягли рівня, коли їх свідомість стала цілісною. Наприклад, українське суспільство, як ми переконалися у попередніх розділах, ще не досягла такої якості. Тому серед згаданих вище визначень немає такого, яке б вказувало на ту специфічну фрагментованість української суспільної свідомості, що значною мірою зумовлена ще не завершеною його інтеграцією. Про такий вид фрагментованості суспільної свідомості скажемо дещо далі.

Але спочатку почергово розглянемо згадані види фрагментованої суспільної свідомості. Почнемо з «розірваної свідомості». Поняття розірваної свідомості запровадив у своїй філософській системі Г. Гегель. Воно виникає в результаті відчуження держави та влади. Індивіди по-різному ставляться до цих відчужених форм. У тих, хто позитивно ставиться до них, наявна «благородна свідомість», у тих, хто негативно – «низька» свідомість». У результаті міркувань філософа виявляється, що «висока свідомість» – це дворянська свідомість, а «низька» – свідомість тих, хто «ненавидить пана, кориться тільки з прихованою злістю і завжди виявляється готовим до повстання» [7, с. 58]. Ці типи свідомості не перебувають у постійному протистоянні, а переходять один у другий і тим самим «спотворюють» одне одного. Зникнення відмінностей між ними призводить до «розриву» духу й утворення «розірваної свідомості». Остання є збоченою свідомістю. Їй протистоїть «чесна свідомість». За цими гегелівськими абстракціями можна угледіти розрив цілісної суспільної свідомості на її соціально-класові типи. Такі соціально-групові типи свідомості, що протистоять один одному, є в кожному суспільстві. Вони сформувалися на основі протилежних соціально-класових інтересів. Утім, у їх носіїв можуть бути і, як правило, є спільні інтереси в інших аспектах: культурних, мовних, релігійних, ціннісних тощо.

Поняття розірваної свідомості дає змогу передати, відобразити ті елементи суспільної свідомості, які не просто відмінні один від одного, а протилежні, несумісні за самою своєю природою, не можуть бути з'єднані, для них неможливий компроміс, який би забезпечив їм взаємоприйнятну співпрацю. Чи є такі елементи в суспільній свідомості нашого суспільства? Безсумнівно, є. Це протилежні соціально-класові інтереси олігархічних груп і груп найманих працівників, поділ суспільства на групу дуже багатих і величезну кількість бідних, на соціальні верхи і соціальні низи. Люди дуже чутливі до різкої поляризації суспільства за цими показниками. В анкеті нашого дослідження

було запропоновано оцінити ступінь важливості особисто для респондента відсутності значного соціального розшарування (багаті – бідні, вищі – нижчі верстви суспільства). Як виявилось, для 75% опитаних була дуже важливою і скоріше важливою відсутність такого розшарування.

Можна було б показати й інші лінії розриву за соціальним і соціально-економічним статусами людей у нашому суспільстві і відповідні розриви суспільної свідомості. Однак у соціологічній, соціально-філософській, політологічній літературі, незважаючи на деяку привабливість терміна «розірвана свідомість», з якихось причин він не набув поширення за межами гегелівської схеми.

У соціології, соціальній психології, політології, соціальній філософії, інших науках широко використовується поняття «розколота суспільна свідомість». Дане поняття не можна ототожнювати з поняттям «розколота свідомість», що є одним із центральних психологічних, парапсихологічних, психіатричних, психоаналітичних, психопатологічних концепцій. В останніх йдеться про розщепленість цільної індивідуальної свідомості особистості, «розкол розуму» – шизофренію. Нижче ми будемо аналізувати тільки розколоту суспільну свідомість, а після цього спинимося на особливостях явища розщепленої свідомості.

Коли ж йдеться про розколоту суспільну свідомість, то мається на увазі наявність у ній фрагментів, частин, яких могло не бути на практиці, які утворилися внаслідок поділу соціуму на носіїв різних картин світу, різних типів світосприйняття, прихильників різних суспільних ідеалів, норм, цінностей. Утім, сьогодні важко знайти суспільства з монолітною ідеологічною, політичною, ціннісною суспільною свідомістю. Практично всі сучасні суспільства мають складну і за багатьма параметрами суперечливу ціннісно-ідеологічну структуру свідомості. У такому випадку слід було б суспільну свідомість усіх суспільств вважати розколотою. Однак увагу аналітиків і дослідників розколотої суспільної свідомості приваблюють тільки ті суспільства, в яких ціннісно-ідеологічні відмінності перевищують певну норму, виходять за деякі рамки. Отже, поняття розколотої свідомості передає не лише згадані відмінності, а й відображає ступінь, міру цих відмінностей. За допомогою цього поняття відображають і підкреслюють помітні відхилення у внутрішньому розмаїтті і протиріччях суспільної свідомості (вони набагато перевершують загальноприйняті відмінності в суспільній свідомості стійких, стабільних суспільств), зосереджують на них увагу як на надзвичайній проблемі, як на загрозі існуванню цілісності, системності суспільної свідомості.

Але українська суспільна свідомість історично ніколи ще не досягала такого рівня реальної соціокультурної інтегрованості, щоб його можна було назвати хоча б таким, що наближалось до цілісного. Головною причиною цієї якості було те, що соціокультурні цінності, які притаманні різним частинам українського етносу, формувалися в різних історичних умовах і в різних

державних системах. Об'єднавшись в один державний організм, українська політична нація не отримала автоматично суспільну свідомість на рівні цілісного соціокультурного утворення. Навіть українська етнічна культура не є цілісною системою, яка б детермінувала унітарну українську ідентичність. Остання є скоріше номінальною, хоча її наявність і визнають усі. Проте різні регіональні групи етносукладають в неї різні смисли і на практиці існує українська етнічна поліідентичність. Тому це дає підстави стверджувати, що про єдність суспільної свідомості нашого соціуму говорять з певним авансом, спираючись головним чином на наявність інституту держави, єдність її території, кордонів і громадянства.

У чому полягає багатовимірність фрагментованої суспільної свідомості? Особливістю розколотості суспільної свідомості українського соціуму є множинність площин свідомості, за якими йде глибокий розкол. Це і внутрішньоетнічна розколотість українців, і міжетнічна розколотість, і регіональна розколотість населення, і міжконфесійна розколотість християн і навіть внутрішня розколотість православних, і мовна розколотість, і міжпоколінна розколотість, а також політична, ідеологічна та ціннісна розколотість громадян. Розколотість суспільної свідомості проявляється у безлічі несумісних думок, уявлень з проблем економічного, політичного, соціального та духовного життя. Але насамперед це відмінності громадян у світосприйнятті, орієнтаціях на різні цивілізаційні та культурні ідеали, це визнання різних духовно-культурних цінностей, це ідеологічні розбіжності. Найбільш глибокі розколи суспільної свідомості у нас проходять за такими лініями: європейські – азіатські (татаро-монгольські, візантійські) цінності; радянські цінності – ліберально-ринкові цінності; радянські цінності – традиційні українські цінності; націоналістичні цінності – західні ліберальні цінності.

Альтернативні й полікультурні картини світу, що наповнюють нашу фрагментовану суспільну свідомість, по-різному пояснюють, інтерпретують і конструюють соціальну реальність. Вони співіснують в українському суспільстві багато років, вони накопичені в історичній пам'яті регіонів і мають величезний конфліктогенний потенціал. Тривалий час він перебував у законсервованому стані. Культурно-ціннісні суперечності в спокійні періоди розвитку країни були на периферії суспільної свідомості, але в глибинній пам'яті людей вони зберігалися.

Якщо в суспільстві складаються умови, які сприяють або зближенню і в подальшому інтеграції альтернативних позицій, або сприяють їх згасанню, відмиранню, то такий перебіг процесів створює і зміцнює єдину, цілісну суспільну свідомість. Однак для цього потрібен тривалий час і цілеспрямована робота суспільства з подолання подібних протиріч. На жаль, в українському суспільстві після проголошення незалежності відмінності і суперечності у свідомості між західними і південними та східними регіонами залишалися законсервованими, а зусиль щодо їх подолання робилося мало.

До того ж періодично, особливо в періоди загальнонаціональних виборних кампаній, їх реанімували й мобілізували політичні партії заради успіху на виборах. Про наслідки розколу свідомості суспільства мало хто думав.

Про те, що ніякі дії в суспільстві з подолання регіональних розколів свідомості, по суті, не чинилися, свідчать дані нашого моніторингу. У 2013 р. на запитання *«Як Вам здається, за роки незалежності нашої держави між сходом і заходом України відбувається...?»* 18% респондентів відповіли «значне зближення» і «деяке зближення», а 32,5% – «значне віддалення» і «деяке віддалення». У 2014 р. у період відкритого конфлікту в суспільстві 20% опитаних у відповідях на це питання заявили, що відбувається зближення, а 36%, що йде процес віддалення. Як бачимо, у період напруженості в суспільстві відбулася певна поляризація поглядів, але тенденції у сприйнятті міжрегіональної єдності (чи розколотості) суспільства не змінилися. Відчуття поглиблення розколу між сходом і заходом країни у значної частини респондентів залишається. Отже, в умовах загострення політичної, ідеологічної, соціальної, духовно-культурної ситуації в суспільстві цей негативний потенціал прокинувся і загострив розкол суспільної свідомості.

Суттєво впливають на прийняття чи не прийняття ідеологічних, моральних і психологічних цінностей досвід людей, суспільна практика, атмосфера в суспільстві. Так, у перші роки незалежності багато ліберальних цінностей сприймалися в суспільстві як нові, прогресивні. Чимало людей хотіли зануритися, влитися в ту суспільну атмосферу, яка тільки виникла, долучитися до свого роду духовного мейнстріму. Але відтоді минуло майже три десятиліття, а «нові» цінності не стали домінуючими. Для багатьох людей ліберальна система цінностей не стала своєю.

Наприклад, у 2013 р. у анкеті нашого моніторингу було запитання *«Чи сприймаєте Ви як свою, ту систему цінностей, яка склалась в Україні за роки незалежності (приватна власність, збагачення, індивідуалізм, прагнення до особистого успіху тощо)?»*, на яке майже половина респондентів (48%) відповіли «однозначно ні» і «скоріше ні». І лише дещо більше чверті (26%) опитаних відповіли ствердно. Втім, стара система цінностей не зберегла колишнього впливу на людей. Тільки 16% респондентів відповіли позитивно на інше запитання тієї ж анкети *«Як Ви вважаєте, чи діють ще сьогодні цінності, які пропагувалися в Радянському Союзі (соціальна рівність, колективізм, взаємодопомога, підтримка держави тощо)?»*, а 77% відповіли негативно. Отже, в даному випадку ми бачимо зміни, що відбуваються на лінії розколу суспільної свідомості. Протистояння в ньому непримиренних цінностей слабшають, однак нові ще не набрали сили, а старі її втратили. А між ними знаходиться доволі розмите ціннісне поле.

Неоднозначним є ставлення населення до глибинних цивілізаційних цінностей. На запитання *«Скажіть, будь ласка, традиції, цінності та норми поведінки громадян яких країн найбільш близькі Вам?»* відповіді розділилися

так: 28% відповіли, що «країн Західної Європи» і «скоріше країн Західної Європи, ніж східнослов'янських», а 40% – «східнослов'янських країн» і «скоріше східнослов'янських країн, ніж країн Західної Європи».

Цивілізаційна лінія розколу суспільної свідомості корелює з її регіональним розколом, особливо між сходом і заходом країни. Істотна відмінність культур регіонів у нашій країні проявляється в розходженні духовних цінностей, культурних орієнтацій. Такі відмінності створюють культурну напруженість, що виявляється в прихованих, а іноді й відкритих конфліктах, пов'язаних з шануванням різних героїв, святкуванням різних історичних дат, використанням різної політичної та культурної символіки. Східнослов'янські цінності поділяють 66% респондентів Донбасу (Донецька і Луганська області), 51% східного регіону (Харківська, Дніпропетровська та Запорізька області) і тільки 14% західного. Водночас 56% опитаних у західному регіоні поділяють цінності західноєвропейських країн, на Донбасі їх поділяють лише 7%, а в східному регіоні – 14%.

Ще один зміст, який вкладають у поняття «розколата свідомість», полягає в його розколатості на ідеали, цінності, норми минулого і сьогодення. В узагальненому і спрощеному вигляді вони містяться в суспільній свідомості як «старі» і «нові». Вони стають предметом загальної уваги при загостренні політичного, ідеологічного, філософського, релігійного протистояння в суспільстві. Їх навантажують ціннісними якостями: «старі» – це погано, а «нові» – добре. Втім, багато цінностей залежно від бажання і для посилення власної аргументації можна репрезентувати і як цінності минулого, і як цінності сьогодення.

Прихильники кожної з ліній розколу прагнуть переконати громадян у правильності, укоріненості саме їх світосприйняття, ідеалів, цінностей і в помилковості, а то й ворожості цінностей своїх опонентів. У суспільній свідомості знаходиться арсенал доказів як для одних, так і для інших. Однак у протистоянні цінностей, світоглядів, ідеологій мало хто дослухається до аргументів. У цьому полі панують емоції. Тут спрацьовують чинники, які ведуть до ще більшого загострення протистояння по лінії розколів суспільної свідомості: фанатизм, істерія, екстремізм, ксенофобія, расова і релігійна нетерпимість. Задіюючи ці чинники, кожна зі сторін сподівається зміцнити свої позиції.

Зниження рівня розколатості суспільної свідомості може відбуватися завдяки прийняттю більшістю громадян суспільства єдиної, гуртуючої ідеї. Такою ідеєю може бути як позитивна ідея, спрямована на творення, досягнення чого-небудь у суспільстві, так і оборонна, захисна ідея, спрямована на збереження чогось, наприклад, захист країни від зовнішньої загрози, збереження рідної мови, довкілля та ін. Такі процеси проявилися і в суспільній свідомості українського соціуму в 2014 р. В умовах загрози зовнішньої агресії з ряду показників у суспільній свідомості відбулися зрушення, спрямовані на зростання його інтеграції. Так, збільшилася

кількість людей, які ідентифікують себе як громадяни України. Якщо у 2012 р. ідентифікували себе як громадяни України 48% опитаних, то у 2014 р. таких було 65%. Також зросла кількість тих, хто пишається тим, що є громадянином України. У 2012 р. скоріше пишалися і пишалися, що вони громадяни України, 43% опитаних. У 2014 р. їх частка збільшилася на 20% і становила 63%. Подібні тенденції спостерігаються й щодо особистої значущості для респондента державної незалежності України. У 2012 р. державна незалежність України була радше важливою і важливою для 70% респондентів, а у 2014-му – вже для 83%.

Ще одним поняттям, яке описує аберантну суспільну свідомість, є поняття розщепленої свідомості. Тема «розщепленої свідомості», «розщепленого розуму» з'являється в XIX ст. у роботах Вільяма Джеймса [8] і Ейгена Блейлера [9]. У них йшлося про такі особливості індивідуальної свідомості, як існування в ній незалежних, незбіжних і таких, що суперечать одне одному, положень. Потім ця тема інтенсивно розвивалася в психіатрії та психоаналізі. Але, як виявилось, феномен розщепленої свідомості властивий не лише індивідуальній психіці, а й суспільній психології. На відміну від поняття розколотої свідомості, яке відображає несхожі або навіть протилежні картини світу різних соціальних груп, поняття розщепленої свідомості відображає наявність в один і той же час протилежних ідей, поглядів, уявлень, цінностей у свідомості одних і тих самих людей, одних і тих самих соціальних груп. Наприклад, одні й ті ж люди вважають, що доходи людини повинні відповідати їхнім здібностям, і водночас дотримуються думки, що держава повинна змушувати багатих ділитися з бідними. Або ставлення населення до корупції. З одного боку, громадяни обурені значним поширенням корупції в суспільстві, а з другого – готові самі давати хабарі. Але ще більше тих людей, які вважають цілком нормальним вирішувати свої особисті питання не через офіційні канали, а використовуючи для цього родинні зв'язки, знайомства, сусідські стосунки, відносини з колегами по роботі і т. п. У цьому вони не вбачають ніякої непослідовності у своїх поглядах.

Так, у нашому моніторингу у 2013 р. респондентам було поставлене запитання, як часто вони були змушені протягом останніх 12 місяців давати гроші, подарунки, надавати послуги посадовим особам, від яких залежало вирішення невідкладних питань їх життя. 5% відповіли, що доводилося часто, а 22% – іноді. У той же час 22% заявили, що не давали нічого, оскільки вони проти цього. У цьому дослідженні було поставлене ще одне запитання, пов'язане з використанням неформальних шляхів для розв'язання своїх життєвих проблем. Воно було сформульоване так: *«Які з вказаних життєвих проблем Ви можете вирішити за допомогою родичів та друзів?»*. Виявилось, що 38,5% опитаних можуть таким чином «отримати малодоступні медичні послуги для себе, родичів і/або близьких людей (включаючи влаштування в лікарню, на консультацію та лікування до відомого фахівця тощо)», 36%

«знайти роботу, отримати підвищення на посаді (розряд, ранг)», 32,5% «влаштувати дитину (свою, родичів і/або близьких людей) у дошкільні установи, престижну школу, коледж, ВНЗ тощо», 28% «вирішити проблеми з представниками влади (міліцією, армією, судом, прокуратурою)» та вирішити деякі інші питання.

Як бачимо, дуже багато людей, обурюючись корупцією, не проти самі використовувати для вирішення своїх особистих питань або прискорення їх вирішення неофіційні шляхи. Звичайно, передача грошей, подарунків і т. п. посадовим особам і звернення до родичів або друзів для вирішення своїх питань дещо відрізняються. Якщо в першому випадку в правовому сенсі в наявності корупція, то в другому випадку перед нами явище, яке раніше називалося «блатом». Останнє важко ідентифікувати як протиправну дію. Але і те, й інше є аморальними явищами. І те, й інше завдають шкоди суспільству та державі. Тому в моральному аспекті вони є пороком, а отже, однаково ганебні. Однак розщеплена свідомість одночасно засуджує одне і не вважає пороком інше.

Щоб не бути голослівними, ми вирішили більш точно перевірити респондентів на наявність у них феномена розщепленої свідомості, його моральної складової. Ми зіставили відповіді тих опитаних, які заявили, що вони проти того, щоб давати гроші, подарунки тощо задля вирішення своїх життєвих питань, і їхні відповіді на запитання, які життєві проблеми вони можуть вирішити за допомогою родичів і знайомих. Виявилося, що і дана група респондентів далеко не проти скористатися «допомогою» своїх близьких. Таких супротивників дачі «подарунків», які можуть вирішувати свої питання за допомогою родичів і друзів, виявилося майже стільки ж, скільки й серед тих, хто дає іноді й часто хабарі. Ті, хто іноді дає хабар, становить 44% серед тих, хто може «отримати малодоступні медичні послуги» своїх близьких. А ті, хто проти дачі хабара, становлять 36% серед готових «отримати малодоступні медичні послуги» за «допомогою» родичів і друзів. Подібні співвідношення між тими, хто проти хабарів, і тими, хто може «знайти роботу, отримати підвищення на посаді (розряд, ранг)» – 37% і 34%; хто проти хабарів і тими, хто може «влаштувати дитину (свою, родичів і/або близьких людей) у дошкільні установи, престижну школу, коледж, ВНЗ тощо» – 44% і 27%.

Ще одним прикладом розщепленої свідомості є відповіді респондентів на запитання анкети моніторингу *«Одні політичні сили хочуть, щоб Україна вибрала шлях соціалізму, інші – капіталізму. Як Ви особисто ставитесь до цих сил?»*. Майже однакова кількість людей підтримує прихильників соціалізму (16%) і прихильників капіталізму (14%). Ці групи формують ту якість суспільної свідомості українського суспільства, яку ми назвали розколотою свідомістю. Але найбільше в суспільстві тих, хто відповів: «Підтримую і тих, і тих, аби не конфліктували» – 26%. У цій відповіді є явна ознака розщепленої свідомості. Адже не можна, не порушуючи логіку мислення, одночасно

підтримувати прихильників і соціалізму, і капіталізму. Правда, слід взяти до уваги те, що життєвий досвід цих людей сформував у них вищу за будь-які ідеології цінність – цінність людського життя і миру. Тому, можливо, це приклад не стільки розщепленої свідомості, скільки людської житейської мудрості.

Наявність розщепленої свідомості проглядається і в позиції багатьох людей з важливих геополітичних проблем. Наприклад, за даними нашого моніторингу, у 2013 р. 42% респондентів позитивно ставилися до вступу України в Європейський Союз, а 45% – у Митний союз. Однак при цьому 26% одних і тих же осіб одночасно позитивно ставилися до вступу і до ЄС, і до МС.

Таким чином, феномен розщепленої свідомості має масове поширення і глибоко вкорінений у нашій культурі. Його не можна ігнорувати у політичній і державно-управлінській діяльності.

Завершуючи розгляд теми фрагментованості, зазначимо, що дану проблему не можна розглядати у відриві від інших проблем суспільної психології. Будучи дуже складним феноменом, суспільна свідомість має багато аспектів, які актуалізуються в умовах надзвичайного стану в суспільстві. Розгляд фрагментованості свідомості дає змогу побачити тільки один з його аспектів. Хоча фрагментованість і є дуже важливим показником для розуміння стану суспільної свідомості, але він недостатній для того, щоб осягнути його нинішній – надзвичайний – стан.

Аналізуючи суспільну свідомість українського суспільства, сьогодні неможливо обійти такий критерій, як ступінь його напруженості. Починаючи з перших днів Євромайдану, суспільна свідомість українського соціуму ставала дедалі напруженішою. Вона перейшла в стан обурення, кипіння, нерозсудливості. З неї вимивалася раціональна складова і наростала емоційна. Все більше зростали її внутрішня суперечливість і конфліктність. Свідомість вийшла за межі свого нормального стану. Вона увійшла в надзвичайний стан. Ступінь її бурління була різною в різних регіонах країни. Вона була неоднорідною за силою напруження пристрастей, формами емоційного прояву, спрямованістю протесту та протистояння, змістом висунутих бажаних, омріяних і заперечуваних, осуджуваних цілей.

Таку свідомість називають кризовою. Одразу обмовимося, що цим терміном називають кілька близьких, але все ж таких, що різняться, станів суспільної свідомості. По-перше, про кризову свідомість говорять в історико-філософському контексті як про свідомість, що відбиває зміну основ духовної культури: світогляду, міфів, традицій, духовних цінностей. Масштаб контексту, в якому використовується поняття кризової свідомості в цьому сенсі, охоплює цілі історичні епохи. Найбільше наукою і філософією в останні півтора століття приділялася увага «занепаду», «духовному зубожінню і присмерку» насамперед європейської культури і цивілізації. З ними пов'язують період «загибелі богів», кризи ідей гуманізму, раціональності, прогресу,

зміни панівних у суспільстві цінностей. Як зазначає Ю. Давидов, «кризова свідомість оформляється остаточно в середині минулого століття як свідомість корінної неспроможності західного типу суспільства, його культури і цивілізації взагалі» [10, с. 448–449]. У даному трактуванні поняття кризової свідомості має найбільш широкий і універсальний характер, оскільки відображає феномени соціокультурної, антропологічної кризи на рівні суспільства як цілого. Цей тип свідомості протистоїть стабілізаційній свідомості.

По-друге, поняття кризової свідомості є одним із головних в екологічних дослідженнях. Воно розглядається тут у контексті ризиків і загроз для людства, пов'язаних із стійкою інтервенцією людини в природу, порушенням екологічного балансу, зміною клімату, виснаженням природних ресурсів. Деякі автори пропонували таку свідомість, яка пов'язана з природними потрясіннями, називати не кризовою, а катастрофічною. Таку пропозицію висловлювала І. Попова. Втім, вона погодилася, що якщо «розуміти під катастрофічною свідомістю будь-яке “сприйняття життєвого простору як непридатного для життя”, то межа між катастрофічною і кризовою свідомістю стає досить умовною» [1, с. 10]. І вона відмовилася від такого поділу суспільної свідомості на два типи (кризовий і катастрофічний) на користь того, щоб використовувати поняття катастрофічної свідомості як вищого рівня кризової свідомості. Тема кризової свідомості в екологічній проблематиці отримала достатньо широкий розвиток [11–12]. У рамках даного напрямку накопичено велику кількість робіт, які збагачили теорію, окрім свого вузького тлумачення кризової свідомості, ще цілим рядом інших наукових категорій і понять.

По-третє, поняття кризової свідомості використовують у вужчому розумінні як категорію соціології. Воно означає більш конкретні прояви, ніж в історико-філософському контексті, ментальних процесів і станів у період зміни політичних режимів, кардинальних соціальних реформ та соціальних трансформацій, дезінтеграції соціальних інститутів і груп, розмивання особистісних ідентичностей, руйнування цінностей і норм. У рамках нашої роботи інтерес становитиме саме дане трактування поняття кризової свідомості, а саме, свідомості, яка сприймає соціальну ситуацію як критичну й усвідомлює її безвихідь, безперспективність і безнадійність. Вона відображає розрив звичних для особистості і групи соціальних зв'язків і відносин, а також руйнування системи смислів, ідеалів, цілей, що пояснювали і виправдовували цей порядок життя.

І. Попова визначила кризову свідомість як «свідомість, що характеризується такими ознаками, як неспокій, тривожність, страх, аномія, невпевненість у завтрашньому дні, явно і неявно виражене песимістичне сприйняття дійсності» [1, с. 10]. До цих характеристик можна ще додати відчуття безпорадності, нездатності впоратися з обставинами, самотності, відчуженості. Як свідчить досвід нашого суспільства, у такому стані свідомість може перебувати доволі тривалий час. Такий тип кризової свідомості був притаманний

українському суспільству, по суті, протягом понад двадцяти останніх років. У зазначений період суспільна свідомість характеризувалася аномією, переживанням більшістю соціальних груп невпевненості у своєму майбутньому, незадоволеністю особистості як своїм становищем у суспільстві, так і станом справ у суспільстві в цілому, песимізмом, соціальною та громадянською депривацією. Далі йтиметься про кризову свідомість як соціологічне поняття.

Поняття кризової суспільної свідомості відображає дуже складний феномен, який, своєю чергою, різниться різноманітними параметрами. Кризова суспільна свідомість не є простим відображенням у свідомості колективного суб'єкта подій, що відбуваються. Вона являє собою складний соціально-пізнавальний процес, який включає розумові акти визначення, сприйняття та інтерпретації подій. Ці процеси спираються на коди, смисли і значення культури суспільства та його певних груп. Важливі кризові події та процеси відображаються в суспільній свідомості, переломлюючись через елементи культури, і оформляються у свідомості, будучи освітленими, позначеними її смислами і значеннями.

Кризова свідомість змінюється разом з розвитком суспільної кризи в часі. У ній виділяють тривалість, етапи, фази, структуру, гостроту та швидкість перебігу, передбачуваність/несподіваність [13, с. 9]. Не маючи можливості проаналізувати всі параметри кризової свідомості суспільства, спинимось тільки на динаміці її розвитку, на стадіях зростання її напруженості.

Одну зі схем розвитку кризової свідомості суспільства запропонував колектив дослідників під керівництвом М. Лапіна. У теоретико-методологічних передумовах дослідження «Наші цінності сьогодні» був виділений блок «Стан кризової свідомості». У ньому було виокремлено три основні стадії стану кризової свідомості, відповідних трьом стадіям розвитку суспільної кризи: «1) дестабілізація, передконфліктний стан (поширюються відчуття безвиході, тупиковість життя на всіх рівнях – від індивіда до суспільства); 2) гостроконфліктний стан (кожна сторона сформувала свій «образ ворога» і знає, що слід зробити для нанесення збитку протиборчій стороні); 3) вирішення, вихід із кризи: а) некерований рух до катастрофи; б) стабілізація через інституціоналізацію конфліктів як способу керованого розвитку; в) нормалізація шляхом діалогу і досягнення нового консенсусу; г) «відкат» назад, до вихідного, докризового стану» [14, с. 30]. Як неважко помітити, автори цієї схеми не позначають термінами кожен зі стадій кризової свідомості, можливо, припускаючи, що назва стадії кризи відповідає стадії кризової свідомості. На нашу думку, умовно можна було б їх назвати так: 1) передконфліктно-кризова; 2) конфліктно-кризова; 3) некеровано-катастрофічна; 4) післяконфліктна, що стабілізується.

Як було згадано вище, І. Попова запропонувала виділяти в аберагантній свідомості суспільства дві стадії – кризову і катастрофічну. Друга стадія, на її

думку, – відбиває пік напруженості свідомості: «сприйняття життєвих умов як катастрофи виступає кульмінаційною точкою кризи свідомості» [1, с. 10].

Ще в одному науковому дослідженні запропоновано поділ суспільної свідомості в надзвичайному стані на кризову і катастрофічну. За редакцією В. Шляпентоха, В. Шубкіна і В. Ядова в 1999 р. вийшла велика робота «Катастрофічна свідомість у сучасному світі наприкінці ХХ століття» [5]. У ній розглянуто ряд теоретичних питань кризової і катастрофічної суспільної свідомості. Предметом цього дослідження був «страх перед соціально значущими негативними подіями і процесами, оцінюваними масовою свідомістю як катастрофа» [5, с. 6]. Автори поділяють бачення катастрофи в трьох площинах. По-перше, як об'єктивного феномена; по-друге, як суб'єктивного образу катастрофи, що сталася, і по-третє, страх перед очікуваною катастрофою. Предметом їх дослідження стає третій аспект – страх перед майбутнім. У цьому полягає особливість згаданого дослідження: не аналіз справжньої, дійсної значної трагічної події, що породжує страх, а аналіз свідомості, що зазнає страху перед майбутніми потрясіннями в силу сформованих соціальних обставин: «Віра в прийдешню катастрофу і страх перед нею, що впливає з цієї віри, ... неодмінні складові катастрофічної свідомості» [5, с. 58].

Тому, використовуючи поняття кризової і катастрофічної свідомості, запропоновані в згаданому дослідженні, слід пам'ятати їх обмеженість тільки однією модальністю суспільної свідомості. У згаданій роботі розведено поняття кризи і катастрофи і, відповідно, кризової та катастрофічної свідомості. Виходячи з того, що криза має двоїсту природу – вона може бути подолана, а може призвести і до загибелі, звернуто увагу на пограничний характер кризового свідомості. У ньому присутня велика частка невизначеності, розгубленості, невпевненості. Розуміючи катастрофу як «різку дезорганізацію способу життя, життєдіяльності суб'єкта, аж до загрози його існуванню» [5, с. 63], катастрофічна свідомість розглядається як суб'єктивний стан очікування руйнування, дезорганізації, краху. У ньому вже є присутнім негативний «результуючий сенс».

У ситуації, яка склалася в нашому суспільстві, катастрофічна свідомість виникла як реакція на раптові військові дії, обстріли міст населених пунктів з усіх видів зброї, включаючи артилерію, танки і авіацію. У цю стадію свідомість перейшла не з нормального стану, а зі стану кризової свідомості, тобто в ній відхід від норми стався ще раніше, ніж сталася катастрофа. Темі соціально-тривожної свідомості один розділ у книзі «Катастрофічна свідомість у сучасному світі наприкінці ХХ століття» присвятив В. Ядов. У ній він звертає увагу на те, що в соціальному житті деструктивні явища можуть бути зрозумілими тільки в рамках певної системи цінностей, а отже, їх сприйняття має відносний характер. Те, що для одних може сприйматися як катастрофа, для інших – як радість. Виходячи з цього, він вважає, що люди катастрофою відчують такі умови існування, які непридатні для життя. У роботі постав-

лено питання, що в масовій свідомості слід віднести до катастрофізму, а що – до тривожності, заклопотаності, до соціально-тривожної свідомості. Однак чіткого розділення і визначення цих феноменів автор не дає. Він не розглядає їх спеціально по лінії зростання загроз, небезпек і не співвідносить з цими феноменами стадії свідомості, яка відображає їх. Тому поняття «катастрофізм» і «тривожність» він пише через кому, а їх напруженість визначає за допомогою шкали «вища» і «нижча». Хоча один раз дослідник намагається ступінь напруженості визначити через відносну й абсолютну депривацію, прирівнявши катастрофу до абсолютної депривації. «Відчуття катастрофи близьке до стану абсолютної депривації, тобто сприйняттю наявних умов як загрозливих самому життю» [5, с. 158].

Соціально-тривожну свідомість у Російській Федерації в 90-х роках минулого століття В. Ядов досліджував не як свідомість, що безпосередньо відображає реальні природні та соціальні катастрофи, а як прояви «соціальної, епідеміологічної тривожності в тому сенсі, що вона породжується у якості масового явища як соціально обумовлена епідемія страхів і занепокоєнь» [5, с. 157]. Інакше кажучи, його цікавив процес поширення соціально зумовленої епідемії страхів. Цим дослідженням він зробив внесок у вивчення соціально-тривожної суспільної свідомості. Однак методологію і методику дослідження В. Ядова не можна механічно переносити на ситуацію в нашому суспільстві.

У 2014 р. в українському суспільстві, коли проводилося опитування, склалася зовсім інша ситуація і був зовсім інший стан суспільної свідомості. Наш моніторинг зафіксував соціально-тривожну і катастрофічну свідомість українського суспільства, зумовлену попередньою затяжною системною кризою, яка переросла в масові виступи і відкритий військовий конфлікт, і ця свідомість відбиває реально пережиті лиха. Для нас важливо окремо розглянути суспільну свідомість кризового суспільства від «нормальної» свідомості в звичайній, не екстремальній ситуації [5, с. 30], а також відокремити кризово-тривожну суспільну свідомість від катастрофічної суспільної свідомості і розглянути особливості кожної з них.

Нерідко кризову свідомість описують і аналізують за допомогою поняття соціальної та культурної травми. Суспільна свідомість може бути травмована програними країною війнами, втратою територій, розпадом країни, «ревізією героїчних традицій нації» [4, с. 9], масовими жертвами в період епідемій, голодоморів, геноцидів, масових арештів, депортацій і т. п. Однак «кризова свідомість» і «соціальна і культурна травма» – не ідентичні поняття. Кожне з них утворюється в своєму теоретичному дискурсі й відображає свій аспект соціальної реальності. У зв'язку з цим виникає потреба зіставити їх. Не маючи можливості тут детально розгорнути аналіз і порівняння цих двох понять, зазначимо тільки найважливіше, на нашу думку, їх відмінності. Кризова свідомість є безпосередньою даністю, живим відображенням соці-

альних подій, а соціальна, культурна травма є віднесення свідомості, пам'яті до події, що вже відбулася. Це опосередковане історичною пам'яттю та культурною відображення події [15, с. 121].

І все ж, незважаючи на ці відмінності, концепція соціальної травми може бути використана для аналізу нинішнього стану суспільної свідомості нашого соціуму, оскільки воно переживає глибоко травмуючий свідомість період. Крім того, в суспільній свідомості зберігається ще багато соціальних та культурних травм, отриманих у минулому, які посилюють катастрофізм свідомості.

П. Штомпка розглядає травму як процес, що динамічно розвивається, і виділяє в ньому шість стадій: 1. «Структурне і культурне минуле – середовище, що сприяє виникненню травми...»; 2. «Травматичні події або ситуації...»; 3. «Особливі способи визначення, інтерпретації, виразу або тлумачення травматичних подій за допомогою фонду успадкованих культурних ресурсів...»; 4. «Травматичні симптоми, тобто певні схеми поведінки і уявлень (зразки поведінки, що поділяються всіма, загальноприйняті думки)»; 5. «Посттравматична адаптація...»; 6. «Подолання травми» [4, с. 9]. Щоправда, виникає питання, чи можна те, що названо автором третьою та четвертою стадіями, віднести до частин процесу. Адже про них говориться як про способи дії, схеми поведінки, а не про стадії процесу. По-перше, способи дії і стадії процесу навряд чи можна ставити в один логічний ряд. По-друге, згадані автором способи дії та схеми поведінки можуть використовуватися на всіх стадіях процесу. Тому навряд чи їх можна ставити в один ряд з минулим як середовищем, травматичними подіями, посттравматичної адаптацією і подоланням травми. Ми готові визнати першу, другу, п'яту та шосту стадії як послідовні стадії травматичного процесу.

Якщо уявити схему П. Штомпки, що складається з виділених нами в його схемі чотирьох стадій травматичного процесу, то вона виявляється дуже схожою на схему трьох основних стадій кризи як соціального процесу, запропоновану М. Лапіним. Невеликі відмінності стосуються лише третьої стадії. За схемою М. Лапіна, можливі три варіанти розв'язання кризи: а) катастрофа, б) стабілізація через інституціалізацію конфліктів; в) нормалізація шляхом діалогу та досягнення нового консенсусу; г) «відкат» назад, до вихідного, докризового стану [14, с. 30]. А в схемі П. Штомпки виділені стадії посттравматичної адаптації та подолання травми [4, с. 9]. У даному контексті період подолання кризи і відповідної йому свідомості нами не розглядається, оскільки суспільство поки що перебуває в гострій фазі кризи.

Отже, на основі аналізу різних теоретичних підходів до побудови схеми розгортання кризової свідомості суспільства ми виділяємо такі стадії розвитку суспільної свідомості в українському суспільстві в останні два десятиліття: передконфліктно-кризову; соціально-тривожну; катастрофічну; післякризову. Нинішній стан суспільної свідомості в різних регіонах країни

знаходиться на різних стадіях напруженості залежно від ситуації в регіоні. Про післякризову стадію суспільної свідомості в Україні говорити зарано. І тому вона виключається із аналізу. Першу – передконфліктно-кризову, і четверту – післякризову, стадії ми тут не розглядаємо через нестачу місця. Спинимось лише на другий і третій стадіях розвитку української суспільної свідомості – кризовій і катастрофічній, оскільки саме в цих двох фазах перебувала українська суспільна свідомість у 2014 р. В умовах абсолютно різної соціальної обстановки в різних регіонах країни ці два стани свідомості співіснували в розпал воєнних дій влітку 2014 р. В одних регіонах переважала кризова свідомість, в інших – катастрофічна. Стан напруженості свідомості також різнився залежно від вікових, освітніх, етнічних, релігійних та інших соціальних груп.

У суспільній свідомості будь-якого соціуму присутній весь набір людських почуттів та емоцій. Але залежно від домінуючих почуттів суспільна свідомість набуває тієї чи іншої загальної якості, того чи іншого емоційного окрасу, відтінку. Коли ряд крайніх почуттів захоплює значну або більшу частину членів суспільства, у ньому формується відповідна стадія напруженості свідомості – соціально-тривожна або катастрофічна.

Розглянемо, які почуття переважали на соціально-тривожній стадії розвитку суспільної свідомості українського суспільства. У цій стадії воно перебувало в роки, що передували бурхливим подіям кінця 2013 р. Для аналізу ми взяли показники соціально-тривожного стану суспільної свідомості українського суспільства у 2012 р. У цей рік багато людей висловлювали незадоволеність своїм становищем у суспільстві. 51% опитаних відповіли на запитання анкети моніторингу, що вони скоріше не задоволені своїм становищем у суспільстві. А задоволених було тільки 19%. Вони не бачили ніяких ознак того, що найближчим часом їхнє життя покращиться.

На запитання *«Як Ви вважаєте, в найближчий рік наше життя більшим чи меншим налагодиться чи ніякого поліпшення не відбудеться?»* лише 15% респондентів відповіли позитивно, а 51% вважали, що ніякого поліпшення життя не відбудеться. Ще більш нерадісно респонденти бачили своє віддалене майбутнє. Значна частка громадян – 72% – вважала, що їй не вистачає впевненості у власному майбутньому. Цей стан люди переживають вже багато років. У 90-х роках невпевненість у майбутньому зумовлювалася крайньою бідністю значної частини населення, у XXI ст. вона спричинялася політичною нестабільністю в країні.

Коли у 2012 р. респондентів попросили уточнити, які почуття у них переважають, коли вони думають про своє власне майбутнє, то 29% опитаних заявили, що тривогу, а 15% – страх. Щоправда, при цьому 28% заявили, що

в них переважає почуття оптимізму. Багатьох людей охопили песимістичні настрої, відчуття безпорадності, нездатності протистояти обставинам і т. п.

Такий мінорний настрій вони переживали не тільки по відношенню до своїх життєвих перспектив, а й стосовно долі країни. Це проявилось у відповідях на запитання *«Які почуття у Вас переважають, коли Ви думаєте про майбутнє України?»*. Як виявилось, у 34,5% опитаних переважала тривога, а 17% – страх.

Серед побоювань, які переживало населення на соціально-тривожній стадії розвитку суспільної свідомості, на першому місці були страхи, пов'язані з кризою економічної, фінансової та соціальної сфер. Найбільше респонденти боялися зростання цін – 81%, безробіття – 79%, не виплати зарплат, пенсій – 66%, зростання злочинності – 45,5%. Слід зазначити, що на соціально-тривожній стадії суспільної свідомості рівень напруженості з багатьох питань був відносно рівномірно розподілений по всій країні.

Звичайно, відмінності між регіонами були, але вони не досягали великого рівня. Так, незадоволеність своїм становищем у суспільстві в середньому по країні становила 51%. По регіонах країни спектр відповідей був таким: схід – 48%, південь – 48%, центр – 57%, захід – 50%. Дуже незначним був розкид думок щодо дефіциту впевненості у власному майбутньому. На сході країни таку думку мали 72% респондентів, на півдні – 74%, у центрі – 72%, на заході – 72%. Те ж можна сказати і про розподіл побоювання безробіття: схід – 80%, південь – 79%, центр – 77%, захід – 83%. Інакше кажучи, рівень соціальної тривожності суспільної свідомості по всіх регіонах був приблизно однаковим.

Описана стадія стану суспільної свідомості є напруженою, але все ж вона не сягала найвищої точки напруженості. Кульмінаційним моментом напруженості суспільної свідомості є його катастрофічна стадія. Її швидке наростання розпочалося з моменту виступу протестувальників на Євромайдані. Як уже зазначалося, наш моніторинг проводився в липні 2014 р. і зафіксував стан суспільної свідомості на цей період часу. У міру наростання відкритого збройного конфлікту і загострення відносин з Росією кризова суспільна свідомість входила в шоківий стан і трансформувалася в катастрофічну свідомість. У суспільній свідомості стався сплеск почуттів та емоцій «тривожного ряду» – загрози, тривоги, небезпеки, страхи, паніка, жах, які є індикаторами катастрофічної свідомості.

Події розгорталися стрімко і сприймалися як лихо, що раптово звалилося ззовні. Такий емоційний стан мас людей визначають як соціальний шок. «Соціальний шок – раптове потрясіння, що порушує нормальний розвиток соціальних процесів, що приводить людей у сум'яття» [16]. Величезна кількість людей протягом короткого часу зазнала емоційного удару, втратила соціальні орієнтації в процесі суспільних комунікацій. Особливо сильні тривоги і страхи виникають від несподіваних лих, які обрушуються на сус-

пільство, на його окремі соціальні групи і регіони. У цих умовах люди майже суцільно втрачають соціальні опори, їх охоплює розгубленість, почуття безвиході. Вони готові повірити в можливість найнесподіваніших і навіть нереалістичних сценаріїв у розвитку суспільства, подій у своєму населеному пункті, потрясінь у своєму житті та житті близьких. В анкеті респондентам було запропоновано визначитися з таким судженням щодо свого особистого і життя суспільства: *«Зараз все так хитко, і здається, що може відбутися все, що завгодно»*. З цим твердженням згодні 88% опитаних і лише 7,5% не згодні. Це значить, що в кожного дев'ятого з десяти респондентів почуття соціальної тривожності сягнуло найвищих показників.

Серед загроз, що підстерігають суспільство, респонденти на передні позиції висувають ті, що пов'язані із зовнішніми і внутрішніми відкритими конфліктами. Так, якщо у 2012 р. побоювались масових вуличних безпорядків 17% опитаних, то у 2014 р. таких було 33%, тобто удвічі більше. Небезпеку щодо можливих міжнаціональних конфліктів переживали відповідно 11% і 35%. Як бачимо, за цією позицією побоювання зросли утричі. Розпаду України як держави у 2012 р. побоювались 12% респондентів, а у 2014 р. майже в чотири рази більше (46%).

Населення відчувало зростання напруженості в усіх сферах суспільства – в економіці, фінансовій, соціальній, політичній сферах. Так, у 2012 р. політичну ситуацію в країні оцінювали як напружену 58,5% опитаних, а ще 17% – як критичну, вибухонебезпечну. Тобто рівень політичної напруженості був дуже високий, оскільки більше половини населення вважало, що політична обстановка в країні є напруженою. У 2014 р. її рівень не тільки зріс, а й набув нової якості. Тепер уже більше половини населення (55%) вважало, що ситуація в країні критична, вибухонебезпечна, а 41% – напружена.

Поряд з тим рівень катастрофічності суспільної свідомості в регіонах країни істотно різнився. На Донбасі політичну обстановку оцінювали як напружену, критичну і вибухонебезпечну 99% респондентів. У інших регіонах цей показник теж був високим, але все ж нижчим, ніж на Донбасі – на заході країни, наприклад, 90%.

Після початку АТО на сході країни сотні тисяч людей опинилися в ситуації, коли вони цілодобово відчували страх за своє життя і життя тих, хто був поруч з ними: дітей, батьків, сестер і братів. Люди, оселі яких виявилися в зоні бойових дій, люди, які піддавалися авіаційним ударам, артилерійським обстрілам, люди, які перебували там без їжі, води, медикаментів, електрики і зв'язку, відчували потужний емоційний удар, який вводив їх у стан жаху.

На пропозицію анкети моніторингу вказати респондентам, у яких складних ситуаціях довелося їм побувати протягом останніх 12 місяців, багато респондентів з Луганської та Донецької областей, крім запропонованих варіантів відповідей, дописали свої, в яких передавали свої відчуття і настрої. Наведемо приклади деяких записів: *«Ось уже місяць як нас бомблять. Кожну*

секунду в мене важка ситуація – як врятуватися? хто допоможе? куди бігти?»; «Жити в страху за своє життя і життя своїх близьких, дітей»; «Бомбардування, безсонні ночі»; «Страх за сім'ю під час бомбардування»; «Війна і загибель людей»; «Бути вбитим це страшно, ніде такого не було»; «Кожен день живеш під кулями і снарядами, які летять у тебе над головою».

Катастрофічна свідомість як безпосередня реакція на поточні соціальні потрясіння глибоко травмує, а в окремих випадках і паралізує свідомість особистості. Якщо П. Штомпка вважає травматичною подією навіть давно програну війну, то, безсумнівно, шокуючою подією для особистості є життя в тому регіоні, де йде війна. Для людини, що тижнями, а то й місяцями знаходиться в районі бойових дій, всі проблеми зводяться до того, як вижити, як вціліти і знайти кошти для фізичного існування: їжу, воду і дах. Про психічний стан такої особистості свідчить такий факт. На запитання нашої анкети *«Які фактори забруднення навколишнього середовища у місцевості Вашого проживання викликають у Вас серйозне занепокоєння?»* респондент довільно написав: «Яка може бути екологія, якщо все кругом горить і вибухає від бомбардувань». Зрозуміло, що ступінь травмування свідомості особистості, яка перебуває в подібній ситуації, у багато разів вища, ніж пам'ять про програну війну.

Втім, не тільки ті люди, що знаходяться безпосередньо в зоні бойових дій, а й більшість громадян країни в період воєнного конфлікту дивляться на всі події крізь призму війни. Одні відчують страх за близьких, які перебувають на передовій; другі – тривогу за долю колег, сусідів, знайомих, які знаходяться у зонах конфлікту; треті покладають надії на одужання поранених родичів; четверті тривожаться, як би військові операції не перемістилися в їх місцевість. Таким чином, безліч людей знаходяться під впливом збройного конфлікту, відчують глибоке емоційне потрясіння і переживають тривогу, стурбованість, страх.

При цьому економічні, фінансові, соціальні тривоги, які визначали соціально-тривожну стадію суспільної свідомості в попередні роки, нікуди не зникли. Навпаки, на тлі інфляції, підвищення цін на всі види товарів, зростання вартості комунальних услуг, тарифів на транспорт, загрози холоду в квартирах взимку зростає і страх збідніння, втрати досягнутого рівня життя, стандартів споживання, побутового комфорту. Всі ці чинники у сукупності ввергають людину у стан високої загальної тривожності. Відповідаючи на запитання, чи відчують опитувані спокій у даний момент, у 2012 р. 30,5% з них заявили, що вони не відчують спокою. У 2014 р. так відповіли вже 46% респондентів, а на Донбасі таких виявилось 50%.

Зрозуміло, що суспільне життя навіть у надзвичайних умовах відкритого конфлікту є набагато складнішим і не звужується лише до деструктивних, сумних подій. Але оскільки ми аналізуємо явища кризового і катастрофічного стану суспільства, то свою увагу зосереджуємо на тих суспільних яви-

шах, що породжують страхи, ризики, жахи, шок. У зв'язку з цим викликає занепокоєння те, що в суспільній свідомості утверджується культ сили, який породжує морально-психологічну атмосферу насильства та підпорядкування.

Озброєні групи, які не належать до державних структур, без зрозумілих суспільству прав і повноважень, що страхують пересічного громадянина вузькими прорізами «балаклав», стали прикметою часу. Вони стають інструментами вирішення будь-яких питань – економічних, фінансових, політичних, ідеологічних. Соціальна агресія, насильство, ненависть до інших, ксенофобія, брутальність мають на меті посягти страх у суспільстві, залякати людей. Спочатку це робиться вибірково, кумулятивно щодо окремих людей. Потім кількість і розмір мішеней збільшується. Вибірково наклеюються без сліdstва і суду ярлики, які таврують людей. Стигматизація використовується як спосіб залякування, психологічного тиску на особистість. У суспільну свідомість цілеспрямовано вкидаються теми про зрадників, у ній формується галерея портретів ворога.

Багата на відтінки суспільна свідомість, багатоманітність поглядів на світ і суспільство спрощуються, зводяться до чорно-білої гами. Посилюється фанатизм, прямолінійність мислення, нетерпимість до іншої думки. В оцінці слів і справ панує крайній радикалізм, взірцем чеснот стає незаперечна догма. Формується атмосфера, у якій кожний має продемонструвати свою ідеологічну, політичну та етнічну благонадійність. За цими індикаторами йде поділ на «своїх» і «чужих», на «ми» і «вони». Вся енергія суб'єктів суспільної агресії спрямовується на «чужих». Відтворюються найгірші моделі охлократичної поведінки.

Наслідком таких масових дій стає зростання страху в усьому суспільстві. Адже тиражовані ЗМІ приклади розправи з тими, хто не поділяє думки суб'єкта агресії, породжують страх, що нависає над кожним. Обстановка ще більше загострюється, коли публічно принижуються у грубій формі не тільки пересічні громадяни, а й державні діячі найвищого рангу, депутати, керівники ЗМІ та інші відомі люди (обливання зеленкою, фарбою, вкидання в сміттєві баки, примусові марші і «прогони» на колінах політичних опонентів тощо) без будь-якої реакції прокуратури та інших правоохоронних органів.

Інакодумство, яке подається як загроза національній безпеці, як зрада, починає переслідуватись. У будь-який час людина може опинитись у ситуації, коли буде звинувачена групами людей без законних повноважень або наговпом у співпраці з ворогом, у поширенні «неправильних», підбурюючих думок. В умовах жорсткого публічного контролю за поведінкою громадян одним із способів виживання стають конформізм, аполітичність, пристосованська участь у масових ритуалах, церемоніях і видовищах. Подібні тенден-

ції загрожують суспільству, крім усього іншого, інтелектуальною й моральною деградацією.

Нагнітання атмосфери страху йшло паралельно із «закручуванням га-йок» по лінії правових актів. Спрощувалася процедура затримання підозрюваних, збільшувалася кількість часу, коли людина може знаходитися під арештом без рішення суду, спрощувалися умови застосування зброї міліцією і т. д. З прийняттям відповідного закону також відкрилась перспектива люстрації для одного мільйона співгромадян [17]. Якщо до тих, хто потрапляє у цю категорію, додати мінімум два-три мільйони членів їхніх сімей, то масштаби ще однієї площини суспільних страхів суттєво розширюються. Згадані та інші суспільні чинники нагнітання соціального страху накладаються один на одного і створюють синергетичний ефект катастрофічної стадії суспільної свідомості.

Про суттєве погіршення загальних настроїв у суспільстві свідчать відповіді на запитання *«Що Ви можете сказати про свій настрій останнім часом?»*. У 2012 р. відчували напруження, роздратованість 29% населення, а ще 8% – страх. Ці настрої відповідали кризовій стадії суспільної свідомості. Коли ж у 2014 р. напруження суспільної свідомості досягло катастрофічної стадії, то роздратованість охопила 41% населення. Страх і тугу відчували 18%. На Донбасі ці показники ще гірші: напруження, роздратованість відчувала половина населення (50%), а страх – майже третина (29%). Можна було б продовжувати наводити приклади показників, які свідчать, що суспільна свідомість українського соціуму влітку 2014 р. перебувала у катастрофічній стадії. Але, на нашу думку, достатньо й наведених.

Таким чином, аналіз суспільної свідомості українського суспільства показав, що вона знаходиться у аберантному стані, який обтяжений тим, що розколота і розщеплена суспільна свідомість увійшла у катастрофічну стадію. В людській історії багато суспільств переживали періоди глибоких системних криз, соціальних катастроф і відповідних їм станів суспільної свідомості. В кульмінаційні моменти в суспільній свідомості одних з них були присутні уявлення про шляхи подолання деструкцій – такі суспільства називають «суспільствами надій», в інших був гострий дефіцит уявлень щодо цього – їх визначають як «суспільства катастроф» [18, с. 37]. У 2014 р. суспільна свідомість в Україні знаходилася в катастрофічній стадії і мала песимістичний відтінок. Їй були притаманні практично всі риси свідомості суспільства катастроф.

Така свідомість негативно впливає як на масову, групову свідомість, так і на свідомість окремої особистості. Чим довше суспільна свідомість буде знаходитись у цьому аберантному стані, тим серйозніші негативні наслідки для всього соціуму можна очікувати, тим тривалішим буде збій соціальної матриці. Сьогодні наше суспільство перебуває в очікуванні визначеності і стабільності. Воно чекає від політичних, економічних, фінансових еліт про-

позицій позитивних, конструктивних суспільних проєктів, здатних вивести суспільство з глибокої і довгострокової кризи. Інакше катастрофічна стадія суспільної свідомості може підштовхнути до повного і незворотного руйнування соціуму. Ця стадія стану суспільної свідомості є останнім попередженням суспільству: або воно знайде у собі розум і сили, щоб виправити глибинний збій у своїй соціальній матриці, або катастрофізм свідомості розгорнеться в катастрофізм буття.

Література

1. Попова І. Буденна свідомість у перехідному суспільстві: симптоми кризи. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 1999. № 1. С. 5–22.
2. Головаха Е. И., Панина Н. В. Социальное безумие. Киев: Абрис, 1994. 168 с.
3. Александер Джеффри. Смыслы социальной жизни: культурсоциологии. Москва: Праксис, 2013. 640 с.
4. Штомпка П. Социальное изменение как травма. (Статья первая). *Социологические исследования*. 2001. № 1. С. 6–16.
5. Шубкин В. Н., Шляпентох В. Э., Ядов В. А. Катастрофическое сознание в современном мире в конце XX века. Москва: МОНФ, 1999. 347 с.
6. Smelser N. The rational and the ambivalent in the social sciences: 1997 – presidential address / *American Sociological Review*. 1998. Vol. 63. No 1. – Цит. за: Здравомыслов А. Г. К вопросу о культуре социологического мышления. *Социологические исследования*. 2008. № 5. С. 4–15.
7. Hegel G. W. F. *Samtliche Werke. Neue Kritische Ausgabe*. Hrsg. Von J. Hoffmeister. Vol. V. S. 359. – Цит. за: Овсянников М. Ф. Гегель. Москва: Мысль, 1971. С. 58–60.
8. Джеймс У. Воля к вере. Москва: Республика, 1997. 431 с.
9. Блейлер Э. Аффективность, внушение, паранойя. Москва: ВИНТИ, 2001. 208 с.
10. *История теоретический социологии: в 4-х т. / отв. ред. и сост. Ю. Н. Давыдов*. Москва: Канон, 2002. Т. 1. 496 с.
11. Бек У. Общество риска: на пути к другому модерну. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. 383 с.
12. Яницкий О. Н. Экологические катастрофы: структурно-функциональный анализ / Институт социологии РАН. *Официальный сайт ИС РАН*. 2013. 258 с. URL: <http://www.isras.ru/publ.html?id=2794>
13. Яворская С. А. Кризис культуры и кризисное сознание в системе социокультурной динамики: автореф. дисс. канд. истор. наук. Саранск, 2006. 20 с.
14. Лапин Н. И. Тяжкие годы России (Перелом истории, кризис, ценности, перспективы). *Мир России*. 1992. Т. 1. № 1. С. 4–37.
15. Айерман Рон. Социальная теория и травма. *Социологическое обозрение*. 2013. Т. 12. № 1. С. 121–138.

16. Толковый словарь обществоведческих терминов / Н. Е. Яценко. Санкт-Петербург: Лань, 1999. 524 с. URL: http://www.slovarnik.ru/html_tsot/social5n3y-qok.html

17. «Под люстрацию подпадает около миллиона чиновников и правоохранителей» – Яценюк. URL: <http://www.unian.net/politics/985922-pod-lyustratsiyu-podpadaet-okolo-milliona-chinovnikov-i-pravoohraniteley-yatsenyuk.html>

18. Зубкова Е. Ю. Общественные настроения в послевоенной России. 1945–1953 гг.: автореф. дисс. ... докт. истор. наук. Москва, 2000. 40 с.

Розділ 13. ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ

Тема демократії актуалізувалася в українському суспільстві ще з часів горбачовської перебудови. Разом з нею активно обговорювалися й інші теми. Головними цінностями, щодо яких склався базисний консенсус української еліти різних ідеологічних і політичних спрямувань на початку 90-х років минулого століття, були роззброєння, мир, всебічне міжнародне співробітництво, суверенітет, національне відродження, демократія, багатопартійність, правова держава, соціальна справедливість, права людини, гуманізм, гласність.

Їх розуміння ґрунтувалося на ряді міжнародних документів, які були в той час у всіх на слуху, вони становили дискурс політичних еліт і інтелігенції. Що ж це були за документи? Назвемо найголовніші з них: Загальна декларація прав людини, 1948 р.; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, 1966 р.; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, 1966 р.; Заключний акт Ради з безпеки і співробітництва в Європі, 1975 р.; Паризька хартія для нової Європи, 1990 р. Центральною думкою всіх згаданих документів була ідея поглиблення і поширення демократії як в окремих країнах, так і в міжнародному співтоваристві.

У даному розділі увага буде зосереджена на темі демократії. Оскільки ця тема дуже широка і є предметом дослідження багатьох дисциплін, то аналіз зосередимо на її соціологічному аспекті, а саме: як сприймалась українським суспільством, соціальними групами ідея демократії наприкінці 1980-х років і протягом років незалежності, які проблеми запровадження і розвитку демократії, на думку громадян, існують сьогодні в суспільстві. І головне, у чому ж полягає збій соціальної матриці, який проявляється у тому, що в багатьох аспектах становлення демократії у нашій країні глибоко укорінилися процеси, які за демократичною риторикою, насправді, викривляють сенс демократії.

Розпочнемо аналіз з років горбачовської перебудови. У той час у суспільство було вкинуто гасло демократизації суспільно-політичного життя. Воно було підхоплене різними верствами суспільства і швидко поширювалось у суспільній свідомості. Найбільш помітними кроками, які були зроблені у цьому напрямі, було запровадження гласності у громадському житті та проведення виборів на альтернативній основі. У той час людей приваблювали слова тексту Паризької хартії 1990 р.: «Демократія є найкращою гарантією свободи вираження своєї думки, терпимості по відношенню до всіх груп у суспільстві і рівності можливостей для кожної людини» [1].

Після проголошення незалежності Україною в суспільстві почали активно впроваджуватись інститути демократії: заснування десятків політичних партій та громадських організацій, регулярні вибори на всіх рівнях влади, право на вільний виїзд із країни, поява засобів масової інформації різного

ідеологічного спрямування тощо. Подальша доля кожного із інститутів демократії складалася по-різному. Багато з них з різних причин не витримали випробування часом. Але увесь цей період демократія залишалася високою цінністю переважної більшості членів суспільства. Вони й сьогодні вважають, що дуже важливо, щоб наша країна рухалась демократичним шляхом. На прохання оцінити ступінь важливості особисто для респондента демократичного розвитку країни у нашому моніторингу були отримані такі результати: рух країни у такому напрямі є дуже важливим і скоріше важливим для 75,5% з них. Зовсім не важливим і скоріше не важливим він є для 7,7% опитаних.

З певними застереженнями можна стверджувати, що за ці роки українське суспільство досягло деяких успіхів у розвитку демократії. Проте на повірку цей феномен виявився не таким простим, як здавалося тридцять років тому. Сам факт періодичного проведення виборів ще не означає утвердження у суспільстві та державі істинної демократії. Це може бути видимістю, фікцією прояву демократії. Як переконалися громадяни на власному досвіді, у процесі виборів може бути так багато порушень, різного роду обману, маніпуляцій, тиску, що їх результати спотворюють дійсне волевиявлення виборців. Коли порушень на виборах буває дуже багато і якщо вони повторюються, то у людей формується недовіра, скепсис до цього інституту демократії. Про це свідчать позиції респондентів щодо твердження: «Я не сподіваюсь на вибори, тому що не вірю, що від їх результатів зміниться моє життя». З цим твердженням повністю згодні або скоріше згодні 64% респондентів, а не згодні 19%.

Механізми демократії спираються на принцип, що громадянину надається можливість особистого вибору проекту майбутнього з-поміж тих, які їм пропонують політичні партії чи конкретні політики. У теорії про демократію говориться, що той, хто запропонував хибний шлях, неефективну модель розвитку суспільства, той, хто не виконує обіцянки, дані виборцям, поплатиться політично – його більше не оберуть. Стверджується, що це один із механізмів підзвітності політиків, партій, уряду, президента народові.

А тепер накладемо це гасло на сучасні українські реалії. Чи існують у нашому політичному житті дійсні звіти політиків і партій? Чи спроможні виборці відкликати помилково обраного депутата? Практика переконує, що насправді цього не відбувається, що в реальному житті все набагато складніше. Вина за це лягає як на владу, політиків, так і на громадян. Адже політики тоді маніпулюють думками громадян, коли останні їм це дозволяють. Тому дуже важливо, щоб у громадській свідомості була сформована загальноприйнята думка, що за свій вибір несе повну відповідальність сам громадя-

нин. Адже від його конкретного голосу залежить, куди ми йдемо, якою буде держава, яким буде суспільство.

Без соціальної і політичної відповідальності, активності громадян неможливе існування повноцінного демократичного суспільства. Викликає стурбованість те, що громадяни стають все більш байдужими і песимістичними щодо громадських справ. Люди втомилися від пустопорожньої балаканини, брехні. Вони переживають відчуження від влади, правлячого режиму, багатьох соціальних вад. Водночас цей стан люди переживають і як відчуження від суспільства. На запитання *«Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ у цілому в Україні?»*, за результатами нашого моніторингового дослідження, у 2017 р. тільки 34% опитаних відповіли, що несуть повну або часткову відповідальність, а 57% сказали, що взагалі не несуть ніякої відповідальності за стан справ у країні.

Більшість громадян безініціативні, не проявляють бажання брати участь у роботі будь-яких громадських, неурядових організацій. Про своє членство в політичних партіях заявляє 1% опитаних, у суспільно-політичних рухах – 1%, у спортивних клубах і товариствах – 3%, у молодіжних організаціях – 1%, у клубах за інтересами – 2 % тощо. Проте 82% респондентів відповіли, що вони не належать до жодної з громадських, політичних організацій. Переважна більшість населення демократію розглядає лише як політичне представництво і не проявляє інтересу до безпосередньої демократії. Але такий рівень свідомості свідчить про нерозвинені, спрощені, примітивні уявлення про демократію. Такий стан політичної свідомості відкриває широкий простір для політичного маніпулювання масами.

У країні не сформувалось громадянське суспільство, у її населення не сформувались громадянські якості. Поки що люди готові проявляти разову, точкову активність. Наприклад, доволі велика частка населення бере участь у виборах до центральних і місцевих органів. Але якщо взяти інститут виборності як масштабний інститут демократії, то, на жаль, доводиться констатувати, що у виборців не виробилась потреба в регулярному, постійному громадському контролі за тими, кого вони обрали. Хоча саме явище неконтрольованості з боку громадськості дій влади населення усвідомлює. На запитання *«Якою мірою в Україні забезпечується контроль органів законодавчої та виконавчої влади громадянами?»* 83% опитаних відповіли, що недостатньо.

У цій точці розвитку процес демократії в багатьох напрямках суспільного життя якраз і спинився. Тобто громадяни добре розуміють, що не контролюють владу, але з різних причин і не намагаються цього зробити. Поки що люди заявляють про свою безпомічність вплинути на владу, про те, що від них нічого не залежить, виявляють свою дезорієнтованість у суспільних справах. Із судженням, що «шляхом голосування ми обираємо владу, ну а

далі від нас вже нічого не залежить», повністю згодні й скоріше згодні 62% опитаних. Різною мірою незгодний лише кожний п'ятий (20%) респондент.

До того ж, якщо новий етап української історії починався як суспільний консенсус, злагода основних соціальних груп щодо майбутнього країни, то нині на тлі обмеженого розуміння населенням демократії робляться намагання реалізувати проект еліт, а ще точніше – здійснити проект олігархів. Тепер інтереси і думка переважної більшості громадян уже нікого не цікавлять. В умовах розгубленості і роз'єднаності мас купка мільярдерів діє цинічно і нахабно, навіть особливо й не маскуючи своїх дій демократичними гаслами. Проте історична практика свідчить, що проект олігархів не має перспективи, він все одно приречений на невдачу. Без широкої соціальної бази демократія існувати не може.

Абсолютна більшість людей не можуть зрозуміти і з'ясувати для себе причини, що привели кожного з них, їхні сім'ї та суспільство в цілому до такого жалюгідного стану. В обстановці політичної нестабільності, частій зміни складу урядів вони вже не пам'ятають тих, хто їм обіцяв золоті гори, вони не пов'язують своє нинішнє злиденне існування з певною політичною силою, що призвела до цього, оскільки калейдоскоп змін тих симулякрів, які себе проголошували політичними партіями і давали привабливі обіцянки, настільки стрімкий, що люди заплутались у назвах партій, прізвищах політиків, обличчях депутатів.

Поглиблюється соціальне відчуження основної маси людей від влади, від держави. У більшості формується загальний негативний образ влади, яка протистоїть пересічним громадянам. Таку владу вони уявляють не як партнера у розв'язанні проблем, а як безіменну потужну силу, що ігнорує будь-які ініціативи знизу, може нав'язати людям будь-яке рішення. У цих суспільних умовах люди втрачають надію на те, що своєю громадською активністю, діями можуть чогось досягти, втрачають віру в те, що вони можуть впливати на рішення влади, обстоювати свої права. Із твердженням *«Немає сенсу боротися за свої права, якщо влада своїми діями їх ігнорує»* повністю згодні й скоріше згодні дещо більше половини опитаних (50,3%), а не згодні – 30,5%.

Дещо по-іншому атмосфера соціальної безнадії, громадянської пасивності передається у відповідях респондентів й на ще одне, близьке до попереднього, запитання. У ньому конкретизується рівень державних органів, на які може або не може вплинути громадянин. На запитання *«Якби уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?»* 59% опитаних відповіли, що нічого не змогли б зробити. І лише 12% респондентів вважають, що вони змогли б щось зробити.

Громадяни дещо більше впевнені у своїх силах у протистоянні з місцевою владою. У цьому разі 22% респондентів висловились, що змогли б щось зробити у разі утиску їхніх законних прав та інтересів з боку місцевої влади.

Але навіть на цьому рівні 45% громадян вважають, що нічого не змогли б зробити щодо захисту свої прав та інтересів.

Безліч різноманітних прожектів, утопій, пустопорожніх обіцянок, що пропонували за роки незалежності політики з різних ідеологічних і політичних флангів, аж ніяк позитивно не вплинули на стан справ у суспільстві. Значна частина людей переживає розчарування щодо політичних сил, які закликають йти одні шляхом соціалізму, інші – капіталістичним шляхом розвитку. Прихильників соціалізму підтримують 14%, а прихильників капіталізму – 13%. Проте 32% не підтримують ні тих, ні тих. А ще 23% своєрідно підтримують і тих, і тих, аби лише не конфліктували.

Причин стану суспільної пасивності, розгубленості, втрати довіри до державних інститутів існує багато. Тут проявляються як історично зумовлені фактори, так і ті, що є продуктом новітнього українського суспільства. З одного боку, наявна традиційна нерозвиненість політичної свідомості населення, відчуженість його від політичних процесів, поширена в суспільстві упередженість щодо політичної діяльності, страхи минулого, що живуть у пам'яті багатьох сімей, щодо трагічних наслідків політичної діяльності їхніх родичів тощо. А з другого боку, переплетення, злиття влади і бізнесу, що подається як політична діяльність, деформували уявлення населення про політику і сформували у людей відразу до неї. До цього слід додати такі характерні явища для української політики, як підкупи, зрада, лицемірство, підступність, брехня тощо. В таких суспільних умовах гальмується процес формування у населення, окремих його груп, політичних ідеалів, цінностей, установок. Політична свідомість суспільства постає доволі розмитою, розпливчастою, нестійкою.

У нашому дослідженні встановлено, що більш-менш чітка власна політична позиція сформувалася лише у 48% громадян, тобто менше ніж у половини. Зокрема, лівої орієнтації (комуністичної, соціалістичної, соціал-демократичної) дотримуються 23% опитаних, центристської (ліберальної, зелені) – 5%, правої (християнсько-демократичної, національно-демократичної, націоналістичної) – 20%.

А інша половина суспільства залишається поза процесом політичної самоідентифікації. Причина цього полягає у тому, що політико-ідеологічні диспозиції особистості є складним феноменом, який не зводиться тільки до її самоідентифікації з певною існуючою політичною партією чи громадським рухом. Цей вибір є наслідком того, що свій вибір людина здійснює на основі політичних цінностей, які засвоїла і поділяє. Вже сам факт того, що у громадян існують політичні цінності і установки, суттєво ускладнює ситуацію в суспільстві, оскільки особистість серед існуючих політичних організацій може не знайти таку, яка б виражала її політичні цінності. У такому разі людину може не приваблювати жодна із існуючих у суспільстві політичних організацій. Проте складності цим не закінчуються. Адже існує ще части-

на громадян, які принципово не цікавляться політикою, вони самовиключаються із цієї сфери. Крім того, чимало людей з різних причин не можуть осягнути сенс того, що відбувається у політиці.

Як розподіляється ця частина політично незаангажованих громадян, свідчать дані моніторингу. 52% громадян з різних причин заявляють про свою політичну невизначеність. Із них 14% відповіли, що жодна із згаданих в анкеті політичних течій не є близькою до їх поглядів, 14% повідомили, що ще не визначилися у цьому питанні, а 23% взагалі ухиляються від того, щоб зайняти певну політичну позицію, посилаючись на те, що вони не розуміють у цих течіях.

Ситуація ще більше заплутується від того, що декларування респондентами своєї прихильності до певних політичних течій ніяк не свідчить про їх усталену політичну позицію. Поширеним є таке явище, коли людина заявляє про свою прихильність до однієї політичної течії, а голосує за представників інших політичних спрямувань. До прикладу, ми проаналізували результати опитування 2016 р. щодо того, як збігається декларована респондентами близькість до певної політичної течії і вибору партії за умовного голосування до Верховної Ради у найближчу неділю. Аналіз засвідчив, що якби вибори відбулися у червні 2016 р., то, наприклад, 18% прихильників соціалістичної орієнтації проголосували б за Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», 16% – за «Опозиційний блок», а 13% – за Радикальну партію. Можливо, у даному випадку далися взнаки такі явища, як спекуляція правих партій на соціалістичних гаслах у передвиборних програмах і риторичі лідерів.

Однак загалом запитання, чому у виборців розбігаються політико-ідеологічні прихильності з реальним голосуванням, доволі складне. Чому так голосують виборці? Мотивів їх голосування може бути декілька – лідер, керівництво або і вся партія, що належить до сповідуваної виборцем політичної течії, відійшли від основних принципів останньої; більша довіра до лідера партії, що належить до іншої, ніж та, прихильником якої є виборець, політичної течії; бажання приходу до влади «твердої» руки переважило у виборця його політичні уподобання; інші мотиви.

Проте ці пояснення є надто раціоналістичними і жорстко логічно обґрунтованими. Насправді ж, на рівні повсякденних суспільних відносин у свідомості особистості нашого сучасника існує маса суперечностей. До того ж людина часто вчиняє під впливом почуттів і емоцій. Тому через призму дослідника свідомість багатьох наших співвітчизників видається такою ж, як і у пацієнтів лауреата Нобелівської премії, нейропсихолога Роджера Сперрі. Вчений проводив експерименти з перерізанням мозолистого тіла мозку людини, що з'єднує праву і ліву півкулі. Після операції у пацієнтів в одному тілі існували дві незалежні особистості – одна у лівій, а друга – у правій півкулі мозку, які не конфліктували між собою і навіть не уявляли про існування одна одної. Щось подібне сьогодні набуло поширення серед наших

співвітчизників у сфері політики – у їхній свідомості одночасно поєднуються несумісні уявлення та настанови.

Для того, щоб глибше розібратись у цьому явищі, необхідні додаткові дослідження, насамперед вивчення його якісними соціологічними методами. У нашому дослідженні ми обмежилися лише тим, що привернули увагу ще до однієї проблеми, яка існує у процесах формування структури політичної системи нашого суспільства.

Отже, наразі стан суспільної свідомості українського соціуму дуже напружений, складний і вкрай суперечливий. Люди втратили віру не тільки в ідеологічні доктрини чи обіцянки політиків. Недотримання державою її обов'язків, неможливість громадянами захистити свої права у судах, втрата ними банківських вкладів, масові афери з житлом, коли люди залишаються без грошей і без житла, призвели до втрати віри більшості людей у будь-які авторитети – у закон, державу, уряд, політичні доктрини тощо. Про такі настрої в суспільстві свідчать дані нашого емпіричного опитування. 76% респондентів погоджуються з думкою, що «проблема зараз у тому, що більшість людей взагалі ні в що не вірять». Такі відповіді свідчать, що суспільство переживає смугу тотальної недовіри.

На жаль, втрачена не тільки віра в будь-які авторитети, а й довіра громадян до ключових інститутів держави. Так, у 2017 р. уряду довіряли лише 7%, Верховній Раді – 5%, Президенту – 11%, прокуратурі – 9%, судам – 8%. Із цього ряду державних інститутів найбільший рівень довіри до армії – 46%. А взагалі, максимальний рівень довіри в суспільстві сьогодні у волонтерів – 56% і у церкви – 51%.

Мабуть, найбільша загроза суспільству полягає у тому, що люди втратили довіру один до одного. Значна частина людей різною мірою не довіряють іншим людям. На запитання *«Оцініть, як часто було характерним для вас останнім часом відчуття, що більшості людей не можна довіряти»* у 2016 р. лише 19% відповіли, що в них ніколи не було такого відчуття. Всі інші зазначили так: зрідка – 46%, періодично – 27%, майже постійно – 9%.

А це означає, що будь-які проекти щодо виходу країни із кризи, піднесення економіки, збереження суверенітету держави, зміцнення суспільної єдності тощо у таких обставинах не можуть бути реалізовані. Адже в кожній зі згаданих сфер можна домогтись позитивного результату за наявності довіри учасників процесу один до одного. Таким чином, сьогодні стан суспільної свідомості українського соціуму характеризують політична і соціальна дезорієнтованість, розмитість ідеологічних цінностей, розхитаність групових норм, всеохопна недовіра, розгубленість, страх і втрата моральних орієнтирів.

Чвертьвікова соціальна нестабільність, системна криза, невизначеність майбутнього країни зруйнували у людей світоглядні, політичні, ідеологічні орієнтири. Перед Україною постав історичний виклик формування устале-

ного і стабільного суспільства, зрозумілого й передбачуваного соціального організму. Нездатність соціуму дати конструктивну відповідь на цей виклик може призвести до того, що його елементи будуть інтегровані у більш потужні світові соціальні системи. Розробка і реалізація доленосної стратегії розвитку має передбачати як дії потужних внутрішніх деструктивних процесів, так і глобалістичних процесів, що вже широко розгорнулися в повсякденних практиках, незважаючи на суспільну кризу та нестабільність. У суспільство вже глибоко увійшли і закріпились цінності суспільства споживання, попри його бідність і сильну соціальну поляризацію. З цієї причини, можливо, у суспільній свідомості українського соціуму вже не сформується класична структура політичної свідомості з більш-менш чіткими ідеологічними і політичними установками, що була типовою для західноєвропейських суспільств у XX ст. Класична демократія ґрунтувалася на багатопартійності і парламентаризмі. Обидва ці інститути почали відроджуватися й у нашій новітній історії. Проте час їх становлення збігся з часом початку розпартійнення, зниження громадської ролі партій, кризи парламентської демократії на Заході. У консьюмеристських суспільствах цінності споживання домінують над політичними і моральними цінностями. Інститути демократії, якими вони були у XVII–XIX ст., перероджуються і зникають. Про це дедалі більше пишуть західні вчені та публіцисти [2–5].

Посилення цієї тенденції у світі, можливо, приведе до становлення демократії нового типу, нового вигляду. У будь-якому разі ці тренди свідчать, що час чітко структурованих у політичному сенсі суспільств уже минув, а, значить, цю проблему не слід залишати поза увагою. Як розвиватимуться згадані процеси на наших теренах, поки що сказати важко. Хоча зрозуміло, що в нас на їхнє розгортання суттєво позначаються особливості становлення демократії в новітній українській історії. Ця особливість полягає у тому, що інститут багатопартійності за роки незалежності міцно не закріпився. Адже партії склалися не як добровільні об'єднання громадян, що поділяють певні ідеологічні та політичні цінності, а переважно як бізнес-проекти окремих олігархів або як нічого не значущі гуртки, що складаються з декількох десятків людей, які гаряче прагнули самоствердитися у публічній сфері і нікого, крім самих себе, не презентували. Тому партійна система – як велетенський камуфляж, що прикриває істинні цілі олігархічних груп.

Усього в країні на початок 2018 р. було офіційно зареєстровано 354 партії [6]. Зрозуміло, що переважну більшість їх ніхто в суспільстві не знає. Цей факт принижує суспільну значущість партій і негативно впливає на престиж даного політичного інституту в соціумі. У таких обставинах політичні партії втратили повагу і авторитет у громадян. Люди в них розчарувалися і їм не довіряють. Лише 5% опитаних довіряють політичним партіям, а 75,5% не довіряють.

У суспільстві сформувалась усталена думка, що партії – це несолідні

і ненадійні утворення, яким не можна доручати ніяких важливих державних і суспільних справ. На запитання *«Чи є серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу»* у 2016 р. 57% респондентів відповіли негативно. І лише 18% респондентів вважають, що такі партії в країні є. Політичні струси, які відбулися в країні протягом останніх років, не додали авторитету політичним партіям. Якщо у 2013 р. 45% респондентів не бачили політичних партій, здатних ефективно управляти країною, то у 2014-му, одразу після бурхливих подій на Майдані – 44%, у 2015 р. – 48% і, як ми уже зазначали, у 2016 р. розчарованих у здатності партій ефективно управляти ще більше зросло – аж до 57%.

У цих умовах у суспільстві посилюється на таке явище, як масове відторгнення громадянами інституту багатопартійності. Воно проявляється у тому, що існує значна частка громадян, які вважають, що Україні не потрібна багатопартійна система. Динаміка громадської думки з цього питання така. Оскільки на початку 1990-х років тема багатопартійності жваво обговорювалася в суспільстві, йшов процес формування нових політичних партій, то у 1994 р., коли вперше у нашому моніторингу було поставлено запитання *«Чи потрібна, на Вашу думку, Україні багатопартійна система?»*, ствердно на нього відповіли 34% респондентів, а протилежну думку висловили 30% опитаних. Тобто в суспільстві була відносна більшість прибічників багатопартійності. Але потім кількість прихильників багатопартійності зменшувалася і на початку 2000-х років їх кількість дорівнювала 23–24%. У ці ж роки кількість респондентів, які вважали багатопартійність не потрібною для України, зростала в окремі роки до 51%. У нульові роки кількість противників багатопартійності коливалась у межах 45–46%. У десяти роки нового століття кількість респондентів цієї групи коливалось навколо відмітки 40%. Нарешті, у 2016 р. вона становила 45%, а прихильників багатопартійності було 27%.

Отже, частка прибічників багатопартійності в усі роки незалежності була меншою порівняно з тими, хто вважав її непотрібною. Лише один раз, у 1994 р., було зафіксовано відносну більшість прибічників багатопартійності. В усі інші роки в суспільстві переважала група противників багатопартійності. Це співвідношення зберігається і на сьогодні.

І хоча формально багатопартійність у нас у країні існує, проте в умовах затяжної, багаторічної системної кризи в суспільстві стали набувати популярності думки, що державу можна врятувати лише за умови концентрації влади в одних руках, у руках сильного лідера. Сьогодні 62,5% респондентів згодні з думкою, що *«декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії»*. Думку цієї великої групи громадян концентровано висловила в ексклюзивному інтерв'ю «Німецькій хвилі» народний депутат України Надія Савченко: *«...на жаль, не можна змінити нічого низу. Щоб змінити повноваження, структуру країни, перезапустити*

закони, щоб вони діяли для людей, побороти корупцію – треба стати диктатором, який тримає все у своїх руках. Для того, щоб повернути цю владу народу і зробити один раз все правильно» [7].

По-різному можна ставитися як до автора цього висловлювання, так і до самої ідеї, але не можна не звертати уваги на те, що таку думку поділяє більшість населення. І що особливо вражає і тривожить, так це те, що людей, не згодних з такою думкою, у суспільстві у два з половиною рази менше, ніж її прихильників – усього лише 24%. До речі, це приблизно стільки ж, скільки респондентів відповіли, що, на їхню думку, нині люди найбільше бояться встановлення диктатури в країні – 20%.

Підтвердженням популярності ідеї про концентрацію влади в одних руках є і відповіді респондентів на запитання, якою має бути роль Президента в Україні. Найбільше респондентів вважають, що Президент має брати на себе всю повноту відповідальності за стан справ у країні, за її позицію в системі міжнародних відносин. Ще одним проявом існуючих у суспільстві сприятливих умов для формування авторитаризму, на нашу думку, є те, що виборці під час голосування віддають перевагу не цінностям, які декларують у своїх програмах партії, а їх лідерам. У цьому проявляється схильність наших громадян шукати сильного лідера, який би розв'язав усі їхні проблеми.

Таким чином, у суспільній свідомості існує доволі потужний запит на «сильну руку». Проте ми б зробили серйозну помилку, якби на цьому поставили крапку. Справа в тому, що ця думка суперечить іншій поширеній думці, що в суспільстві нині немає авторитетного політичного лідера, якому можна було б без вагань передати правління державою, у якому громадяни були б впевнені, що він зможе успішно управляти країною. На запитання *«Чи є сьогодні в Україні політичні лідери, які могли б ефективно керувати країною?»* 59% опитаних відповіли, що немає, і тільки 19% бачать таких людей.

Отже, сьогодні політична свідомість у суспільстві структурована слабко, або майже зовсім не структурована, а суспільна свідомість у цілому включає в себе суперечливі, непоєднані речі. На перший погляд може здатися, що в цих умовах на суспільну свідомість ніщо не впливає, що зовсім втрачені ідеологічні впливи на населення. Насправді, у суспільстві все значно складніше.

Ідеологічні і політичні цінності, тим не менш, як і в минулому столітті, продовжують існувати. Однак спосіб їх існування та методи їх внесення у свідомість громадян суттєво змінилися. Головними і найбільш ефективними «впроваджувачами» політичних та ідеологічних ідей сьогодні на відміну від минулого століття є не партії, а вся вертикаль системи освіти та ЗМІ. Словенський соціальний філософ Славој Жижек говорить про те, що сучасне суспільство цинічне і прагматичне, а його члени, будучи обізнаними про ідеології, проте, діють відповідним чином, тобто цинічно і прагматично. Тому сучасне суспільство називають «постідеологічним». Утім, каже філософ, це

тільки ілюзія подолання ідеології. Остання нікуди не поділася. Навіть якщо індивід і ставиться цинічно до видимої частини, то її фундаментальний рівень, який він називає «ідеологічним фантазмом», все одно тримає суспільство у своїй владі [8]. Для нашого суспільства цей висновок майже очевидний. Адже на 95% ЗМІ належать олігархам, які можуть дозволити своїм підконтрольним медіа певні дрібні вільності. Але вони строго сліdkують, щоб у них не було відхилення від «ідеологічного фантазму».

За ці роки суспільство переконалося, що інститути демократії в наших умовах можуть зростись з правовим цинізмом: адже дійшло до того, що сам законодавчий орган попирає закони і маніпулює ними. Ви чули в останні роки в парламенті глибокі, змістовні дискусії, у яких би були представлені різні точки зору, що існують у суспільстві з певного доленосного для суспільства питання? Нині все робиться швидко, нахраписто, цинічно. По суті, без обговорення законопроект ставиться на голосування одразу в двох читаннях. Але навіть, якщо одразу не вдається проголосувати, то всупереч регламенту, здоровому глузду, вже не говорячи про логіку права, законопроект ставиться на голосування стільки разів, поки не буде отримано позитивного результату. Або згадайте ганебне засідання Верховної Ради з обрання Генерального прокурора. Такого ще не бачили навіть в українському парламенті – за півгодини депутати змінили закон, обрали прокурора, тут же документ був підписаний президентом, а через п'ятнадцять хвилин уже вийшла парламентська газета і закон вступив в дію. По формі зроблено все правильно, а по суті – це знуцання над правом і демократією.

Демократія – це не тільки і не стільки закони та владні інститути. Демократія – це процес становлення нових соціальних відносин, що ґрунтуються як на новій системі правопорядку, так і на новому рівні політичної культури громадян, на новій системі моральних взаємовідносин, і формування нових моральних якостей у всіх учасників процесу. На жаль, ми живемо в умовах, коли деградує суспільна мораль, розмиваються межі морального й аморального, аморального і злочинного, повсякденно-побутового і девіантного. Публічні ганебні вчинки і поведінка як окремих осіб, так і груп поширюються в суспільстві, вони баналізуються, до них звикають. На такі деформовані й розмиті з точки зору моралі та закону форми поведінки немає реакції так званої освіченої громади.

Більше того, вони легітимуються в суспільній свідомості, ЗМІ їх ідентифікують за допомогою нейтральних або навіть позитивних термінів. Ось один приклад, як подається матеріал в інтернет-газеті про події під Верховною Радою у жовтні 2017 р., коли представники партії «Свобода» та «Національного корпусу» прийшли протестувати проти президентського законопроекту про продовження дії закону щодо особливого порядку місцевого самоврядування в окремих регіонах Донецької та Луганської областей: «Пізніше, після закриття роботи парламенту *активісти почали запалювати димові шашки*

і вигукувати «Слава Україні». Силовики вдягнули протигази. Конфліктів не було» (виділено нами. – М. Ш.) [9]. У таких умовах, на тлі відповідної соціально-психологічної атмосфери послаблюються інститути державної влади. Наприклад, з одного боку, правоохоронці знаходяться під тиском ЗМІ і проявляють пасивність навіть тоді, коли відбувається відверте порушення закону, оскільки побоюються, щоб їх не звинуватили в порушенні права громадян на протести, у тиску на громадських активістів, а з другого – і керівництво МВС не переймається тим, наскільки законним є підпалювання спецзасобів під єдиним законодавчим органом країни, наскільки це відповідає нормам цивілізованих країн.

Для того, щоб працювали інститути демократії, у суспільстві необхідні відповідні соціокультурні передумови. До таких належить багато характеристик суспільства: рівень громадянської відповідальності населення, моральна атмосфера суспільства і рівень моральності, активність громадян. У кожному сучасному суспільстві є такі якості, але соціуми відрізняються рівнем їхньої розвиненості. Важко визначити, якими одиницями можна виміряти ці рівні. Можна тільки емпірично констатувати факт їх розвитку. Наприклад, у березні-квітні 2018 р. в Іспанії вибухнув скандал, пов'язаний з тим, що глава регіону Мадрид Христина Сіфуентес кілька років тому незаконно отримала магістерський диплом [10]. Результатом скандалу стала відставка Сіфуентес. Політичні наслідки цього скандалу були настільки сильні, що стали однією з останніх крапель, які призвели до відставки уряду Маріано Рахоя. Всі, хто прямо або побічно був причетний до цієї події, прекрасно розуміли, що суспільство вкрай строго засуджує подібні аморальні проступки, що спроба врятувати главу Мадридського округу вплинула б на престиж Народної партії Іспанії, до якої вона належала. Громадська думка в Іспанії з таких питань єдина – подібне терпіти не можна. Добре розуміла це й інша сторона – керівництво партії, її рядові члени, вся політична еліта. Для того, щоб врятувати репутацію партії, її керівництво та її активісти зробили радикальний крок – погодилися з тим, щоб пішов у відставку прем'єр-міністр М. Рахой. Тобто в сучасному іспанському суспільстві рівень моральної атмосфери такий, що навіть такий проступок, як підробка дисертації представником політичної еліти, призводить до відставки уряду.

І такі приклади можна було б продовжувати. Подібні казуси траплялися в Німеччині, Чехії, інших країнах ЄС. У всіх суспільствах з таких питань існував консенсус, була традиція, політична воля, відповідальність, що забезпечують неприпустимість подібної поведінки.

Подібна ситуація склалася кілька років тому і в українському суспільстві. Був виявлений відвертий плагіат у докторській дисертації дружини віце-прем'єр міністра. Причому не просто віце-прем'єра, але саме того, який курує гуманітарний напрям роботи уряду, в тому числі питання науки та освіти. І які наслідки скандалу у нас? Замість відставки високопосадовця або

хоча б позбавлення докторського ступеня його дружини, суспільство побачило погіршення ситуації з цього питання. Був підключений адміністративний ресурс, впроваджено цілу низку заходів, спрямованих на те, щоб довести те, чого не можна довести – в дисертації плагіату немає. Не було й ніякого засудження даного проступку ні з боку політичної партії, яку представляє віце-прем'єр міністр, ні осуду з боку політичних опонентів. А спроби частини вчених через ЗМІ засудити кричущий вчинок потонули у вирі інших публічних скандалів.

Головне у процесі укорінення демократії – це зміцнення в повсякденній практиці звички слідувати закону, перетворення її на усталену традицію. Реально українське суспільство продемонструвало кілька разів, що воно поки що опанувало лише найпростішим видом демократії – вуличною демократією. Мобілізовані за допомогою сучасних засобів комунікації на вулиці з протестом здатні одночасно вийти сотні тисяч громадян. Вони можуть скинути будь-який владний режим. На жаль, як це не гірко визнавати, далі вуличної демократії суспільство не пішло. Воно поки що не здатне втілити в життя й утримати змістовну демократію – як розгорнуту систему повсякденно діючих законів, підзаконних актів, державних органів і організацій громадянського суспільства. З цієї причини після революційного сплеску владу привласнюють пройдисвіти.

На жаль, суспільство, нація, вкотре потрапляє в ситуацію, яку жорстко і без зайвої дипломатії оцінив класик. «Нації, як і жінці, не прощається хвилина помилки, коли перший зустрічний авантюрист може здійснити над нею насильство» [11, с. 124]. З нашою нацією в останні два з половиною десятиліття подібне траплялося вже не один раз. Проте ця проблема не зводиться тільки до того, кого виборці обрали на найвищі посади. Влада не обмежується президентом, парламентом і урядом.

Більшість громадян стикається з тією владою, яка сьогодні керує в міністерствах, відомствах, державних органах і в органах самоврядування на місцях. І ось тут виявляється, що вулична демократія у багатьох випадках призвела до охлократії. Останнім часом у дискурсі суспільної свідомості часто використовується поняття гібридних утворень. Цей термін можна використати і до того режиму, який сьогодні вершить владу. Адже влада – це не тільки державні інститути. Влада – це здатність нав'язувати свою волю або впливати на поведінку інших людей, навіть якщо вони з цим не згодні, навіть усупереч їх опору. Цей вплив ґрунтується на насиллі, помсті, провокаціях тощо. Так от, у нас сьогодні діє владний гібрид – державних інститутів і туманних з точки зору права об'єднань, членів яких називають активістами. Часом буває незрозуміло, хто ж насправді має більші повноваження – державні чиновники або навіть судді чи «активісти». В останні три роки ох-

лократія проявляється у тому, що в діяльності державних органів часто гору над законом бере революційна доцільність.

Низький життєвий рівень переважної більшості населення, чехарда з органами державної влади і місцевого самоврядування, результатом чого є повна беззахисність перед свавіллям чиновників, повна втрата довіри населення до судів та правоохоронних органів, розмиті уявлення про майбутнє формують у громадян невдоволеність у тому, як у країні розвивається демократія. Лише 13% респондентів відповіли, що вони скоріше задоволені й повністю задоволені тим, як розвивається демократія в нашій країні. Проте протилежної думки дотримуються 67% питаних. Це дані, які показують думку всього населення. Однак можуть сказати, що це «середня температура по лікарні», а молодь сприймає все по-іншому, ніж старше покоління (і, до речі, у нас є багато авторів, які дуже полюбують протиставляти вікові групи, всіляко принижуючи старше покоління як «неправильне»). Однак аналіз свідчить, що за рівнем невдоволеності розвитком демократії вікові групи майже не відрізняються. Невдоволених розвитком демократії в країні серед вікових груп 18–29 років – 66%, 30–39 років – 64%, 40–49 років – 67%, 50–59 років – 69%, 60–69 років – 72%, понад 70 років – 66%.

Це дуже серйозна і сувор оцінка громадянами результатів демократизації за роки незалежності. Вона змушує задуматись над тією ціною, яку платить народ за підтримку привабливих, але доволі абстрактних ідей. Як ми переконалися, громадяни не згодні платити ту ціну за розвиток демократії і проведення реформ, яку вони платять. Тому можновладці і олігархічні групи, що стоять за ними, для виправдання псевдореформ використовують старий, перевірений демагогічний прийом: нам зараз важко, але зате хоча б наші діти поживуть!

Що ж це за «пояснювальна» модель? Це спосіб маніпулювання громадською думкою, який експлуатує психологічний феномен любові до дітей. Спекуючи на цьому благородному почутті, володарі людських доль приховують соціальний зміст зворотного боку цієї хитрої моделі. А він полягає в тому, що, у крайньому разі, два покоління нинішнього населення перетворилися на жертвний матеріал. Як же швидко люди забувають свою історію! Адже тема жертвування поколіннями заради побудови нового суспільства ще не так давно у нас гаряче обговорювалась. Тоді жорсткій критиці була піддана ідея жертвування нині сущими поколіннями заради майбутніх. Суспільство винесло тій ідеї суворий вирок. Однак минуло небагато часу, як вона у новій обгортці впливля знову. Старою формулою намагаються приховати закладені в ній для суспільства на довгі роки, а то й десятиліття такі жорсткі соціальні вади, як низький життєвий рівень і безробіття, недо-

ступна медицина і житло, високий рівень злочинності й екологічні загрози та інші вади. У таких умовах населенню буде не до демократії.

Отже, можна констатувати, по-перше, що за доволі значний часовий період у країні утвердилися лише окремі інститути демократії. Ще існує багато секторів суспільного життя, до яких не докотилася хвиля демократизації.

Другою особливістю нинішнього рівня демократії в українському суспільстві є те, що в багатьох напрямках позначились процеси, які камуфлюються під демократію і суттєво її компрометують. Такі явища спостерігаються у партійному будівництві, в організації і проведенні виборів, у функціонуванні засобів масової комунікації, дотриманні прав людини та інших сферах.

Третьою проблемою становлення демократії є та, що в основній масі населення ще не сформувалися стійкі демократичні принципи, їх настрої щодо цього явища є хиткими і непослідовними. У суспільстві є доволі помітна тенденція до авторитаризму. Хоча ставлення до цього явища в суспільній свідомості є суперечливим, оскільки більшість населення, з одного боку, апелює до «твердої» руки, а з другого – не бачить серед політичної еліти країни керівників, здатних взяти на себе роль лідерів нації.

Процеси поглиблення і зміцнення демократії у державі й суспільстві є значущими для більшості населення нашої країни. За даними нашого моніторингу, 79% опитаних у 2018 р. вважали, що особисто для них демократичний розвиток країни є дуже важливим і скоріш важливим. Проте коли люди оцінюють реалії нашого життя, то 61% дорослого населення заявляє, що зовсім незадоволені або скоріш незадоволені тим, як розвивається демократія в нашій країні. Суперечність між бажаним і дійсним загострює соціальну напруженість у суспільстві і веде до нових збоїв соціальної матриці.

Література

1. *Парижская хартия для новой Европы*. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/95_058
2. Григорьев Евгений. Партии в Европе разъедает эрозия. *Независимая газета*. 2016. 14 июля.
3. Кустарев Александр. На пути к беспартийной демократии. *Неприкосновенный запас*. 2016. №1 (105).
4. Кулик Виталий. Будущее политических партий. URL: <http://hvyly.net/analytics/politics/budushhee-politicheskikh-partiy.html>
5. Рахман Гидеон. Глобальная демократическая рецессия. URL: <http://inosmi.ru/politic/20160809/237489759.html>
6. В Україні припинився партійний бум – КБУ. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/01/30/7170003/>
7. Надежда Савченко: «Не хочу быть президентом – но могу и должна». *Deutsche Welle*. 2016. 23 июля. URL: <http://www.dw.com/ru/надежда.../a-19422898>

8. Жижек Славой. Возвышенный объект идеологии. URL: http://yanko.lib.ru/books/philosoph/jijek-vozv_o_ideologii-8l.pdf
9. Націоналісти під парламентом готові штурмувати Раду. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/10/5/7157428/>
10. Президента автономии Мадрид поймали на «липе». URL: https://ispani-ya.com/hot_news/priezidenta_avtonomii_madrid_poimali_na_lipie_
11. Маркс К. Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта (грудень 1851 р. – березень 1852 р.). // Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. Вид. 2-е. Т. 8.

Розділ 14. ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИБІР ЧИ МОДЕРНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА?

Минуло вже майже три десятиліття відтоді, як в українському суспільстві відбулися історичні події – країна проголосила державний суверенітет і незалежність, задекларувала докорінні зміни соціально-економічного ладу та політичного устрою. Здавалося б, у процесі багаторічних громадських, політичних, ідеологічних дискусій представників різних гілок української еліти історичний вибір уже зроблено і закріплено в інституті держави. Залишається тільки успішно його реалізувати. Проте проблема пошуків свого шляху розвитку для країни з кожним роком лише загострюється. Невпевненість, сумніви щодо дороги в майбутнє можна пояснити насамперед невдоволеністю тим, у якому стані знаходиться суспільство, чого за цей час досягли в економіці, рівнем добробуту населення, становищем в освіті, науці, охороні здоров'я, культурі тощо. Усі ці сфери вже тривалий час перебувають у стані глибокої кризи. Як показано у попередніх розділах, багаторічна системна стагнація породила новий якісний стан суспільства – кризовий. Одним із шляхів виходу з цього стану багато політиків і вчених убачають у новому цивілізаційному виборі.

Не ставлячи під сумнів назрілий виклик щодо пошуку і розробки оптимальної стратегії розвитку країни, висловимо деякі міркування стосовно такого вибору подальшого поступу суспільства, як зміна своєї цивілізації. Адже від того, на якій основі ведеться пошук, від методології цієї роботи, залежить якої якості буде такий масштабний і доленосний проект, наскільки він буде реалістичним.

Тож одразу зазначимо, що у своїх подальших міркуваннях ми спиратимемося на класичне розуміння цивілізації як метасоціальної ціннісно-культурної системи, що складалася протягом тривалих історичних періодів і що визначала подібні у певних аспектах способи життя декількох соціумів, які, як правило, існували в одному географічному ареалі. Цивілізацій, на відміну від політичних режимів, і навіть держав, що існували в історії людства, небагато. Можна сперечатися, скільки і які цивілізації існували й існують. Але навряд чи хто сперечатиметься, що їх існували лічені одиниці. Інакше кажучи, цивілізація – це метакатегорія суспільних наук, що формується на високому рівні узагальнення і яка у зв'язку з цим може коректно використовуватись як науковий засіб (а не ідеологічне гасло) в дослідженнях, що ведуть пошук на такому відповідно високому рівні абстракцій, оперують суспільно-історичними об'єктами такого масштабу. У цьому полягають певні обмеження й межі її застосування. Її не можна використовувати в процесі волонтаристських практик будь-яким соціальним суб'єктом, яким би могутнім він не здавався сам собі. Адже ніколи і ні в кого в історії не було можливості взяти повний контроль над тим, що відбувається в суспільстві,

над багатоманітністю життя. Воно багатше від мудрості філософів, найглибших знань інтелектуалів, фантазій митців, проєктів ідеологів, волі могутніх вождів. Життєві випробування будь-якої витвореної людиною стратегії можуть мати наслідком як успіх, так і призвести до провалу. Тому слід дослухатись думки героя роману Алесіса Парніса «Коректор»: «Я думаю, що все жакливе відбувається тому, що людина взялася перекроїти світ, не давши собі праці вивчити його» [1, с. 68].

Ще більшою небезпекою видається «замах» людини на вибір цивілізації, а отже, і відмова від своєї аутентичної цивілізації. На нашу думку, поняття вибору цивілізації в цьому разі використовується волонтаристськи. Його пробують застосувати до незастосовного – до цивілізації. Використання поняття вибору до історичних спільностей, які знають міру життя в кількох століть, а то й тисячоліть, має свої обмеження. Цими обмеженнями є й такі суспільні феномени, які сформувалися в результаті впливу величезної кількості причин – внутрішніх і зовнішніх, об'єктивних і суб'єктивних, закономірних і випадкових та ін. До таких метафеноменів належать цивілізації, суспільно-економічні формації, культури. Їх не можна вибрати, як марку телевізора в супермаркеті. До них неможливо вжити поняття вибору як прояву людської волі, як результату реалізації суспільного проєкту. Скажімо, в Японії після революції Мейдзі цивілізація не змінилася, після її окупації в 1945 р. і кардинальних післявоєнних модернізаційних змін – теж не змінилася. Японська цивілізація продовжує свій багатовіковий поступ, змінюючись і розвиваючись. У Сінгапурі й після сучасних модернізаційних змін цивілізація залишається непохитною. Те саме можна сказати і про сучасний Китай.

Складність ситуації із розгляданням нами терміном «цивілізація» полягає в тому, що в останні роки словосполучення «цивілізаційний вибір» набуло в суспільстві значного поширення. Його використовують не лише журналісти та політики, а й вчені, дослідники. Якщо застосовність першими цього словосполучення можна віднести до метафори, то чимало науковців використовують його як серйозну наукову категорію. Щодо застосування терміна як метафори, а не як поняття у нас є вагомі зауваження. Втім, у контексті даної роботи ми свідомо залишимо це питання за дужками і вживатимемо термін «цивілізаційний вибір» як синонім до поняття «модернізація» (економічна, політична, правова, культурна тощо). Про це буде сказано далі.

Для нас важливо зосередити увагу на тому, що українське суспільство наразі стоїть перед історичним викликом щодо вибору варіанта свого подальшого поступу. При цьому ми хотіли б звернути, що такий вибір можливий не як емоційна реакція на всеосяжну кризу, що охопила український соціум, а як тверезий, виважений крок суспільства, що спирається на глибокий, чесний аналіз реального стану справ. Цей соціальний діагноз, можна сказати наперед, буде неприємним, жорстким, а у чомусь і прикрим. Однак

без такого неупередженого аналізу неможливо вийти із кризи, не подолати серйозний збій соціальної матриці суспільства.

До цього слід додати, що можна переконано стверджувати, що українське суспільство вибереться з багаторічної системної кризи виснаженим, ослабленим, ще більш атомізованим, у стані пригніченості, апатії, незадоволеності, відчаю, недовіри, роз'єднаності, пасивності, пофігізму і дрімоти, з украй деформованою структурою економіки і пануванням бюрократії, а значить і з не меншим, ніж зараз, рівнем корупції від її низів до верхів. До того ж напевно чи вихід із кризи збігатиметься із подоланням розколу еліт. Тому чесне осмислення стану, в якому знаходиться суспільство, пошук оптимального шляху його розвитку, розробка стратегії зростання його економічного, соціального і культурного потенціалу має спиратися на науковий соціальний діагноз, а не на ідеологічні гасла, не на підкинуті ззовні моделі та проекти.

Прогнозуючи і формуючи бачення України на найближчі десятиліття, необхідно виходити не тільки з внутрішніх передумов розвитку країни, а й враховувати напрям розвитку глобального цілого, переформатованого світу, в якому Україна посідатиме певні позиції. А ось, які саме позиції вона посіде, залежить і від того, яка супермета, надмета висуватиметься українським істеблішментом, наскільки професійно підготовленим буде проект досягнення цієї мети і наскільки реалістичною буде програма розвитку країни на ці роки.

Отже, проект змістовної масштабної ідеї для суспільства має впливати із глибокого, об'єктивного, чесного, професійного наукового дослідження, що надає суспільству розгорнутий діагноз, звіт про те, яким є реальне суспільство, з усіма його вадами, виразками, прорахунками, ризиками і небезпеками, а не передувати такому аналізу. Будь-які ідеї, гасла, заклики перевіряються на свою життєздатність практикою. Якими б прекрасними не були ці ідеї, але якщо вони не враховують, причому детально, конкретно, в усіх можливих вимірах, суспільну реальність, вони зазнають краху. Тому так важливо всім, хто береться за перебудову суспільства, глибоко його вивчити, чесно пізнати, яким воно є насправді. Іншим важливим підґрунтям є досконале, професійне, теоретично обґрунтоване уявлення про світ-систему, розмаїття сучасних цивілізацій, про систему глобальних міждержавних зв'язків, сукупність сучасних союзів, їх інтересів та місце, яке посідає у цій складній системі взаємовідносин наша країна (а не улеслива картинка, яка б сподобалась, а ще більше – яка б забезпечила якомога більше отримати зиску тому, хто сьогодні при владі, у чергового зарубіжного патрона). Лише спираючись на ці знання, можна розробляти проекти державного устрою, системи міждержавних зв'язків, виходячи із головної думки, що кожен міжнародний суб'єкт відносин вибирає свою поведінку, будує свою політику лише в ім'я

власних інтересів. Як відомо, благодійників, тим паче для цілої держави, у світі не існує. Є лише вороги і партнери зі своїми інтересами.

Наголосимо ще раз, що існує велика спокуса будь-які зміни в суспільстві, незалежно від їх масштабності і спрямованості, оголошувати цивілізаційними змінами. Однак подібне використання прикметника «цивілізаційний» веде до знецінення самої категорії «цивілізація». У неї є своя особлива функція в процесі наукового освоєння соціального світу – вона призначена для теоретизування на найвищому рівні узагальнення. Ті, хто все визначає будь-які суспільні зміни як цивілізаційні, гранично спрощують розуміння не тільки поняття «цивілізація», а й поняття «суспільство». Останнє постає у такому разі у вигляді абстрактної моделі, площинної схеми. Проголошувати можна все що завгодно, у тому числі й те, що певна партія, певна політична команда прийняла рішення змінити цивілізаційну основу суспільства, і навіть перебазувати соціум в іншу цивілізацію.

Однак від цих гасел нікуди не подінуться такі надзвичайно складні суспільні підвалини, як культура (у розумінні цілісної суспільно-історичної системи, що має довгу і глибоку історію), менталітет, традиції, культурні коди, міфологія, історична пам'ять народу тощо, тобто все те, що становить соціальну матрицю суспільства. На цих підвалинах базується спосіб життя народу, їх співвідношення формує його неповторний національний характер. Хоча кожна із складових культури і психології народу є аналогічною цим же елементам народів інших цивілізацій, проте конфігурація, співвідношення, синергія цих рис формують неповторність і унікальність, притаманну представникам даної конкретної цивілізації.

Кожна соціально-культурна цінність інтерпретується в окремій цивілізації по-своєму. Для прикладу, розуміння свободи у східних слов'ян та американців. У східних слов'ян свобода сприймається як така лише тоді, коли всі члени групи, з якою себе ідентифікує особистість, наділені такою ж самостійністю, правами, волею, як і вона сама. Це свобода, що спирається на колективізм. Зовсім іншим є відчуття і розуміння свободи в американців. У них вона заснована на крайньому індивідуалізмі. Тут свобода полягає у тому, що кожна людина повинна всього досягати самостійно: якщо домігся – розкошуй на хвті, нічого не досяг – йди на звалище. Це все твої і тільки твої проблеми. Мене вони не стосуються, хоча ми і представники однієї соціальної групи.

Для того, щоб досягнути цивілізаційну специфіку нашого суспільства, необхідно проаналізувати величезний масив інформації, що охоплює дані про цінності, установки, ідеали, преференції, традиції, про реальну поведінку людей у різних сферах суспільства: економічній, політичній, ідеологічній, соціальній, культурній, духовній тощо. Деякі із цих сфер нами були проаналізовані вище. Нижче ми додатково проаналізуємо економічну поведінку населення, соціально-економічні цінності, щоб пересвідчитись,

які, насправді, цивілізаційні цінності поділяє населення, як відрізняються ці переваги у різних соціальних груп.

Щоб зрозуміти, яких цивілізаційних цінностей дотримується населення, необхідно розрізнити вербальні заяви і реальну поведінку. Висловлювання людей завжди були доволі чітко пов'язані з поточною політичною, ідеологічною, літературною, мистецькою, художньою кон'юктурою. У молоді присутнє бажання відповісти на складні питання «правильно», так, як вчили. Серед людей середнього віку чимало тих, хто заради кар'єри або про «всяк випадок», або під впливом героїв художніх творів дасть чи то політкоректну, чи «модну» відповідь. Люди старшого покоління, цінності яких зазнають шаленого тиску ЗМІ, намагаються відповідати нейтрально або ухильно. Але, як ми пересвідчилися у попередніх розділах, декларації і реальна поведінка людей дуже різняться. Заявляти можна одне, а реально робити зовсім інше.

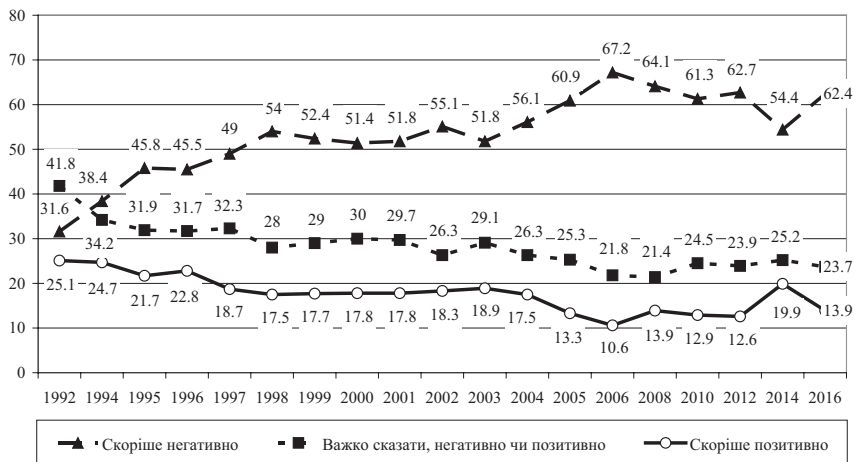
Розглянемо спочатку ставлення населення до ліберальних цінностей. У нашій суспільній свідомості вони інтерпретуються як західноєвропейські цінності, тобто цінності тієї цивілізації, перехід до якої пропонує ціла низка політичних сил. Опитування показало, що політичні течії, які сповідують ліберальні цінності, мають підтримку лише 3,3% громадян.

А яка частка серед усього населення тих людей, що поділяють ліберальні реформи в економічній сфері. Аналіз свідчить, що навряд чи можна говорити сьогодні про те, що більшість українських громадян поділяє на практиці ліберальні цінності. Упродовж майже тридцятирічного часового періоду спостерігаються доволі помітні флуктуації щодо їх сприйняття – від захоплення до розчарування. Це добре простежується на прикладі змін ставлення населення до приватизації великих підприємств.

Наприкінці 1980 – на початку 1990-х років у суспільній свідомості прокотилася потужна хвиля критики загальнодержавної власності і вихваляння приватної власності. За допомогою ЗМІ у значної частини населення було сформовано позитивне ставлення до приватної власності і ринкових відносин. Утім, це було письмове, газетно-телевізійне знайомство з ринком і приватною власністю. На практиці ці соціальні інститути почали входити в життя людей на початку 1990-х років. Перше ж знайомство з цими інститутами дещо охолодило ентузіазм пересічних українців. Найбільше прихильників приватизації великих підприємств було в 1992 р. – кожний четвертий, 25,1% (рис. 1). У цьому ж році серед населення було найбільше тих, хто не визначився з цього питання – 41,8%. В усі наступні роки частка прихильників приватизації великих підприємств поступово зменшувалась і в 2016 р. становила 13,9%. Проте життя втягувало людей у нові відносини, і у тих, хто не мав своєї думки з питання приватизації великих підприємств, почала формуватися власна позиція. На сьогодні не визначилися з цього питання лише 23,7% респондентів.

Рисунок 1

а3. Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації) великих підприємств? (%)

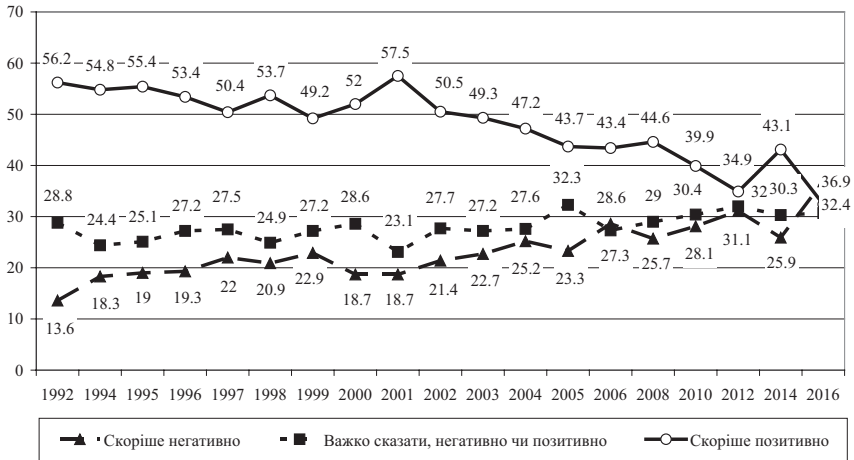

Формування власної позиції у більшості респондентів у ці роки відбувалось у напрямі формування негативного ставлення до приватизації великих підприємств. У 1992 р. таку думку мали 32% опитаних. За роки незалежності їх кількість зросла вдвічі і у 2016 р. становила 62%. На формування такої думки вплинули різноманітні події, що були пов'язані з реаліями приватизації – зупинення роботи підприємств, рейдерські захоплення виробництв, масові звільнення працівників тощо.

Однак із цього прикладу не треба робити однозначні загальні висновки, що українські громадяни повністю відкидають приватну власність. У цей же період ставлення до приватизації малих підприємств розгорталося дещо по-іншому. Так, у 1992 р. більше половини українських громадян – 56% – вважали, що малі підприємства краще передати в приватну власність. Така велика підтримка населенням необхідності віддати у приватний сектор різних майстерень, магазинчиків, кафе, ательє тощо була викликана повсюдною невдоволеністю у суспільстві сферою обслуговування, роботою таких закладів, які були неповороткими, не враховували різноманітні смаки населення, а їхні працівники не були зацікавлені в якісному й шанобливому обслуговуванні клієнтів. Побутувала думка, що приватизація малих підприємств докорінно змінить ситуацію у цій сфері, і її існування буде задовольняти як споживачів послуг, так і власників. Однак уявлення щодо цих новоутворень почало повільно змінюватися. Протягом 1992–2016 рр. частка прихильників приватизації малих підприємств зменшилася з 56,2% до 32,4% (рис. 2).

Рисунок 2

а4. Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації) малих підприємств? (%)

Привертає увагу те, що у ставленні до приватизації малих підприємств населення розділилося на три майже рівні групи: ті, хто позитивно ставиться – 32,4%; ті, хто негативно ставиться – 36,9; і ті, хто не визначився – 30,7%. Для того, щоб конкретизувати думку населення з цього питання, нами було проаналізовано різні соціальні групи. Передусім було розглянуто, як різняться думки вікових груп. Виявилось, що найбільше прихильників приватизації малих підприємств є серед молоді віком до 30 років – 34%. Її антиподом виступає група людей старших за 55 років – 41,5%. За цією йде чергова група противників малої приватизації – 37% людей середнього віку. Хоча серед молоді найбільше тих, хто виступає за приватизацію малих підприємств, але в самій цій групі найбільшою є підгрупа, що не визначилася з цього питання – 36%. Як бачимо, навіть серед молоді немає більш-менш чіткої позиції щодо малої приватизації.

Аналіз відмінностей відповідей представників поселенських груп із цього запитання довів, що найбільш негативно налаштовані до приватизації малих підприємств жителі невеликих міст та селяни. Про це відповідно заявили 42% і 38% опитаних. А найбільшими групами позитивно налаштованих до малої приватизації є жителі великих міст і кияни – 39% і 38% відповідно.

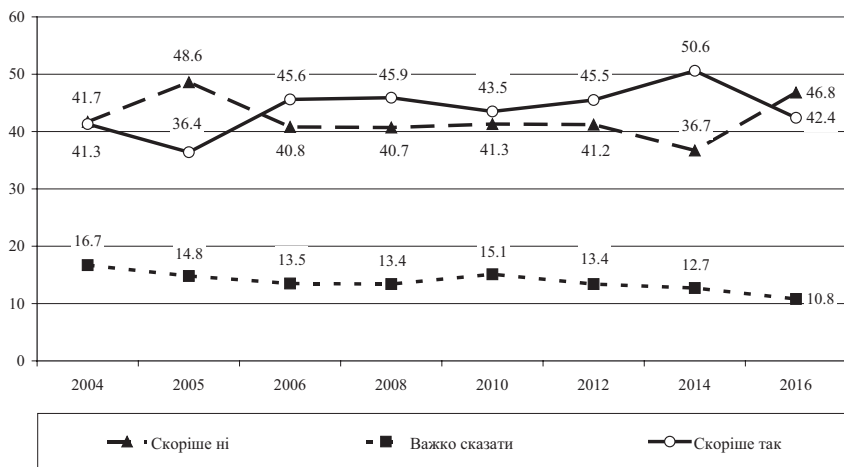
Отже, аналіз ставлення різноманітних соціальних груп до приватизації малих підприємств свідчить, що в суспільстві немає єдності думок щодо цього процесу. Суспільство загалом поділяється на три рівнозначні за кількістю групи: одна – за, інша – проти, третя – не визначилися остаточно щодо цієї проблеми. Тенденцією ж, яка проявилася за майже три десятиліття, є по-

мітні розчарування в результатах процесу приватизації малих підприємств і помітне зменшення його прихильників.

Свого роду ознакою позитивного ставлення до приватної власності можна вважати бажання людей мати власний бізнес. У суспільстві в цілому відносна більшість населення, як і раніше, дотримується негативного ставлення до відкриття власного бізнесу. На запитання «*Чи хотіли б Ви відкрити свою справу (власне підприємство, фермерське господарство тощо)*» 47% опитаних відповіли, що не хотіли б або скоріше не хотіли б цього робити. Протилежної думки дотримуються 42% респондентів, а 11% ще не визначилися з цього питання (рис. 3).

Рисунок 3

а9. Чи хотіли б Ви відкрити свою справу (власне підприємство, фермерське господарство та ін.)? (%)

Однак різні соціальні групи по-різному ставляться до цього важливого життєвого питання. Передусім розглянемо, як до нього ставляться різні покоління українського суспільства, що формувалися при різних соціально-економічних укладах. Нинішнє молоде покоління виросло вже в умовах законно існуючої приватної власності. У процесі соціалізації публічні інститути сформували у нього позитивне ставлення до власності. Тому у групі людей віком до 40 років більшість становлять ті, хто хотів би відкрити свій бізнес. Так, у віковій групі 18–29 років хотіли б відкрити свою справу 68% респондентів, а у віковій групі 30–39 років – 59%.

Багато людей із групи середнього віку також стали прихильниками ринкових відносин і приватної власності та хотіли б відкрити свій бізнес. Хоча вони ще не становлять абсолютної більшості у своїй віковій групі, але відносну вже становлять: 48% проти 41%, які не хотіли б відкривати свою справу. Чимало людей, які бажають зайнятися бізнесом, є і серед групи передпен-

сіонерів (50–59 років) – 25,2%. Однак тих, хто не бажає відкривати власну справу, серед людей цієї групи абсолютна більшість – 62%.

У старшій віковій групі (60–69 років) готові займатися бізнесом 19% респондентів, а 73% не хотіли б відкривати власну справу. У представників цієї групи можуть бути дуже різні причини заявляти, що вони не хотіли б відкривати свою справу – в одних це небажання займатися бізнесом із особистих міркувань, в інших таке бажання є, але як у перших, так і у других стан здоров'я не дає змоги займатися підприємництвом.

У найстаршій групі людей (віком за 70 років) не хотіли б відкривати свій бізнес 90,2% опитаних. Зрозуміло, що показники цієї групи мають здебільшого пізнавальний інтерес. Проте в умовах, коли так багато людей працездатного віку виїздить на роботу за кордон, можливо, є сенс пригледитись уважніше і до людей цієї вікової когорти.

Поселенські групи також відрізняються одна від одної ставленням до цієї проблеми. Цікаво, що найбільше тих, хто бажав би відкрити свою справу, проживає в місті Києві – 50% і на селі – 46%. Пояснити розбіжності цієї групи поки що неможливо. Не зрозуміло, чому в місті Києві так багато бажаючих відкрити свій бізнес, а у великих містах – найменше: тільки 37%. А от тих, хто не хотів би мати власний бізнес, у великих містах більше половини жителів – 52%. Тому ставлення жителів різних поселенських груп до відкриття власної справи потребує подальшого вивчення.

Щодо регіональних відмінностей у ставленні населення до відкриття власної справи, то у громадській думці існують певні стереотипи. Зокрема, вважається, що в західному регіоні країни люди масово прагнуть відкривати свій бізнес, оскільки цей регіон менше часу перебував у складі СРСР, і тому серед місцевого населення зберіглося тяжіння до приватної власності.

Однак наш моніторинг не підтверджує таку думку. У західних областях хотіли б відкрити власне підприємство або фермерське господарство 45%. Але така кількість бажаючих тут не більша, а навіть менша, ніж у центральних областях. Відкрити свою справу в центрі країни хотіли б 46% опитаних. А от на півдні і сході країни, дійсно, проживає помітно менше людей, які б хотіли мати свій бізнес – 37% і 38% відповідно. Проте в останніх двох регіонах не хотіли б розпочинати займатися підприємництвом практично половина опитаних – 49% на півдні і 51% на сході.

Ще одним показником ставлення населення до ринкових відносин і приватної власності є його ставлення до купівлі-продажу землі. Адже в нашій історії все, що пов'язано із землею, є вкрай емоційно напруженим. Тема землі в усі часи в Україні набувала майже сакрального значення. Українська громадська думка за століття накопичила величезний фольклорний матеріал, велику літературно-художню спадщину, численні твори політичних діячів, які присвячені темі землі, інші документи вітчизняної культури. Тому феномен землі в нашій культурі сприймається передусім як духовна цінність,

а не матеріальна. І навіть сама постановка питання про її купівлю-продаж багатьма сприймається як святотатство, блюзнірство. Земля є одним із глибинних культурних кодів не тільки української соціальної матриці, а й східнослов'янської цивілізації.

Про це свідчать відповіді на запитання нашої моніторингової анкети. На запитання «Чи можна, на Вашу думку, дозволити купівлю-продаж землі?» 63% респондентів відповіли негативно, а 23% – позитивно. Тобто тих, хто проти купівлі-продажу землі, у суспільстві утричі більше, ніж тих, хто за. Не визначилися з цього питання 14% опитаних (рис. 4).

Рисунок 4

Більше половини членів усіх вікових груп, за винятком однієї, виступають проти купівлі-продажу землі. Таким винятком є молодь віком до 29 років. У цій групі 48% респондентів вважають, що землю продавати не можна. Інші вікові групи показують чітку тенденцію: чим старший вік групи, тим більше противників купівлі-продажу основного багатства країни: 30–39 років – 56%, 40–49 років – 66%, 50–59 років – 72%, 60–69 років – 71%, 70 років і більше – 79%. Подібна тенденція у зворотному напрямі спостерігається серед тих, хто вважає за можливе торгувати землею: найбільше у групі молоді до 29 років – 37% і далі по лінії зменшення аж до 11% у групі тих, кому 70 і більше.

Розбіжності у ставленні до цього питання між регіональними групами громадян України незначні. В усіх регіонах країни у населення переважає думка, що землю не можна торгувати. Кількість тих, хто дотримується дум-

ки, що землею не можна торгувати, коливається у межах 61–66%, а тих, хто вважає, що можна дозволити купівлю-продаж землі – 22–24%.

Доволі невелика різниця між противниками і прихильниками перетворення землі на товар існує й серед поселенських груп. Найменше тих, хто вважає, що землею не можна торгувати, проживає у Києві – 57%, а найбільше – у невеликих містах 65%. Найбільшими прихильниками торгівлі землею є кияни – 25% і жителі сільських поселень – 26%, а найменшими – жителі великих і малих міст. Вони становлять 21,5% і 21% відповідно.

Отже, ставлення населення до купівлі-продажу землі показує, як культурні коди – елементи соціальної матриці – впливають на установки населення в економічній сфері. Культурно-історичні стереотипи можуть бути сильнішими за поточні раціонально-економічні аргументи.

Із цього аналізу випливає, що сьогодні в економічній сфері суспільства існують прихильники двох типів цивілізаційних цінностей – ті, хто дотримується західноєвропейської, ліберальної системи цінностей, і ті, хто відтворює чи то традиційні, чи то радянські цінності щодо великої приватної власності. Протистояння цих двох великих груп негативно впливають на нормальне функціонування соціальної матриці і породжують одну із причин її збою.

Отже, аналіз питань, пов'язаних зі змінами державного устрою, способу життя, духовних цінностей, культурних кодів цілого суспільства, а тим паче цивілізаційної є вкрай складною проблемою. Із цього ми робимо кілька висновків. Перший. У теоретичній площині існує нагальна потреба в розробленні фундаментальних соціально-філософських категорій і понять, що на відповідному рівні узагальнення давали б можливість аналізувати масштабні історичні зрушення у житті суспільств. Ця потреба стала особливо відчутною в останні десятиліття, коли значна частина дослідників з різних причин відмовилася від категорії суспільно-економічної формації. Чимало з них знайшли вкрай спрощений спосіб розв'язання цієї теоретичної проблеми, замінивши категорію формації на категорію цивілізації. Проте це малопродуктивний і далекий від науки шлях. Хто б як не ставився до категорії суспільно-економічної формації, але вона доволі ґрунтовно розроблена у вітчизняній і світовій науці. Нічим не пояснене її відкидання, не використання її за ідеологічними мотивами виводить нас за межі наукових пошуків у сферу політики та ідеології. Звичайно, сказане не означає, що категорія «суспільно-економічна формація» має статус недоторканої. Вона не тільки може бути піддана критиці, навіть більше – вона має бути піддана позитивній критиці з позицій сучасних наукових (підкреслимо – наукових) знань. Без цього вона перестане бути позитивною науковою категорією, наповнюватися новим змістом.

Що ж стосується терміна «цивілізація», то він використовується дослідниками в багатьох сенсах, які не можна звести до одного знаменника. Вже

склалася традиція використовувати термін «цивілізація» для сучасних суспільних процесів, що поширюються на території кількох країн або навіть і континентів, стають загальносвітовими трендами. У цьому ряду стоять «техногенна цивілізація», «цивілізація дозвілля», «цивілізація споживання», «інформаційна цивілізація», «цифрова цивілізація», «цивілізація знань» тощо. Окрім того, дана категорія в кожному із існуючих підходів до неї (тобто в кожному із багатьох смислів) слабо теоретично «пропрацьована», розроблена і потребує подальших серйозних наукових досліджень. На сьогодні механічну заміну категорії «формація» категорією «цивілізація» можна вважати малообґрунтованою і малопродуктивною.

Другий висновок, який можна тут зробити, полягає в тому, що волюнтаристські спроби ламати глибинні порядки соціуму, фундаментальні соціальні інститути, осьові суспільні скріпи приречені на невдачу, провал. Таким суб'єктивістським намаганням мають протистояти передусім наукові, всебічно аргументовані дослідження, які б попереджали про ризики і небезпеки, до яких можуть призвести емоційно зворушливі, привабливі, але бездоказові гасла та прожекти.

Наші сучасники є свідками багатьох масштабних починань на державному рівні, що гучно проголошувались і як доленосний вибір, і як довгострокова стратегія і які, на жаль, завершувалися нічим. Л. Кравчук стратегію країни будував від протилежного – він її вбачав у тому, щоб розірвати зв'язки з колишніми союзними республіками і не увійти до СНД повноправним членом. Це він пояснював тим, що на той час наша країна була однією із найбагатших серед інших «колег» по Союзу. Тому, на думку Л. Кравчука, треба було розірвати зв'язки з ними і не дати їм виснажити нас. Така стратегія називалась «цивілізованим розлученням». У зовнішній політиці проголошувався курс на роззброєння і нейтральний статус.

Л. Кучма проголошував стратегію різновекторності, дотримуючись рівновіддаленості від військових союзів. В. Ющенко говорив про нову дорожню карту, європейський вибір і вступ до НАТО. В. Янукович ірраціонально метався між молотом і ковадлом Євразійського Союзу та Європейського Союзу.

Проте це були політичні декларації і симулякри. Чим вони скінчилися, всім відомо. ВВП країни до цього часу становить менше 70% ВВП УРСР 1990 р. Згадані українські месії демагогічними гаслами завішували і прикривали реальні процеси нееквівалентних обмінів у економіці, а то й просто розкрадання державної власності, становлення олігархічної системи. І, головне, у країні не було тієї політичної фігури, яка б жила державними справами, для якої б це був сенс життя і яка б не займалася своїм власним збагаченням. Можливо, і правий один вітчизняний академік, який не раз стверджував, що люди, які зросли в бідності, завжди прагнутимуть узяти для себе про запас стільки, скільки зможуть, скільки дасть змогу ситуація. Але люди з психоло-

гією бідного (а не за фактом походження) ніколи не зможуть стати фігурами історичного масштабу для своєї країни.

Нова, післямайданна влада пообіцяла «жити по-новому», проголосила орієнтацію на вступ до ЄС і НАТО. Новий очільник уряду, вступаючи на посаду, обіцяв показати, як треба керувати країною. На жаль, час, що вже минув, після драматичних подій 2013–2014 рр., не виявив принципово нових, ефективних механізмів функціонування держави і суспільства. Поки що більшість населення, як доводить наше моніторингове дослідження, переконалося в тому, що «жити по-новому» зовсім не означає жити краще. Поки що владна команда лише декларує про наявність у неї стратегії ефективного розвитку країни. Але життя переконує у тому, що, насправді, вона діє за принципом реактивних практик: направляє всі сили на залатування дір, на те, що сьогодні провалюється. Такі практики ще називають політикою пожежної команди.

Тут доречно нагадати, що українські еліти і держава (вся держава з усіма гілками влади й інститутами) протягом десятиліть проявили свою нестратегічність. Причин цієї недуги суспільства багато. Однією з головних називають брак коштів для реалізації великих проєктів. Однак таку відповідь можна парирувати тим, що в 1918 р., у зовсім молодій українській державі, що тільки зароджувалася, до того ж окупованій німецькими військами, у тогочасного керівництва державою існувало історичне бачення майбутнього країни, і гетьман Скоропадський підписав указ про заснування Академії наук.

Сьогодні ж відсутність у суспільстві і державі чіткої великомасштабної стратегії компенсується жорсткими вимогами, які висувають перед державою зовнішні агенти: Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Європейський Союз, окремі держави. У цих умовах існує кричущий виклик українському суспільству створити довгострокову стратегію розвитку, в основі якої лежала б науково обґрунтована, твереза, реалістична ідея. І неухильно її виконувати.

У цих умовах соціологи мають зайняти позицію, до якої закликав Норберт Еліас: «Коли йдеться про теоретичну роботу соціологічного дослідження, потрібно взагалі звільнитися від панування тих чи інших суспільних ідеалів або догматичних доктрин. Бо тільки тоді ми зможемо сподіватися на те, що адекватні реальності соціологічні пізнання принесуть якусь користь при розв'язанні гострих суспільних проблем. А це станеться лише в тому випадку, якщо ми перестанемо піддаватися впливу упереджених ідей, якщо першість при постановленні й розв'язанні проблем буде віддано дослідженню того, що є насправді, а не тому, що відповідає нашим бажанням» [2, с. 47].

Третій наш висновок полягає у тому, що культурно-цивілізаційний набір цінностей не можна розглядати механічно. Вони існують як складна багатовимірна система, між елементами якої існують відносини різних типів,

зв'язки різної якості та різного ступеня інтенсивності. До того ж цивілізацію розглядають як культурну суперсистему, що складається, своєю чергою, із систем і скупчень. Характер усього комплексу цих зв'язків і створює неповторність кожної із цивілізацій. Помилково уявляти кожну з цивілізацій як систему, що має тільки їй притаманний набір елементів. Справа в тому, що кожна із цивілізацій складається практично із таких же елементів, на яких засновані й інші цивілізації. Кожна із цих моделей набуває своєї специфіки, додаткових характеристик і якостей завдяки неповторним внутрішнім взаємозв'язкам, їхній структурі у своїй культурно-цивілізаційній системі. Саме ці взаємозв'язки є основою неповторного соціокультурного коду даної цивілізації.

Культура формує цінності соціуму, груп і особистості. Сформовані цінності позначають соціальне середовище, в якому перебуває особистість, вони забарвлюють у свої кольори її картину світу. Тому цінності є найважливішим елементом цивілізаційно-культурної системи.

Розвиваючи думку про те, що цивілізаційно-культурні системи дають особливу інтерпретацію цінностей, надають загальнолюдським цінностям неповторних відтінків, зазначимо таке. По-перше, кожна із згаданих цивілізаційних систем має свій неповторний набір основних, базисних цінностей. По-друге, базисні цінності утворюють ціннісну домінанту даної моделі цивілізації. По-третє, у кожній цивілізації є набір найпоширеніших, масово переважаючих цінностей. По-четверте, неповторність цивілізації надає оригінальне співвідношення корінних, аутентичних, споконвічних цінностей і запозичених з інших цивілізаційних систем. По-п'яте, специфіка кожної цивілізації полягає у наборі цінностей, що походять із сучасного способу життя та із різноманітних укладів минулого. По-шосте, кожна цивілізація складається із співіснуючих у ній, не просто різноманітних цінностей, а протилежних цінностей. Зміст протистояння головних, центральних цінностей надає особливого відтінку даній цивілізації. По-сьоме, кожна з цивілізацій має неявні типові розумові моделі, переважаючий умонастрій.

Отже, культурно-цивілізаційні системи – це великомасштабні суспільно-історичні утворення, порядки, які формуються, змінюються і розпадаються у вимірах епох. Зведення їх до короткострокових в історичному масштабі спільностей є спрощенням і вульгаризацією.

До цього треба додати ще одне складне теоретичне міркування, пов'язане з культурними цінностями. Його сутність полягає в тому, що цінності за своєю природою не сумірні. У науці цей постулат відомий як принцип або закон Юма [3]. Згідно з ним наукові судження не можуть бути підґрунтям для норм і цінностей. Основою останніх є традиції, святі писання. Тому і зробити висновок про те, цінності якої цивілізації є «кращими», «вищими», «правильнішими», неможливо. Кожна з існуючих людських цивілізацій є са-

модостатньою і рівноцінною. Тому не можна вбачати у переході (хоча б і в умоглядному) від однієї цивілізації до іншої ціннісний прогрес.

Проте цей постулат є радше теоретичним. Він ще не збігається з міжнародною практикою. Адже й сьогодні цивілізації розташовують в ієрархічному порядку не тільки в теоретичних побудовах, а й у суспільній свідомості, реальній політичній практиці. Дотепер жалобу за жертвами терору, що стався в європейських країнах або США, світові засоби масової комунікації висвітлюють дуже широко, громадськість організовує різноманітні публічні акції пам'яті, а про жертв терору в Іраку, Пакистані, Афганістані, африканських країнах інформація подається мимохідь, як чергова звичайна, прохідна подія.

Ще однією важливою проблемою в контексті взаємодії цивілізацій є проблема запозичень між цивілізаціями, є різні форми постановки цієї проблеми. Найбільш кардинальною формою постановки питання про взаємодію цивілізацій є така, коли стверджують, що можлива відмова представниками однієї із цивілізацій від усіх своїх культурних кодів, цивілізаційних основ, засад, тобто відмова від своєї цивілізаційної матриці і вибір ними іншої існуючої цивілізації та перехід на її матрицю.

На нашу думку, така форма взаємодії, скоріше, є умоглядною побудовою, яка ніколи в історії і ніде не була (і, очевидно, не буде) реалізована. Насправді, історична практика показує існування більш або менш інтенсивної взаємодії та взаємообміну між цивілізаціями в усі часи. Така взаємодія не призводить до повної відмови від свого способу життя, цінностей, культури тощо, тобто абсолютної втрати основ своєї цивілізації, так само, як і не призводить до абсолютного копіювання, тотального перебирання на себе всіх елементів обраної цивілізації. Насправді, відбувався взаємообмін елементами цивілізацій. Переважно це був рівнозначний обмін. Хоча, звичайно, війни, завоювання, підкорення народів породжували асиметрію в культурно-цивілізаційних процесах.

Якщо у попередні історичні періоди, коли комунікації між цивілізаціями були особливо віддаленими та ускладненими, то й інокультурні, іноцивілізаційні запозичення були утруднені. В умовах глобалізації взаємодія, взаємообмін і запозичення між цивілізаціями надзвичайно інтенсифікуються. Процеси міжцивілізаційного обміну стають однією із основних характеристик процесу глобалізації. Проте цей обмін набув такої системної якості, як нерівномірний і нееквівалентний обмін. У сучасному світі в цьому аспекті взаємовідносин існує явно виражена асиметрія, де домінантними у поширенні стали цінності євроатлантичної цивілізації. Останні є не стільки елементами, що продовжують традиції культури євроатлантичних країн, скільки продуктами сучасного суспільства споживання і масової культури. Хоча деякі елементи цієї цивілізації активно впроваджуються в тіло культури всіх інших. Наприклад, таким елементом

стала англійська мова, яку значно частіше, ніж інші мови, використовують у всьому світі.

Наступний висновок полягає в тому, що сучасний глобалізований світ формує зовсім інші взаємовідносини між існуючими культурно-цивілізаційними системами. Взаємодія між ними породжує нове утворення – постіндустріальну, інформаційну цивілізацію. Це не ще одна цивілізація у низці існуючих, а це – цивілізація нового типу. Вона формується на інших засадах, аніж решта. Головною її характеристикою є технологічні досягнення, що стають надбанням усіх суспільств, незалежно від їх культурно-цивілізаційної належності. Другою її провідною характеристикою є масова культура з універсальними для всіх країн цінностями. Третя риса із цього ряду полягає в тому, що населення у своїй поведінці орієнтується на цінності суспільства споживання. Ще однією відмінністю, що притаманна постіндустріальній цивілізації, є принцип плюралізму, який проникає у всі сфери суспільного життя. Зазначені характеристики є універсальними і вони проявляються на всіх континентах. Вони уніфікують спосіб життя різних народів, роблять їхню поведінку за багатьма параметрами подібною. Дана тенденція входить у суперечність з тенденцією збереження етнічних культур, традицій, автентичності стилів життя. Однак потенціал першої тенденції на сьогодні переважає другу. Першій тенденції сприяє політика урядів, міжнародних організацій і панівних еліт.

Так, цінності споживання, завдяки всеохопним медіа, проникають у всі суспільства, незалежно від рівня розвитку їх економіки і рівня добробуту населення. Споживання товарів і послуг стає самоціллю. На перше місце висувається не споживча цінність товару, а його модність та належність до певного бренду. Такі цінності, як самореалізація особистості, завдяки набутому високому професіоналізму, креативність, поступаються гедонізму, прагненню до успіху та збагаченню.

Тема співвідношення інновацій і традицій у культурі та способі життя сьогодні є однією із найгостріших не тільки для нашого суспільства. З одного боку, у нашому суспільстві глибоко вкорінені традиційні цінності, а другого – як ми переконалися, нас включають у свою орбіту всі глобалізаційні процеси, що універсалізують спосіб життя і цінності. Для того, щоб вижити у сучасному світі, нам треба знайти ту золоту середину, яка збереже нашу ідентичність і водночас сприятиме нашому становленню як модерної нації.

Отже, не можна жити сьогодні міфами позавчорашнього дня. Треба чітко розділити повагу до традиції, шану до нашого культурного спадку і цінності сучасного життя. Їх не слід протиставляти, але не можна й отождествлювати. Взявши за орієнтир світ і звичаї баби Палажки і баби Параски, ми нічого не досягнемо, нікуди не інтегруємося – ні на захід, ні на схід. Наша біда в тому, що у значної частини активної національної інтелігенції ще міцно

укорінене уявлення про патріота в образі сільського парубка у вишиванці, а не в образі програмувальника в джинсах. Парадокс сучасного життя полягає у тому, що вишиванка у сьогоdnішнього патріота зроблена в Китаї, а наші програмувальники примножують багатства західних компаній. Драма не стільки у тому, що вишиванки виробляють у Піднебесній, скільки у тому, що в Україні знищена матеріально-технічна база підприємств народних промислів, припинена підготовка фахівців у сотнях початкових спеціалізованих навчальних закладів, а отже, перервана традиція народної майстерності [4].

Деякі громадські рухи і політичні організації своєю діяльністю несвідомо продукують взірці постмодерну. Вони настирливо намагаються запровадити в сучасне суспільство культурні цінності і деякі реалії XVIII і XIX ст. За останні чверть століття ці потуги сформували певну субкультуру. Крім специфічної словесної риторики та закликів, ці спроби виливаються в химерні стилізації а ля «Сватання на Гончарівці». Її носіями є люди переважно старшого і середнього віку (хоча така поведінка зачепила і частину молоді), що самостверджуються у носінні якихось предметів одягу, що не використовуються сучасниками – хустки, капелюхи, сорочки, кожушки, торби тощо; насичують свій побут екзотичними для нашого часу предметами – горщики, сундуки, ліжники, веретена, пряжки і т. п.; використовують характерні зачіски, форми вусів.

Іззовні ці субкультурні практики видаються як постмодерністська карнавалізація життя, як гра, як приколи. Проте учасники цих дійств сприймають все це не тільки серйозно, а й трепетно, ревниво, вимагаючи від усього суспільства слідувати цим нарочитим архаїчним моделям. Саме ці взірці поведінки для носіїв даної субкультури є основним критерієм патріотизму, який вони пред'являють всім членам суспільства. На цьому культурному консерватизмі спекулює націоналізм. «Світ традицій, які руйнуються, породжує фундаменталізм», – пише Е. Гідденс. Соціолог вважає, що «головним боєм XXI століття стане конфлікт між фундаменталізмом і космополітичною толерантністю» [5, с. 12].

Націоналізм як варіант фундаменталізму в жодній сучасній демократичній країні не сприяв консолідації суспільства. Націоналісти – це галасливі маргінали, які несуть протистояння і конфлікти. Тому громадяни країн Європейського Союзу зробили правильні висновки на виборах. Сьогодні націоналізм як ідеологія знаходиться за межею політичної і моральної пристойності у країнах цього об'єднання. І не тільки там. Ми повинні розвивати громадянське суспільство і спільними зусиллями його організацій протистояти радикалізму і екстремізму в міжетнічних відносинах. Не можна цю

роботу перекладати лише на державні органи. Голос громадських організацій має бути більш потужним.

Унікальною якістю українського суспільства є його багатокультурність. Якщо сьогодні західні країни переживають кризу у формуванні мультикультурного суспільства, то в нашій країні мультикультуралізм існує вже сотні років. Треба зберегти і зміцнити його традиції.

У світі все змінюється. Не буде вічною і наша традиційна етнічна структура. В останні десятиліття в ній відбулися помітні зміни: з різних причин одні етнічні групи зменшилися в декілька разів – як євреї, або на мільйони – як росіяни, інші зросли – як кримські татари, вірмени, грузини, азербайджанці.

Нам нікуди не подітись від масової імміграції в країну людей інших рас, культур, релігій і мов. Це неминуче буде, оскільки наша економіка без зовнішнього підживлення людськими ресурсами не зможе розвиватись. Депопуляція, на жаль, має тривалий тренд. Не слід розраховувати й на стовідсоткове повернення додому нинішніх трудових мігрантів. Тому слід готуватись до нового переформатування етнічної структури, своєчасно упереджувати його можливі негативні наслідки.

Не можна ці процеси залишати на самотпів. Слід уже сьогодні розробляти довгострокову програму залучення людського потенціалу у наше суспільство. В її основі повинен лежати стратегічний національний інтерес зміцнення і нарощування виробничих сил суспільства. Так вчиняють країни Європейського Союзу, кожна з яких різними способами заохочує до в'їзду групи молодих, висококваліфікованих, перспективних працівників. Так чинять інші країни. На жаль, Україна в цьому плані веде себе пасивно, не має стратегії зміцнення свого потенціалу шляхом активного залучення іммігрантів.

Не готова до таких кроків і значна частина суспільства. Не можна закривати очі на суперечливу ситуацію в суспільній свідомості щодо різних етносів. Так, дійсно, в Україні століттями склалися багатоетнічність, багатомовність і поліконфесійність. Моделі мультикультурного співжиття давно сформувалися і пройшли випробовування часом. Але процеси, що за цим стоять, не слід спрощувати. Щоб зрозуміти їх складність, неоднозначність і суперечливість, треба окремо розглядати традиційний мультикультуралізм, тобто багатокультурність, що спирається на традиційну для України етнічну структуру, і окремо – гіпотетичну мультикультурність, яка може скластися у майбутньому.

Навіть традиційна мультикультурність таїть у собі елементи ксенофобії, негативних стереотипів у ставленні до окремих етнічних груп. Так, за даними нашого моніторингу, у 2016 р. 51% опитаних вважали, що чеченців узагалі не слід допускати в країну, 41% дотримуються такої ж думки стосовно ромів, 26% – стосовно арабів, 8% – стосовно євреїв. Українське суспільство має

досвід співжиття з цими етнічними групами протягом багатьох десятиліть, а то й століть. І тим не менш, негативні стереотипи щодо них ще продовжують існувати. Цей факт необхідно враховувати у державній політиці. Він порізному має бути врахований органами освіти, культури, внутрішніх справ, органами місцевого самоврядування.

Нова етнічна структура, яка сформується у разі масового прибуття у країну іммігрантів, потребує прискіпливого аналізу вже сьогодні. Необхідно зафіксувати рівні нетолерантності до різних етнічних і расових груп і заздалегідь проводити роз'яснювальну і виховну роботу з місцевим населенням через ЗМІ, освітні установи, через підготовку відповідної літератури. Наш моніторинг свідчить, що значна частина громадян не бажає співжиття з представниками цілого ряду етносів, щодо яких в українському суспільстві немає досвіду сусідства, але які гіпотетично можуть стати жителями нашої країни. Такий стан міжетнічних установок свідчить про те, що, по-перше, необхідно негайно розробляти можливі сценарії зміни етнічної структури українського суспільства. По-друге, треба розглянути всі можливі негативні наслідки від такого переформатування етнічної структури. По-третє, слід щодо кожного із цих вірогідних сценаріїв розробити низку заходів, спрямованих на підготовку населення до прийняття в країні людей інших рас і національностей.

І, нарешті, останній висновок. Нерідко цивілізацію ототожнюють з цивілізованістю, розвиненістю, передусім у технологічній площині. У такому контексті словосполучення «цивілізаційний вибір» у найбільш радикальному сенсі можна тлумачити так, що йдеться про вибір цивілізованості на відміну від варварства чи дикунства, вибір наукового і технологічного прогресу. Тобто йдеться про оцінний ряд, у якому є найвищий, найкращий рівень – цивілізованість. Проте в наші дні цивілізованість розглядають у більш м'якому варіанті тлумачення змісту цього терміна. Під цивілізованістю розуміють певні технологічні, правові, соціальні, культурні досягнення, що були здобуті за рахунок проведення рішучих реформ та всебічного впровадження інновацій. У такому значенні вживають словосполучення «цивілізовані країни», тобто благополучні, розвинені, демократичні країни з високим рівнем життя. Наприклад, на запитання нашого моніторингу *«Якщо виходити з Ваших власних бажань, уявлень про життя, то як би Ви хотіли жити?»* найбільше респондентів (50%) відповіли «жити так, як здебільшого живуть люди в сучасних цивілізованих країнах».

Однак більш строгим позначенням цих процесів, на нашу думку, є категорія модернізації. Вона означає масштабний процес суспільних перетворень, у основі якого лежить перехід від традиційного до сучасного суспільства, яке побудоване на ринковій економіці, новітніх технологіях, розвинутій мережі комунікацій, на політичному устрої, заснованому на засадах демократії,

плюралізму, прав людини тощо. При цьому зміна соціально-економічних і політико-ідеологічних інститутів не передбачає зміни цивілізаційно-культурної матриці суспільства і його культурних кодів.

На нашу думку, у прихильників «цивілізаційного вибору» відбувається підміна понять. Говорячи про «цивілізаційний вибір», вони, насправді, в його зміст вкладають явища і процеси, що прийнято називати модернізацією. Вважаємо, що це принципово недопустимі речі. За цим стоїть занадто вільне тлумачення поняття цивілізації. Такі підміни понять у науці непродуктивні. Вони лише заплутують наші уявлення про суспільство.

Стикова позиція нашої країни у цивілізаційному просторі породжує геополітичне становище, яке іззовні може бути витлумачене або як міст між цивілізаціями, або як лінія розлому цивілізацій. Внутрішні ж інтереси суспільства вимагають зовсім по-іншому тлумачити позицію України, а саме, як суперечливу цілісність, що інтегрується у неподільне ціле. Для реалізації останньої моделі слід створити такі внутрішні умови, які максимально сприятимуть центробіжним тенденціям у суспільстві. Це опора на спільні для всіх регіонів культурні цінності, що формувалися віками, взаємоповага, взаємодовіра і взаємна толерантність між представниками всіх регіонів, взаємне визнання кожною із частин соціуму своєрідності (мови, традиції, історія) та рівноправності інших, неприпустимість звеличення однієї із частин, постійний діалог між всіма елементами суспільства. Зовнішніми умовами, до яких повинна прагнути країна, виходячи з інтересів суспільства як цілого, мають бути дружня рівновіддаленість від інших цивілізацій, активне економічне і культурне співробітництво, нейтралітет і демонстрація культури миру в системі міжнародних відносин.

Література

1. Алексис Парнис. Корректор / пер. с греч. Г. Ивановой. Санкт-Петербург: Алетей, 2016. 168 с.
2. Элиас Норберт. О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования. Москва; Санкт-Петербург: Университетская книга, 2001. Т. 1–2. 336 с. + 378 с.
3. Максимов Л. В. «Гильотина Юма»: pro et contra. *Этическая мысль*. Москва, 2012. Вып. 12. С. 124–143.
4. Дубровик Алла. Вишиванки ... з Китаю. У Великих Сорочинцях обговорили проблеми розвитку традиційних народних промислів. *День*. 2011. 18 серпня.
5. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь. Москва: Весь мир, 2004. 112 с.

ПІДСУМКОВІ РОЗДУМИ

Ми розглянули під різними кутами зору проблему збою соціальної матриці сучасного українського суспільства. Вона проявляється у тому, що тривала криза одночасно охоплює економіку і фінанси, державне управління й судову систему, політичну та духовну сфери.

Із розглянутого матеріалу випливає, що сьогодні завдання полягає в тому, щоб суспільство (в особі вчених, аналітиків, еліти, політиків, державних діячів) усвідомило, у чому полягають ключові збої соціальної матриці і намітити шляхи та способи їх виправлення. Узагальнено можна сказати, що головним викликом перед суспільством є зупинення негативних, руйнівних, деструктивних процесів і переналадження всіх суспільних систем на вихід із нинішнього кризового стану, перехід зі стану кризового до стану стабільного суспільства.

У процесі дослідження встановлено, що для сучасної української політичної системи характерні такі риси. По-перше, це уособлення влади, коли організація, інститут чи взагалі гілка влади концентрується навколо одного лідера чи групи осіб, які коригують її діяльність відповідно до своїх поглядів та інтересів (часто-густо дуже мінливим). По-друге, «приватизація» владних інституцій певними лідерами або політичними силами, наприклад, використання правоохоронних органів, прокуратури і судів у політичному протиборстві протягом усіх років незалежності. По-третє, поступове зниження ролі інститутів парламентаризму в політичному житті, критичне падіння легітимності цього інституту в громадській думці. По-четверте, повільне зниження ролі регіонального чинника в політичному житті країни через відсутність інституційних механізмів впливу територіальних громад і регіональних спільнот на прийняття рішень та контролю за їх виконанням на всіх рівнях державної влади. Відтак, окрім історично сформованих особливостей, характерних для політичних еліт та інститутів влади, зазначені чотири риси, що утвердилися у політичному житті пострадянського періоду, завдають імпульси внутрішньої дестабілізації у сфері політичних відносин та державної влади.

Стрімка руйнація старої системи соціальних відносин стимулювала процеси атомізації в українському суспільстві, які проявилися насамперед у деструкції колективних, групових форм соціальної взаємодії та відповідних механізмів взаємодопомоги і взаємопідтримки. Атомізація сучасного українського суспільства проявляється в розриві мережі зв'язків особистості з багатьма спільностями, у тому, що громадяни опинилися наодинці зі своїми життєвими проблемами, а ареал їх соціального життя звужився до локальних груп безпосередньої взаємодії. Деінституціоналізація системи радянського колективізму та стрімка атомізація суспільства без будь-яких перехідних форм стали тими чинниками, що привели до встановлення нових форм па-

терналістських взаємовідносин між державою та громадянами. Незважаючи на збільшення дистанції між світом повсякденного життя громадян і державою, кордони між ними не були чітко розмежовані. У такій формі взаємовідносин більшість українського суспільства зберігає свою об'єктивну залежність від держави.

Нинішній тип індивідуалізму, що встановлюється в ціннісному світі громадян України, має форму соціального егоїзму суспільних суб'єктів, заклопотаних насамперед проблемами свого виживання та намаганнями покращити вкрай важкі умови свого життя. Ці явища супроводжуються масштабним поширенням політичного ескапізму, для якого характерними є уникання від будь-яких форм соціальної активності та перебування у стані політичної відчуженості.

Аналіз показав, що політичне життя є найвіддаленішим полем у просторі повсякденного життя пересічного українця. Держава, політичні інститути, їх актори і агенти перебувають на найбільшій дистанції від повсякденного життєвого світу населення України. У повсякденних практиках громадян України об'єктивно роль держави суттєво звужена і у багатьох площинах є номінальною. Люди масово переживають розчарування від того, що держава не виконує своїх функцій, своїх зобов'язань перед громадянами. У суспільній практиці склалася така ситуація, коли громадяни мають патерналістські установки, а держава загрозливо дистанціювалася від суспільства. Відсутність діалогу між владою і суспільством призводить до формування двох соціальних просторів – держави і суспільства – між якими розширюється прірва і які існують кожен окремо.

За роки незалежності як наслідок серйозних провалів у функціонуванні державних інститутів, особливо у роботі з громадянами, в українському суспільстві сформувалося широкомасштабне явище громадянської депривації, що є ще одним свідченням кризи взаємовідносин держави і громадянина. Громадянська депривація є серйозним бар'єром на шляху до формування інститутів громадянського суспільства. Основою самоорганізації громадян виступають різноманітні добровільні об'єднання, асоціації та рухи, які в сукупності й становлять те, що називають громадянським суспільством. Проте в Україні їх становлення відбувається мляво і вони є малозначущими в суспільному житті. У них бере участь зовсім незначна частина українських громадян. За даними нашого опитування, у 2018 р. 87% дорослого населення не належали до жодної громадської організації, і ця частка залишається малозмінюваною протягом принаймні останнього десятиліття.

При цьому більшість громадян сприймає соціальні відносини у суспільстві як несправедливі. Хоча у значної частки населення ще залишаються великі надії на підсилення ролі держави як інституту встановлення і додержання соціальної справедливості в суспільстві. Вивчення громадської думки показало, що великі сподівання більшості населення на державу створює

сприятливий суспільний клімат для формування авторитаризму. Однак в умовах неузгодженості й суперечності у діях інститутів влади, низького рівня життя населення від «сильної руки» очікують не стільки «закручування гайок», скільки наведення порядку заради покращення умов життя. Проте влада поки що не має характеру авторитарної з тих причин, що в українському суспільстві існують суттєві історико-культурні, мовні та релігійні відмінності, які зумовлюють доволі високий рівень його дезінтегрованості, який, відповідно, виступає суттєвою протиположністю формуванню авторитаризму. Крім того, українське суспільство не має усталених історичних традицій жорсткої вертикалі влади, державного авторитаризму.

На тлі невиконання державою своїх обов'язків перед громадянами поглиблюється безвідповідальне ставлення людей до своїх суспільних обов'язків. Переважна їх більшість впевнена, що вони не можуть вплинути на стан речей не тільки в суспільстві, а й у своєму населеному пункті, у своєму кварталі і навіть своєму будинку. Байдуже ставлення особистості до своїх громадянських і політичних прав, відмова від можливості їх використання у повному обсязі набуло значного поширення. Таке явище руйнує основи демократичного суспільного життя.

Важливою передумовою плідного діалогу влади і громадськості є довіра. Проте рівень довіри населення до центральних органів влади є низьким. Недовіру до них висловлює половина дорослого населення країни. Деякі показники довіри до місцевих органів влади, оскільки вони більше переймаються проблемами, що турбують місцевих жителів, і щодо них існують менші очікування, ніж до центральних органів влади.

Насамкінець привернемо увагу до думки деяких авторів, які вважають, що довгострокова криза (а отже, збій соціальної матриці) має не тільки негативні наслідки, але здатна зіграти позитивну роль. Мовляв, криза згуртує, мобілізує, підштовхне маси до самоорганізації, спровокує їх на виступи на захист своїх інтересів, проти свавілля монополій і панування олігархів.

На нашу думку, сьогодні в українському суспільстві ніяких передумов для таких висновків немає. Для цього в нас немає необхідних суспільних умов. По-перше, у нас немає соціально-політичних ідей, які мали б поширення й авторитет у масах, а тим більше однієї великої ідеї, здатної консолідувати суспільство для глибокого реформування, перетворення. По-друге, у нас немає ніяких соціальних груп, що ідентифікують себе в якості якщо не суспільного гегемона, то хоча б достатньо активної сформованої самостійної політичної сили, здатної домагатися своїх вимог і наполегливо йти до своєї мети. По-третє, у соціально активних груп громадян поки що немає достатнього потенціалу волі, здатного до принципового переформатування

системи. Збій соціальної системи буде подоланий лише тоді, коли дозріють усі згадані соціальні умови.

Прогнозуючи і формуючи бачення України на найближчі десятиліття, необхідно виходити не тільки з внутрішніх передумов розвитку країни, а й враховувати напрям розвитку глобального цілого, в якому Україна займатиме певні позиції. А ось те, які позиції вона займатиме, залежить від того, яка мета висуватиметься українським істеблішментом, наскільки професійно підготовленим буде проект досягнення цієї мети і наскільки реалістичною буде програма розвитку країни на майбутні роки.

РЕЦЕНЗУВАННЯ НАУКОВИХ ПРАЦЬ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Наша книга присвячена актуальним питанням сучасного суспільно-го життя українського соціуму. У центрі уваги дослідження була проблема збою соціальної матриці. Щоб розкрити тему, необхідно було розібратись, що являє собою соціальна матриця, з яких елементів вона складається, як ці складові взаємодіють між собою, чому відбувся збій функціонування матриці, які його причини, яких форм прояву набув збій, що необхідно зробити для відновлення нормальної роботи матриці, та зрозуміти багато інших речей. Аналіз проблем проводився з позицій соціологічної теорії. Наскільки вдало автор упорався із поставленими завданнями, чи достатньо аргументованими є його висновки, чи адекватним для аналізу обраних проблем була методологія, на яку він спирався, та використані у роботі наукові інструменти? Ряд подібних запитань можна було б продовжити. Але це вже запитання, які ставляться після того, як робота написана.

Такі запитання ставляться не лише автору, а й співтовариству фахівців. Спроби дати відповіді на такі запитання є не тільки способом оцінити конкретну роботу, а й надати колегам можливість обмінятися думками щодо стану розробленості відповідної проблематики у цій галузі науки, зіставити різні підходи до розв'язання означення в роботі кола проблем, запропонувати свої варіанти вивчення відповідних суспільних явищ. Інакше кажучи, після виходу книги актуалізується та царина у полі науки, яка називається рецензуванням. Занепад або формалізм у цій сфері негативно відбиваються на якісному стані відповідної галузі науки. Цей висновок стосується і соціології. Тому ми вважали за доцільне доповнити книгу додатком, який присвячений дослідженню стану рецензування в соціології.

Однією з форм саморефлексії науки, як і літератури та мистецтва, є рецензування. Завдяки цій формі діяльності підвищується якість наукової продукції: статей, монографій, дисертацій та ін. Вчені, викладачі, працівники видавництва, журі різних конкурсів постійно стикаються з таким видом діяльності, як рецензування. Воно для них є звичним, повсякденним явищем, з яких складається наукове життя. Кожний, підготовлений для оприлюднення вченим рукопис проходить рецензування, до того ж, як правило, не одне. З іншого боку, його дуже часто просять або зобов'язують написати рецензію на роботи інших учених. Але іноді він пише рецензію і за власною ініціативою. Коротше кажучи, рецензування – це невід'ємний елемент наукової, викладацької та видавничої діяльності.

Рецензування виконує й інші важливі суспільні завдання, пов'язані з підтриманням наукового дискурсу, самоідентифікацією окремих наук, у тому числі й соціології, підтриманням наукового етосу. У даному додатку до кни-

ги ми розглянемо, що являє собою рецензування в контексті соціологічної науки.

Інтелектуальні заняття, розумова робота стала провідним видом діяльності в сучасному суспільстві. Вона породила особливий, супроводжуваний її вид контрольної, експертної діяльності – рецензування. До теперішнього часу рецензування сформувалося в соціальний інститут, який пронизує всі види творчої діяльності. Воно називається по-різному: рецензування, експертиза, опонування, критика, соціальний аудит, відгук на роботу тощо. Кожен із названих видів аналізу має свою специфіку. У різних сферах суспільного життя експертиза, рецензування виступають засобами, які спрямовані на відтворення та підтримання норм, зразків, моделей професійної діяльності та поведінки, тобто орієнтують спільноти фахівців на певний якісний рівень своєї продукції, контролюють дотримання писаних і неписаних правил, прийнятих у відповідному соціальному середовищі. У цьому сенсі не є винятком і соціологічна діяльність – теоретична і прикладна. Рецензування охоплює результати майже всіх видів діяльності соціологів: підготовлених до друку рукописів, а також статей, брошур і книг, що вийшли у світ. Експертному аналізу піддаються періодичні видання, дипломні роботи і дисертації, грантові наукові проекти тощо.

Поняття рецензування та рецензії вимагають деякого пояснення. Рецензування формується на початку XIX ст. як одна з назв літературно-критичної діяльності [1]. Поняття критики розглядалося як мистецтво розбирати, судити, давати оцінку, перевіряти достовірність і справжність літературного твору. У сучасному науковому контексті рецензію зазвичай розглядають як критичний розбір будь-якої наукової роботи і як її коментування. Останнє означає тлумачення, роз'яснення певного тексту. Коментування вводить читача в обстановку, що склалася на даний період у науці з відповідної теми, пояснює, які сторони проблеми залишаються недоведеними, спірними, у чому слабкість тієї чи іншої позиції автора з цього питання. Воно має важливе значення для тих, хто не належить до вузького кола фахівців з певної наукової проблеми – учнів, студентів, широкого кола читачів, які проявляють інтерес до теми.

Поняття рецензування близьке до понять критики, експертизи, опонування, соціального аудиту. Багато в чому вони перетинаються, накладаються один на одного (хоча кожне з них і зберігає свою особливість), а іноді виступають і як синоніми. Близькі за значенням і поняття, що означають результати зазначених дій – відгук, думка, примітка.

З плином часу наукове рецензування диференціювалося на кілька видів. У даний час можна виділити такі види наукового рецензування: попереднє рецензування та рецензування після публікації роботи, зовнішнє і внутрішнє рецензування, закрите і відкрите рецензування, директивне (регламентне) та ініціативне рецензування. Попереднє рецензування, як правило, ви-

конує роль діагнозу рівня професійної компетенції автора, своєрідного сита – не пропускати до публікації роботи низької якості. Зазвичай первинна попередня експертиза рукопису відбувається під час відкритого колективного обговорення за місцем роботи автора – на засіданні кафедри, наукового відділу, вченої ради установи. При обговоренні рецензенти вказують, які положення роботи слід уточнити, виправити, відредагувати тощо. Даний етап наукової експертизи дає змогу авторові усунути недоліки непринципового характеру з точки зору концепції його роботи і тим самим поліпшити підготовлений матеріал. Хоча таке рецензування і має відкритий характер, але все ж воно є робочим, попереднім аналізом і його зміст не виноситься за межі колективу.

Як правило, наступний етап рецензування розпочинається за стінами того закладу, в якому виконана робота. Якщо рукопис передається в редакцію видавництва, журналу, вісника чи збірника, то там чинять відповідно до їх офіційно затвердженого порядку. Ініціатива рецензування в цих випадках належить редакції видання, тобто це директивний вид рецензування. Зазвичай редакції видань мають пам'ятку або інструкцію (регламент) для рецензента, де вказують, що має бути відображено в рецензії. Рецензування наукових робіт, що вийшли у світ, істотно відрізняється від критичного аналізу рукописів. У останньому випадку експерт за дорученням редакції висловлює свою думку для кола професіоналів – членів учених рад, редколегій видань, атестаційних комісій тощо.

Мета рецензії на рукопис полягає в тому, щоб визначити його професійний рівень. Причому у процесі оцінювання роботи рецензент повинен проявляти толерантність, визнавати право автора рукопису на інше бачення проблеми, ніж у рецензента, враховувати його право на відступи від традиційних методів розв'язання наукової проблеми. Якби рецензенти не були достатньо гнучкими і ліберальними на даному етапі підготовки рукописів, то рецензування перетворилося б на нездоланий бар'єр для нових ідей. Серед контрольних функцій рецензента при знайомстві з рукописом одна з них полягає в тому, щоб виявити плагіат, якщо такий є. Деякі рецензенти добровільно беруть на себе й інші контрольні функції. Хоча ні в яких пам'ятках і не пишеться таке завдання, але, на жаль, нерідко рецензент добровільно бере на себе роль ідеологічного і політичного цензора.

І все ж, головна мета експертизи полягає в тому, щоб зробити висновок – друкувати чи не друкувати рецензований рукопис. Рецензія тут може бути відкритого і закритого типу. Закриту рецензію зазвичай читають замовник і автор, і для автора рецензент залишається невідомим. Поширене й так зване подвійне сліпе рецензування – автор не знає рецензента, а рецензент не знає автора. До речі, низка вчених, у тому числі й юристів, вважають закрите

рецензування в редакціях неприпустимим. Воно, на їхню думку, знижує відповідальність рецензентів за висловлювані ними оцінки щодо рукопису [2].

Зовсім інші цілі має рецензування кваліфікаційних наукових праць – курсових, дипломних робіт, дисертацій на здобуття наукових ступенів. У цих випадках рецензія набуває характеру кваліфікаційної експертизи. Зміст і структура останньої формалізуються, регламентуються державними органами, що здійснюють атестацію наукових кадрів. Експертиза у вигляді відгуків офіційних опонентів на дисертацію повинна містити цілий ряд обов'язкових положень – актуальність теми дисертації, наукову новизну, обґрунтованість і достовірність наукових положень, висновків і рекомендацій та ряд інших позицій. Цей вид рецензування має свої особливості. В останні роки вони піддаються доволі жорсткій критиці в засобах масової інформації під час обговорення діяльності вищих атестаційних комісій, департаментів та інших державних органів, що займаються розглядом і затвердженням дисертаційних робіт. Тут ми не будемо торкатися цих проблем.

Особливу позицію в цьому ряду займає рецензування наукових робіт, що вийшли у світ. Їх аналіз має, з одного боку, немов би вторинний характер, оскільки роботу вже рецензували і, можливо, не один раз, а з другого – даний вид рецензій присвячений вже доконаному науковому факту – робота з'явилася у публічному просторі – вийшла друком або на сайтах в Інтернеті. Даний вид рецензування є найбільш суспільно значущим, адже розрахований на найширшу аудиторію читачів. На відміну від попередніх рецензій, які мають обов'язковий характер, рецензії, присвячені працям, що вийшли друком, є проявом волевиявлення та ініціативи експерта (у всякому разі так він заявляє публічно). Наукове рецензування даного типу істотно зближується з літературною критикою, оскільки в ньому відкривається ширше поле для прояву особистісних рис рецензента, його смаків і звичаїв. Крім того, у рецензій на видані роботи зростає кількість функцій. Далі ми вестимемо мову саме про цей вид рецензування наукових робіт.

Незважаючи на схожість, між рецензуванням літературно-художніх творів, або літературною критикою, і науковим рецензуванням все ж є істотні відмінності. Крім змістової відмінності типів текстів, які аналізуються – художній твір і наукова робота – вони ще різняться і тим, що наукова рецензія виступає професійною експертизою і практично обов'язковою умовою її підготовки є відповідний професійний і освітній статус рецензента. Як правило, автор наукової праці та рецензент мають приблизно однаковий статус і проявляють себе на одному полі творчого пошуку. У деяких мовах наукове рецензування навіть іменується особливим терміном: в англійській – *peer review* (дослівно – перевірка рівними), в іспанській – *revision por pares* (дослівно – розгляд рівною парою), хоча і перекладаються як рецензування. Для

літературної критики таких суворих вимог, нехай і не офіційних, до освітнього та професійного статусу рецензентів не існує.

Після виходу наукової роботи у світ у неї розпочинається нове життя. Ми говоримо тут саме про наукові роботи, не розглядаючи підручники, науково-популярну літературу. Для останніх жанрів літератури в суспільстві ставляться дещо інші вимоги, ніж до суто наукової. І, тим не менш, опублікована наукова робота стає доступною широкому колу читачів, будь-якій людині, яка побажала ознайомитися з нею.

Рецензія на опубліковану наукову роботу виконує багато ролей. По-перше, вона бере на себе роль посередника між твором і читачами. Автор рецензії висловлює свою оціночну думку про роботу – визнає її вдалою або невдалою, показує, в чому її переваги і в чому недоліки. Століттям раніше на такі рецензії в суспільстві був помітний попит. З людей, не байдужих до стану певної галузі науки, тих, хто уважно стежить за науковими новинками, що виходять у світ, і відгукуються на них рецензіями, тоді формувалася специфічна суспільна група, яку Б. Дубін і А. Рейтблат назвали «спільнотою першого читання» [3]. Таке співтовариство вважалося доволі значущим і авторитетним для інших, більш широких прошарків, для соціуму і його інститутів у цілому. Воно було посередником між новими творами, їх авторами та широкою читацькою публікою.

У нинішніх умовах ситуація з книгою, друкованим виданням у суспільстві та широким читацьким загалом суттєво змінилася. Якщо коротко вказати на особливості ситуації, то вони полягають у тому, що, по-перше, рівень освіченості в суспільстві незмірно зріс, а по-друге, незрівнянно зросла кількість видаваних книг і журналів. Це є однією з причин того, що зникла «спільнота першого читання» у своєму колишньому вигляді. Але потреба в посередниках між автором, роботою і пересічним читачем залишається. Рецензування частково задовольняє цю суспільну потребу. Правда, треба визнати, що гострого попиту у читачів на цю послугу сьогодні не спостерігається. Причому, не спостерігається не тільки у всій читацькій публіки, а навіть у професійній спільноті. На нашу думку, такий стан речей не сприяє професійній консолідації соціологів і повинен долатися.

Проте існуючий порядок присвоєння наукових ступенів, а також порядок стимулювання діяльності вчених у вигляді державних і недержавних премій формує корисливо-утилітарні потреби в рецензії. У наші дні доволі поширеною є потреба в рецензії на монографію, статтю у авторів, які готуються захищати дисертації або висувати свої роботи на премії. Вони ініціюють появу рецензій на свої роботи, прохаючи рецензентів підготувати, звичайно, позитивні чи навіть хвалебні відгуки.

Таким чином, можна констатувати той факт, що, з одного боку, великого попиту на рецензії на наукові видання в суспільстві не спостерігається. А з другого боку, є категорії дослідників, які дуже зацікавлені в появі рецен-

зій на їхні опубліковані роботи. Це здобувачі дисертацій, особи, які беруть участь у різноманітних громадських конкурсах, кандидати на різні державні та громадські премії. Саме вони виступають «мотиваторами» написання хвалебних рецензій певними авторами.

По-друге, рецензія виконує в суспільстві інформативну роль. Критик коротко переповідає зміст роботи, окреслює коло порушених у ній проблем, передає основні ідеї наукової праці, їх новизну. Цим рецензія привертає до роботи увагу як широкого кола читачів, так і формує потребу в її прочитанні у тих, хто цікавиться даною темою, хто працює в цьому науковому просторі. Отже, рецензія одночасно виконує ще й піар-функцію, що особливо важливо за укр. низьких накладів наукових робіт, а також відбірково-рекомендаційну функцію. На жаль, інформаційна роль рецензій у друкованих виданнях падає, а засобами швидкого оповіщення про вихід значущих наукових робіт дедалі більше стають конференції, семінари, круглі столи, а в останні роки – соціальні мережі в Інтернеті.

Природно, що в громадському просторі різні суб'єкти ставлять до наукових робіт різні вимоги. Тому і рецензії різняться своїм призначенням та обсягом. Вони бувають короткі, мета яких полягає насамперед в ознайомленні якомога більшого кола читачів з новими роботами. У таких рецензіях дають оціночні судження про публікації, висловлюють різного роду репліки і зауваження про достовірність наведених відомостей, стосовно гатунку літературного стилю, що може загострити інтерес читача до роботи.

Безсумнівно, рецензування як жанр наукової діяльності потребує особливого мовного стилю викладу. Він повинен бути зрозумілим і привабливим не тільки для дуже вузького кола фахівців, які займаються певною проблемою, а й для колег з інших напрямів соціології, оскільки однією з функцій рецензії є тлумачна. Читач рецензії – не фахівець у даній галузі соціології – повинен зрозуміти контекст того простору, в якому знаходиться рецензована робота, збагатити і розширити свої знання в галузі соціології. Навряд чи щось винесе для себе читач з рецензії, в якій граматичні речення складаються з понад 70 слів. Надзавданням рецензії є залучення читачів до кола шанувальників соціології. Але передусім рецензент повинен поінформувати професійне співтовариство про нові ідеї і рішення, які містяться в науковій праці. Звичайно, залежно від цілей рецензії та її обсягу, вона може виконувати лише частину згаданих тут функцій. І тим не менше, сукупність різних функцій рецензії на опубліковані роботи створює синергетичний ефект і тим самим формує її нову функцію – функцію організації соціологічного дискурсу в суспільстві.

Що розуміють під дискурсом? Найперше це «спосіб упорядкування дійсності і бачення світу», «особливий ідеальний вид комунікації» і особливий смисловий простір, що відбиває уявлення певної групи людей [4–8]. Рецензія є одним із найважливіших засобів комунікації соціологічного співтова-

риства. Без рецензування робіт немає повноцінного внутрішньонаукового спілкування, соціологічного дискурсу, немає соціологічної спільноти, а є мовчазні спостерігачі, які паралельно працюють у соціологічних установах. Інститут рецензування розставляє по місцях, позначає відповідні ролі учасників процесу споживання соціологічного продукту – автор, критик, видавець, читач. До того ж рецензування створює не тільки професійну комунікацію, а й комунікацію в більш широкому просторі – у рамках суспільства і навіть за його межами – взаємозв'язок з приводу соціологічного знання з колегами з інших країн.

Чим більша кількість робіт, що оприлюднені, буде охоплено рецензуванням, тим більш міцними і стійкими будуть внутрішньосоціологічні комунікації, тим більш чітким і змістовним буде професійний дискурс. Тому в інтересах професійного співтовариства слід було б прагнути охопити рецензуванням якнайбільше опублікованих книг. Не менш важливим з точки зору соціуму є рецензування книг, які заслуговують на увагу не тільки професіоналів, а й широкої публіки, яка цікавиться соціологією. Це один з основних шляхів формування соціологічної культури в суспільстві.

Об'єктивна, чесна рецензія, а не написана на прохання автора роботи (до того ж часто самим автором), не обмова, що має на меті насолити автору рецензованої роботи, – це спосіб визначення місця нової книги, нової роботи в існуючому просторі даної науки. Це водночас і перепустка в цей простір. Адже автор рецензії може наполягати на тому, що робота не заслуговує на те, щоб бути в цьому просторі, навіть якщо вона вже й побачила світ.

Перед рецензентом, що бере на себе відповідальність давати такі принципи оцінки аналізованої роботи публічно, виникає доволі важка проблема, яка є типовою для наших днів. Вона полягає в тому, що в науці на відміну від мистецтва нове завоює простором у системі існуючих знань, займає виправдане, законне місце в теорії не шляхом неаргументованої відмови, свого роду механічного «відсунення» усталеного, стандартного і навіть рутинного знання, а на основі прийняття розгорнутої, доведеної переваги, за рахунок більшої бази аргументів, логічної обґрунтованості нового знання, що уможливорює глибше осягати об'єкт пізнання. Однак таким видається процес збільшення соціологічних знань тільки в ідеальній моделі.

На практиці на зміст рецензії впливають не лише наукові чинники. Рецензент зазнає впливу загальної світоглядної, ідеологічної та політичної атмосфери, яка існує як у суспільстві в цілому, так і в конкретній науці, а також в окремому дослідницькому колективі. Цей вплив може бути як відрефлектованим, усвідомленим рецензентом, так і неусвідомленим, підсвідомим. Природно, що і оцінка критиком професійної новизни наукової праці, його змістової наповненості неабиякою мірою залежить від згаданого впливу. Тому в галузі соціогуманітарних наук наявні в рецензії оцінки деяких положень робіт, що аналізуються, відображають світоглядну, політичну та ідео-

логічну позицію рецензента. Вона вносить суб'єктивізм, смаківщину, ідеологізми в оцінки, характеристики, інтерпретації аналізованої роботи.

Розглянемо ще один аспект наукового рецензування. Для поживлення внутрішньо-професійних комунікацій необхідно стимулювати оперативне, швидке рецензування книг, що з'явилися. Відгуки на свіжі книги привертають більшу увагу публіки. Проте треба визнати, що в останні десятиліття в країні не поживалась рецензійна робота щодо нових публікацій. Навпаки, систематична публічна професійна рефлексія над українською соціологічною літературою ослабла, рецензування не виділилося в значущий самостійний інститут професійної експертизи. Причин такого явища, на нашу думку, декілька. По-перше, це явище є відображенням деяких світових тенденцій у сфері наукових комунікацій. Вони полягають у зменшенні тиражів паперових видань, втраті ними монополії на публічне представлення наукових досягнень, і, як зворотна сторона цього – зміцнення позицій інтернет-видань. По-друге, згаданий спад рецензійних публікацій відображає загальну ситуацію в країні, для якої характерне різке скорочення фінансування сфери освіти, науки і культури і, як наслідок, занепад, а нерідко і зникнення періодичних видань, у яких рецензувалася література, що з'явилася у світ.

На сьогодні, на жаль, велика частина видань з соціології публічно не рецензується. Вийшовши накладом у 300 примірників (а нерідко й меншим), вони, по суті, так і залишаються невідомими не тільки масовому читачеві, а й навіть кільком сотням професіоналів. Системи регулярного розповсюдження книг по бібліотеках (за винятком десятка великих) і книжкових магазинах у нашій країні немає. Тому навіть невеликий тираж книги, як правило, локалізується в одному місті чи навіть вузі, продається у одному-двох кіосках. За таких обставин вихід більшості соціологічних робіт подібний до викиду контейнера з космічного корабля – без звуку і відлуння. Це навіть не жбурління каменя у воду. В останньому випадку чутно, хоча б його удар об поверхню. Щоб не залишатися крайнім песимістом, висловимо хоча б слабе сподівання на те, що повсюдна комп'ютеризація населення певною мірою може виправити ситуацію, за умови активного розміщення рецензій в Інтернеті.

Рецензування є одним з аспектів прояву етосу науки. Як зазначає П. Арєф'єв, «у науці діє академічний етос, серед основних норм якого найперше є “розумний скептицизм” або експертиза, рецензування» [9]. Нагадаємо, що «розумний скептицизм» – це один з імперативів мертонавського етосу науки. Його суть полягає в тому, що в пізнанні немає ніяких заборонених тем, все має бути піддано сумніву, все має бути піддано обґрунтованій, доказовій критиці. Зрозуміло, що цей важливий імператив не можна виривати з усього контексту імперативів етосу науки, особливо у сфері рецензування.

Масовість професії вченого, яка утвердилася в середині ХХ ст., істотно вплинула на етос інституту науки, на дискурс, що склався в окремих дисци-

плінах [10]. У ті часи, коли вчені були вкрай рідкісними фахівцями, можна сказати «штучними» екземплярами, їх спільноти дотримувалися високих моральних стандартів у своїй професійній поведінці. Звідси збереглися до наших днів моделі різних внутрішньонаукових органів, які в період свого формування базувалися на взаємній довірі колег, шляхетності і чесності членів відповідних рад, асоціацій, сесій і т. п. Норми їхнього способу життя, включали високу професійну активність, обов'язкове реагування на появу нових робіт, близьких за тематикою до їхніх наукових інтересів. Відгуки на роботи колег були не результатом зовнішнього спонукання чи тиску на дослідника, а його внутрішньою потребою. Тоді не могло й спастись на думку, що призначений колегами по дисертаційній раді офіційний опонент, не спромігшись навіть прочитати роботу, приїде на її публічний захист і, не змигнувши оком, зачитає написаний йому дисертантом текст, а потім, ніби так і годиться, візьме гонорар за опонування і попрямує на банкет, влаштований здобувачем.

Етос науки не є зведенням правил на всі часи. Він, як і будь-який живий суспільний процес, відображає зміни, що відбуваються, як у суспільстві, так і в науці. Поряд з тим треба бачити відмінності між процесами розвитку етосу в усталених суспільствах, де зберігається певна спадкоємність у всіх сферах, і труднощі збереження історично напрацьованого етосу в суспільствах, які переживають круті історичні зміни. Наше вітчизняне соціологічне співтовариство проживає період формування свого професійного етосу в нових суспільних умовах. Тому на даному етапі вкрай важливо в ньому сформувати культуру рецензування, культуру наукової полеміки, засуджуючи і відкидаючи спроби перетворити наукові дискусії на «війни» угруповань, а рецензії – на засіб зведення рахунків між авторами.

Залежно від морально-психологічної атмосфери, яка панує в суспільстві, інститут рецензування може поставати або переважно як процес професійної дискусії, змістового обговорення соціологічних робіт, що веде до поглиблення знань, вдосконалення теорії та методів дослідження, формування вимогливої соціологічної культури і хорошого смаку читачів, або може набувати характеру чвар, скандалів і сенсацій. Природно, що і склад учасників, і мотиви їхньої поведінки, і звернення до типів читацької аудиторії в цих двох випадках істотно різнитимуться.

Майстерності й етиці рецензування, змістовній професійній критиці соціологічних праць у нас ніде не навчають на відміну від сфери літератури і мистецтва, де критики виділилися в самостійну професію. У зв'язку з цим виникає чимало проблем. По-перше, значна частина рецензій мають слабкий аналітичний рівень. По-друге, чимало людей розуміють публічне рецензування як спосіб зведення рахунків, нездорового самоствердження.

Учені, у тому числі й соціологи, люди творчі, з великими амбіціями і тому морально дуже вразливі. Рецензентові дуже важливо пам'ятати про це. Етос

науки волає до дотримання рецензентом моральних рамок. Автор чекає справедливого і шанобливого ставлення в рецензії до його праці, оскільки зачіпається його наукова репутація. Він з великою образою ставиться до упередженості, смакування дрібних хиб, спроб принизити роботу, до відхилення від обговорення змісту праці й переведення критики у площину особистості автора, його поведінки. У рецензії важливо не допустити таких вад, як «упередженість, взаємне вихваляння, інтелектуальна непорядність, некомпетентність і відсутність творчих здібностей», про які говорив Р. Мертоном, характеризуючи етос науки [11, с. 772].

У просторі суспільної психології рецензент має зручнішу позицію, ніж автор роботи, заздалегідь знаючи, що останньому в будь-якому разі, заслужено чи ні, доведеться виправдовуватися. Як відомо, шукати недоліки і помилки в роботах інших значно легше, ніж самому написати розумну працю. Наш земляк Ф. Туманський ще наприкінці XVIII ст. писав, що «знаходити помилки у творах або перекладах, звичайно, легше, ніж творити або перекладати, і бажання до судження праць чужих було завжди здобиччю недолугих розумів» [12, с. 271]. Тому добросовісні вчені досі побоюються рецензій на свої роботи. Як правило, зла полеміка, приниження іншого або власне виправдання – це не їх поле особистісного самоствердження. Їм значно приємніше написати дві-три нових змістовних статті, ніж відповідати на одну нечесну рецензію.

До того ж у нашому суспільстві ще зберігся «страх рецензії». Він іде з тих часів, коли будь-яка інтелектуальна критика політизувалася, а спірні, полемічні положення наукової праці відносили до політичних, ідеологічних помилок. Рецензування поставало як пошук недоліків у роботі й розгорнута негативна оцінка праці. Як правило, за публічною рецензією слідували оргвисновки – засудження в колективі, догани, пониження в посаді, зняття з роботи, а нерідко й арешт. У такій обстановці рецензія була синонімом політичного доносу, а автор поставав беззахисним і вразливим суб'єктом.

У наш час, здається, загалом обходяться без таких наслідків. Утім, і в наші дні не варто виключати адміністративних висновків, надто в тих випадках, коли начальство давно шукало привід, аби б на чомусь підловити автора, щоб позбутися від нього. Природно, що негативна рецензія на його працю – дуже зручний і навіть, так би мовити, «благогородний привід».

Звичайно, життя мінливе. Багато чого з того негативного, що було пов'язано з наслідками від рецензій, пішло в минуле. Та в суспільній свідомості стереотип рецензії як загрози нормальному плину життя автора ще міцно тримається. Так само міцно живе стереотип, що рецензію можна використувати як знаряддя залякування і помсти. Незважаючи на те, що в сучасних умовах у рецензентів-«месників» вже похитнулася упевненість у досягненні результату, пов'язаного з суворою адміністративною розправою з автором, але все ж у них залишилися певні сподівання. Це і свідомі і підсвідомі надії

зігнати свої комплекси з приводу особистої ялової креативності, це і можливість проявити заздрість, яку у Великому тлумачному словнику сучасної української мови визначено як «почуття роздратування, досади, викликане якоюсь перевагою, вищістю, добробутом іншого» [13, с. 392].

Залежно від стилю рецензування і цілей, які ставлять рецензенти, їх поділяють на кілька типів:

- рецензент – для нього характерне прагнення до об'єктивної оцінки роботи, бажання показати її позитивні й негативні сторони, а висновки він робить не категоричні, а рекомендаційні;
- опонент – його позиція близька до рецензента, але він здійснює поглиблений аналіз роботи і його оцінки більш критичні;
- критик – висловлює суб'єктивні судження без глибини аналізу, в оцінках переважає емоційне забарвлення «подобається – не подобається»;
- оглядач – дає загальний огляд роботи з мінімальними набором оцінок, як правило, виключаючи негативні;
- цензор – займає позицію судді, виносячи вирок роботі в категоріях «бути» чи «не бути»;
- критикан – метою рецензії ставить не аналіз роботи, а самоствердження шляхом негативної оцінки рецензованої праці, не уникаючи підтасування фактів, маніпуляцій у засобах оцінювання [2, с. 89].

Пропонуємо доповнити цей ряд ще одним типом рецензента. Він у наш час є доволі поширеним. Його ми назвемо «ревізор». Він добровільно бере на себе роль перевіряючого й оцінює будь-які види наукової діяльності: засідання вчених рад, організацію та ведення круглих столів і семінарів, а також проведення емпіричних соціологічних досліджень і підготовку теоретичних робіт. Він відвідує всі заходи і шукає порушення у їх проведенні. Особливо він досягає успіху в формалістичній казуїстиці, пов'язаній з регламентами, інструкціями, пам'ятками, викриває різного роду відхилення від правил, положень, вказівок. З таких же позицій він рецензує і теоретичні роботи.

Іноді рецензію використовують як привід поговорити про власні проблеми, включаючи й суто особистісні переживання про долю, вік, час, «субстанція якого здебільшого конче обмежена форматом певного, передзавершального, періоду життєвого шляху». Деякі рецензенти замість аналізу головної, стрижневої ідеї роботи втягують читача в розмову про те, що для аналізованої праці є другорядним. Ось приклад того, коли актуальну в теоретичному і практичному сенсі тему – тему аналізу українського суспільства як цілісного організму в новітній час можна звести в рецензії до інших важливих, але не центральних для аналізованої в дослідженні проблеми [14].

Перше, що впадає в око у цій рецензії, так це те, що рецензенти вирішили аналізувати не всю роботу, а лише одну статтю, правда, вступну, методологічну. Суворі критики не помітили, що в колективній роботі «Вектори

змін українського суспільства» [15] було поставлено завдання не фіксувати вкотре кризу в соціології, у тому числі й у методологічному забезпеченні досліджень, а використовувати напрацьовані в науці знання, наявні методологічні підходи для аналізу системної кризи українського суспільства в новітній час. Без узагальнюючих досліджень, що спираються на існуючі, нехай і недосконалі методологічні підходи, соціологія приречена займатися тільки нескінченною критикою своєї методології, методів і прийомів. Саме завдання цілісного розгляду суспільства було тією головною ідеєю, яка реалізовувалася авторами у всьому змісті книги. А це дещо інше завдання, ніж те, про яке говорять рецензенти, суворо засуджуючи автора вступної статті за те, що він пропустив засідання секції на конгресі Соціологічної асоціації України. Сенса проблеми, про яку говорять рецензенти, пов'язаний «з аналізом соціальної детермінації кризи в сучасній соціології, що, на думку учасників дискусії, виявляється в тенденціях різноспрямованої зміни в методологічному забезпеченні соціологічних досліджень на емпіричному та теоретичному рівнях» [14, с. 47]. Щоправда, автори після цих слів полишають тему методології дослідження і одразу, без пояснень і доказів, дають узагальнюючу характеристику нашого соціуму та резюмують, що «кризового суспільства в Україні не існує». Тому подальша дискусія по суті проблем, порушених у книзі, втрачає сенс, оскільки вона переходить у площину – «є кризове суспільство? чи нема кризового суспільства?».

Можна лише шкодувати, що автори рецензії так і не зрозуміли всієї складності проблеми вибору методологічних основ при підготовці колективних робіт в умовах, по-перше, світоглядного та методологічного плюралізму її учасників, а, по-друге, для вкрай складного, такого, що важко піддається аналізу, кризового, нестабільного, нестійкого українського суспільства протягом більш ніж двадцяти років новітнього існування.

Благородна справа критичного розбору роботи передбачає і відповідальність рецензента. Щоб мати моральне право виступати в ролі експерта і критика соціологічної, як і будь-якої іншої наукової праці, рецензент повинен принаймні прочитати всю роботу, зрозуміти її задум, розібратися в її достоїнствах і недоліках і потім вже виносити своє судження на публіку.

На жаль, у суспільній свідомості ще живе стереотип асиметрії рецензента і автора роботи. За умовчанням вважається, що думка рецензента має більшу вагу, і, як наслідок, він заздалегідь займає в громадській думці немов би вигіднішу позицію. Подібний забобон і надихає деяких людей ставати на привабливу стежу рецензента. Подібна роль дає можливість, як їм здається, піднести себе (хоча б у власних очах). Творець такого типу, як правило, пише критичні опуси на будь-які теми. Головне для нього – «поставити автора на місце». Він може бездоказово не залишити й камінчика від будь-якої роботи. І з нього нічого не візьмеш. Його справа, як мовиться, «прокукувати». А автор роботи потім виправдовується. Причому рівень і тональність рецензій

іноді такий, що автор у такий спосіб відрецензованої роботи вважає нижче власної гідності вступати з подібним рецензентом у дискусію.

Є суб'єкти, які в рецензії бачать навіть не стільки засіб для «розгрому» позицій автора (як правило, вони не здатні кваліфіковано проаналізувати чужу роботу), скільки спосіб морального приниження самого автора, привід для його образи. Вони уподібнюються шукшинському герою Глібу Капустіну з оповідання «Зрізав», у якого було своєрідне хобі «зрізати» відомих земляків, які приїхали в їхнє село, безглуздими запитаннями на кшталт: «Як зараз філософія визначає поняття невагомості?», або «Як ви особисто ставитеся до проблеми шаманізму в окремих районах Півночі?». Сенс свого захоплення Капустін сформулював так: «Це корисно. Нехай подумає на дозвіллі. А то занадто багато беруть на себе...» [16, с. 171].

Втім, у подібного роду «рецензій» є своє коло читачів – це люди, які люблять скандали, це ті, кого приваблюють сварливі, безглузді пасквілі. Їх не стільки привертає суть спору, скільки сам факт залученості автора і рецензента в «розбірки», можливість потеревенити про обох одразу. Вони не спромагаються переглянути критиковану роботу, сформувати власну точку зору на неї, але із задоволенням перекажуть іншим, у чому рецензент звинувачує автора, які уїдливі слова вживає.

Українська соціологія сьогодні – це не тільки масив наукових праць, журнальних публікацій, потік емпіричних досліджень, навчальних програм, посібників, лекцій та семінарських занять, а й розгалужена структура кафедр, інститутів, центрів, а також система неформальних зв'язків і взаємин, дружніх груп, соціальних мереж, неофіційних об'єднань за симпатіями, пристрастями, смаками, уподобаннями тощо. Спрямованість і тональність рецензії нерідко залежить від того, до яких груп належать автор роботи та її рецензент. Належність їх до однієї неформальної групи, як правило, заздалегідь визначає позитивний зміст рецензії. Клубні, салонні, кланові відносини шкодять соціальному інституту рецензування, шкодять змістовному процесу розвитку науки, авторам, оскільки позбавляють їх можливості дізнатися чесну принципову оцінку своєї роботи.

І все ж, незважаючи на втрати, які супроводжують рецензування, даний вид наукової діяльності є найважливішою складовою самого інституту науки, пізнавальної діяльності. Змістова професійна рецензія нерідко стає поштовхом до цікавої дискусії з певної актуальної теоретичної проблеми. Однією з ознак того, що заінтересована критика робіт перетворюється на зрілий соціальний інститут, є наявність як критики, так і антикритики, а краще сказати, наявність розгорнутих дискусій щодо певних робіт. Справа в тому, що критика і антикритика можуть вилитися у сварку двох авторів і нічого змістовного в розвиток соціологічної теорії і практики не внести, як і мало чого корисного внести в національне соціологічне співтовариство. Втім, змістовні теоретичні дуелі автора і рецензента не обов'язково повинні

переростати в дискусію з багатьма учасниками. Іноді кілька публікацій цих двох авторів дають можливість істотно заглибитися в наукову проблему.

Дискусія може бути не тільки між автором і рецензентом. Існує й така форма спору, як контррецензія. Суть її полягає в тому, що на рецензію відповідає не автор рецензованої роботи, а інший рецензент з відмінною позицією по відношенню до даної роботи. Інакше кажучи, рецензія може бути, своєю чергою, прорецензована.

У тих випадках, коли рецензія привела до наростання протистояння в професійному співтоваристві, найкращим виходом із ситуації є звернення до комісії з наукової етики. Такі комісії існують у багатьох наукових асоціаціях, товариствах тощо. Вони відіграють важливу роль як інструмент виходу з гострих протистоянь. На них відкрито, колективно розглядається суть спору і авторитетні у сфері даної галузі науки вчені приймають колективне рішення, яке дає змогу поставити крапку в суперечці на даному етапі.

І насамкінець звернемо увагу на ще одну проблему рецензування. У державних інститутах, які відають наукою, чомусь склалася думка, що рецензування є легким, другорядним жанром. Відображенням такого стану справ є офіційна оцінка рецензування, його науковий статус. Сьогодні рецензія навіть у солідному науковому виданні не зараховується до публікацій, необхідних для захисту дисертації. Можливо, з цієї причини багато вчених так неохоче пишуть рецензії. Однак, розуміючи велику значущість рецензій у наукових комунікаціях, їх роль у розвитку теорії, наукове співтовариство має змінити своє ставлення до цього виду наукової діяльності, сприяти підвищенню його статусу в професійному середовищі і в системі офіційних відносин з приводу науки. Мабуть, у нинішніх обставинах треба домагатися того, щоб рецензія була визнана державними органами самостійним видом наукових праць і була прирівняна за статусом до теоретичних робіт. Природно, підвищення офіційного наукового статусу рецензії передбачає як обов'язкову умову підвищення якості, принциповості та теоретичної змістовності рецензій.

Література

1. Крылов В. Н. Становление института рецензирования в русской критике (2-я половина XVIII – начало XIX в.). *Ученые записки Казанского университета.* Гуманитарные науки. Казань, 2014. Т. 156. Кн. 5. С. 262–280.
2. Бугаев К. В. Проблемы научного рецензирования и пути их решения. *Психопедагогика в правоохранительных органах.* Омск, 2012. Вып. № 1 (48). С. 88–91.
3. Дубин Б., Рейтблат А. Литературные ориентиры современных журнальных рецензентов. *Новое литературное обозрение.* 2003. № 59. URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2003/59/>
4. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Москва:

Гнозис, 2004. 390 с.

5. Макаров М. Л. Основы теории дискурса. Москва: Гнозис, 2003. 280 с.

6. Михалева О. Л. Политический дискурс: специфика манипулятивного воздействия. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. 256 с.

7. Тен А. ван Дейк. Дискурс и власть. Репрезентация доминирования в языке и коммуникации: пер. с англ. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. 344 с.

8. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие: пер. с нем. / под ред. Д. В. Складнева. Санкт-Петербург: Наука, 2000. 379 с.

9. Арефьев П. Г. Современный научный журнал: инструмент научной коммуникации или бизнеса? 4-я Международная научно-практическая конференция «Научное издание международного уровня – 2015: современные тенденции в мировой практике редактирования, издания и оценки научных публикаций» (Санкт-Петербург, 28 мая 2015 г.). URL: <http://conf.neicon.ru/index.php/science/domestic0515/schedConf/program/>

10. Этнос науки / РАН. Институт философии; Ин-т истории естествознания и техники / отв. ред. А. П. Киященко и Е. З. Мирская. Москва: Academia, 2008. 544 с.

11. Мертон Роберт. Социальная теория и социальная структура. Москва: АСТ, Хранитель, 2006. 873 с.

12. Туманский Ф. О. О суждении книг. *Московский журнал*. 1792. Ч. 5. Кн. 2. – Цит. по: Крылов В. Н. Становление института рецензирования в русской критике (2-я половина XVIII – начало XIX в.). *Ученые записки Казанского университета*. Гуманитарные науки. Казань, 2014. Т. 156. Кн. 5.

13. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. URL: <http://padaread.com/?book=50054&pg=400>

14. Яковенко Ю., Фурман А. В. Соціологічна наука є. А методологічні проблеми де? *Психологія і суспільство*. 2015. № 1. С. 46–54.

15. Вектори змін українського суспільства / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2014. 466 с.

16. Шукшин В. Рассказы. Москва: Худ. лит., 1979. 383 с.

Наукове видання

Микола Олександрович Шульга

ЗБІЙ СОЦІАЛЬНОЇ МАТРИЦІ

Монографія

Редактор *О. Кузьміна*

Оформлення обкладинки: художник *Н. Гедіч*

Комп'ютерна верстка *Ю. Веремєєв*

Підп. до друку 19.06.2018 р. Формат 60х84/16.

Ум. друк. арк. ????. Тираж %%% пр. Зам. №. ???

Видавець: ТОВ «НВП «Інтерсервіс»

вул. Бориспільська, 9, м. Київ, 02099.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК №3534 від 24.07.2009 р.

Виготовлювач: СПД «Андрієвська Л.В.»

вул. Бориспільська, 9, м. Київ, 02099.

Свідоцтво серія ВОЗ № 919546 від 19.09.2004 р.